

**BOHEMICA
OLOMUCENSIA**

2/2022
— LINGUISTICA

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2022 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

OBSAH

- 5 **Editorial**
Božena Bednaříková
- 10 **„Neumíš pozdravit?“ Zdvořilostní strategie v češtině a angličtině v korpusu *Intercorp***
Eva Nováková
- 40 **Dynamika konjugačního typu „kupuje“ v současné češtině (na materiálu publicistických textů z let 1990 až 2019)**
Ondřej Bláha
- 56 **The verb and its role in the perception of the Czech sentence structure**
Božena Bednaříková – Monika Pitnerová
- 74 **Vztah gestikulace s kvantifikací jazykových jevů u českých mluvčích s afázií**
Martin Janečka
- 90 **Deletion of glottal stop by professional speakers**
Michaela Kopečková
- 108 **Užívání majuskulí v *Krevní knize městečka Bojkovic (1630–1721)***
Jitka Filipová
- 132 **Vladimír Skalička a jazykový kontakt**
Vít Boček
- 156 **V mezích daností a možností. Rané lingvistické práce Lubomíra Doležela v kontextu**
Bohumil Fořt

- 176 **Podníceno Durychem. Příspěvek ke slovosledu a slohu české prózy**
František Kopečný
- 193 **Odešel profesor Kořenský**
Jindřiška Svobodová
- 197 **Výbor prací připomíná významné životní jubileum Olgy Müllerové**
Jindřiška Svobodová
-

EDITORIAL

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ

Nové číslo časopisu *Bohemica Olomucensia (Linguistica)* přináší, tak jako i v letech minulých, témata na první pohled různorodá. Při pokusu najít něco společného je však možno povšimnout si jedné zásadní věci. Současná lingvistika tenduje k deskriptivnosti, to jest k popisu věcí „tak, jak jsou“, opírajíc se přitom o data a jejich pozorování. V mnohém se tak může podobat vědám přírodním, protože pro svá tvrzení hledá oporu v korpusech. Může jít o korpusy pilně budované Ústavem Českého národního korpusu FF UK či o lexikální databáze vznikající péčí Ústavu pro jazyk český AV ČR, ale i o sběr a zpracování dat vzniklých excerpcí vlastní. Na základě pozorování a kvalitativních analýz jsou pak formulovány případné hypotézy, na základě kvantitativního zpracování a statistik mohou být teoretické postuláty empiricky verifikovány, či naopak vyvráceny.

Tzv. korpusovou lingvistiku zastupují v našem souboru studií hned dva příspěvky. Jde o článek Evy Novákové, jež s pomocí funkčně kontrastivní analýzy jazykového materiálu vytěženého z paralelního korpusu *InterCorp* srovnává formu i funkci jazykových výrazů pro vyjádření zdvořilostních strategií v češtině a angličtině. Snaží se tak dokázat užitečnost korpusových dat ve výzkumu tzv. zdvořilosti. Druhý příspěvek, a to studie Ondřeje Bláhy, se opírá o neologickou lexikální databázi *Neomat*. Na jejím základě zkoumá jednak produktivitu konjugačního typu s kmenovým formantem *-uje*, zastoupeného vzorem *kupuje*, a jednak, což čtenáře může vskutku zaujmout, frekvenci dubletních tvarů tohoto progresivního konjugačního typu v 1. osobě singuláru a 3. osobě plurálu, jak jsou užívány v publicistických textech. Zde se nepochybně projevuje to, že styl jako objektivní faktor

funguje na způsob katalyzátoru nejen při stylovém hodnocení daných dublet, ale i v pohybu morfologické normy samotné.

Na datech jsou budovány i další příspěvky, ať již statusu synchronního, či diachronního. Synchronní přístup zvolily celkem tři studie. První z nich, zdánlivě lingvodidaktický, od Boženy Bednařikové a Moniky Pitnerové, je publikovaný v angličtině a zkoumá na základě dat excerpovaných dotazníkovou metodou možnost rozpoznat na základě intuice, proč má dané slovo ve větě zrovna ten daný tvar. Jde o záležitost reflexe reality, nebo o tvar vynucený strukturou věty? Další ze synchronních příspěvků se zabývá afázií. Na základě analýzy dat se pokouší verifikovat předpoklad, že osoby s afázií používají gesta záměrně, aby nahradily svůj verbální nedostatek. Tato verifikace, jak ukazuje autor práce Martin Janečka, souzní i s jinými studiemi na dané téma. Poslední ze synchronních příspěvků, text Michaely Kopečkové, přináší taktéž v anglickém znění výsledky výzkumu nadmíru aktuálního, a to výzkumu zaměřeného na mluvní projev televizních moderátorů, konkrétně na užívání rázu v řeči moderátorů jako profesionálních mluvčích. Snaží se přitom odpovědět na otázku, zda případná tendence redukovat ráz před vokály je odvislá od specifického fonologického kontextu.

Rovněž diachronní příspěvek (synchronní však ve smyslu, že sleduje stav daného jevu v určitém období) staví na analýze pečlivě excerpovaných dat. Autorka Jitka Filipová pojednává o užívání majuskulí v rukopisu *Krevní knihy městečka Bojkovic* a odhaluje přitom pozoruhodné souvislosti mezi lexikálním významem a psaním velkých písmen.

Nejen korpusy, budováním jazykových databází a jejich analýzou se zabývají příspěvky aktuálního čísla *Bohemic*. Dva autoři příspěvků nezapomínají ani na významné osobnosti filologie. Předním reprezentantem druhé generace Pražského lingvistického kroužku byl bezpochyby Vladimír Skalička. Vít Boček si všímá Skaličkova pojetí jazykového kontaktu, a to v širším kontextu jeho díla, především ve vztahu ke světově uznávané funkčně strukturální typologické

teorii. Bohumil Fořt zase pojednává o další mimořádné osobnosti, tentokrát o mezinárodně proslulém literárním vědci Lubomíru Doleželovi. Fořtův výklad je věnován Doleželovým raným pracím lingvistickým, jež se staly metodologickým základem jeho pozdějších slavných literárněteoretických děl.

Oddíl Různé tohoto čísla *Bohemic* je složen také z připomínek významných filologických osobností. Tou první je František Kopečný, jehož dosud jen samizdatově zveřejněnou durychvoskou studii edičně připravil Karel Komárek. Tou druhou je Jan Kořenský, jehož lidský i badatelský profil postihla v nekrologu Jindřiška Svobodová, která je i autorkou recenzního příspěvku věnovaného publikaci sestavené k jubileu Olgy Müllerové.

STUDIE

BOHEMICA
OLOMUCENSIA
2/2022
LINGUISTICA

„(NE)UMÍŠ POZDRAVIT?“

ZDVOŘILOSTNÍ STRATEGIE V ČEŠTINĚ A ANGLIČTINĚ V KORPUSU *INTERCORP*

EVA NOVÁKOVÁ

“CAN(T) YOU SAY HELLO?”

CZECH AND ENGLISH POLITENESS STRATEGIES IN *INTERCORP*

The paper discusses the results of a functional contrastive analysis focusing on the most common greetings in Czech and their English equivalents in the parallel corpus *InterCorp*. It contrasts forms and functions of polite expressions, examines potential cross-linguistic pragmatic shifts, and ponders on usability of corpus data in the research in politeness.

Keywords: politeness; greetings; parallel corpus; pragmatic shifts; contrastive functional analysis

Zdvořilost je typem (nejen) jazykového jednání, prostřednictvím kterého komunikanti navazují a udržují takové interpersonální vztahy, jež mají zajistit hladký průběh komunikačního procesu a dosažení kýženého komunikačního cíle. Ačkoli bývají zdvořilostní strategie do velké míry konvencionalizovány a některé komunikační výměny mají spíš charakter rutiny než strategicky naplánovaného komunikačního aktu (Hirschová 2013; Leech 2014), představuje zdvořilost dynamický jev, kde jsou vzájemné postoje adresáta a mluvčího, jakožto i naplňování jejich komunikačních potřeb předmětem neustálého vyjednávání (Kasper 2009; Nekula 2017) a snahou získat převahu, obhájit si sociální status a neztratit vlastní tvář (Brown – Levinson 1987; Leech 2014). Do zdvořilostních strategií zapojují komunikanti široký repertoár jazykových prostředků, z nichž mnohé dosahují vysoké-

ho stupně pragmatikalizace, a přispívají tak ke zdárnému průběhu i ekonomičnosti mluvního aktu.

Přestože zdvořilost chápeme jako univerzálii vlastní všem jazykovým společenstvím (Lakoff 1973; Hirschová 2013; Hatim – Mason 2005), samotné výrazové formy v podobě oslovení, pozdravu, prosby, poděkování a dalších zdvořilostních formulí jsou jazykově i kulturně specifické. V interlingvální komunikaci, tj. při výuce cizího jazyka nebo překládání, pak může neadekvátní výběr zdvořilostního jazykového prostředku omezit či narušit interpersonální vztahy mluvčího a adresáta, a tudíž ohrozit úspěšnost komunikační výměny – příkladem budiž volba mezi vykáním a tykáním při tlumočení z jazyka, který gramaticky tyto formy nerozlišuje. I v situacích, kde pro zdvořilostní obrat z jednoho jazyka zdánlivě existuje v jazyce druhém přímý lexikální protějšek, nemusí být volba ekvivalentu po každé přímočará: například pro český pozdrav *ahoj* nabízí korpus *InterCorp* ve dvojjazyčném rozhraní *Treq* hned 8 možných ekvivalentních jednotek v angličtině (viz obrázek 1). Při vyhodnocování, zda je ta, či ona forma v cílovém jazyce použita adekvátně – tedy zda dle translátologické terminologie splňuje požadavky na *funkční* ekvivalenci (House 2001; Munday 2008; Malmkjær – Windle 2011; Baker 2018) –, je nezbytné pečlivě zvažovat kontextové parametry nejen na úrovni jedné výpovědi, ale i s přihlédnutím k příslušnému funkčnímu stylu, žánru, textovému útvaru, typu média/komunikačního kanálu, a v neposlední řadě právě ke vztahům mezi účastníky komunikace.

Následující příspěvek se zabývá anglickými ekvivalenty českých zdvořilostních obrátů v mluvních aktech pozdravu a rozloučení. Analýza se opírá o jazyková data z paralelního korpusu *InterCorp* (Rosen – Vavřín – Zasina 2022) a vybrané zdvořilostní jevy zkoumá ve dvou typech textů, beletrií a filmových titulcích, u nichž lze předpokládat, že v dialozích imitují reálné komunikační situace i různé druhy interpersonálních vazeb mezi komunikanty. Přehled ekvivalentů pro každý zdvořilostní výraz (*ahoj*, *dobrý den*, *nashledanou* atd.) byl vygenerován v rozhraní *Treq* ve formátu frekvenčního seznamu a nejčastěji

používané protějšky následně podrobněji analyzovány na úrovni celé konkordance v aplikaci *KonText*. Cílem analýzy je jednak vymezit kontextové parametry a vnitro- i vnět extové jevy, které ovlivňují distribuci ekvivalentů, jednak otestovat výhody a limity paralelního korpusu coby nástroje pro analýzu pragmatických aspektů komunikace.

1 POZDRAV JAKO MLUVNÍ AKT

Pozdrav je jedním ze základních nástrojů řečové etikety, kterým mluvčí projevuje tzv. pozitivní zdvořilost – potvrzuje svůj vztah k adresátovi tím, že vyjadřuje respekt k jeho pozitivní tváři, tj. potřebě být kladně vnímán, přijímán a oceňován (Hirschová 2013: 173; Brown – Levinson 1987: 61). Tento typ mluvního aktu se tedy vyznačuje konviviálním charakterem, kdy zůstává ilokuční síla výpovědi v souladu se sociálními cíli komunikantů: mluvčí a adresát si dávají najevo, že vyznávají podobný systém hodnot a ztotožňují se s ním (Leech 2014: 89; Nekula 2017). Zároveň pozdrav slouží jako důležitý opěrný bod ve struktuře dialogu, neboť vymezuje začátek a konec jazykové interakce¹ a plní tak fatickou komunikační funkci (Hoffmannová 2017). Tentýž mluvní akt lze nicméně interpretovat i z opačné perspektivy, tj. jako ohrožení adresátovy tváře: s úvodním pozdravem mluvčí vstupuje „na cizí území“, kde nemusí být vítán, podobně loučení může ukazovat na neochotu komunikanta dál v konverzaci pokračovat apod. Proto někdy komunikanti volí pro „záchranu“ tváře méně konvenční výrazy, např. anglické *see you (soon)* – dosl. „uvidíme se“ – dokládající, že komunikační výměna byla příjemná a může napříště pokračovat (Leech 2014: 213).

Obecně však vzhledem k rutinní a vysoce ustrnulé povaze pozdravů vyvstává otázka, zda tyto výrazy skutečně implikují zdvořilost, nebo

1 Toto tvrzení neplatí absolutně, protože mnohé dialogy, zejm. spontánní konverzace, mohou obsahovat bezpočet „falešných“ konců, kdy komunikanti sice použijí zdvořilostní formalky rozloučení, ovšem pak projeví ochotu nebo přání v rozhovoru pokračovat (... a počkej, to jsem ti chtěl ještě říct), ventilují své emoce (*mám tě rád*), slibují si budoucí kontakt (*budu se těšit*) apod. (srov. např. Watts 2003).

jsou spíše stereotypními, a tudíž významově vyprázdněnými obraty bez větší komunikační hodnoty (Watts 2003; Hirschová 2013: 173). Leech dokonce běžné formy pozdravu ztotožňuje s diskurzními částicemi (discourse markers), které komunikanti v dialogu sice automaticky očekávají, ale nepřipisují jim větší důležitost; na druhou stranu ovšem připouští, že opomenutí nebo ignorování pozdravu snadno vyvolává pocit odcizení, a prohloubením propasti mezi mluvčím a adresátem může vyústit v nesoulad, potažmo konflikt nebo agresi (Leech 2014: 213–214). V souvislosti s vyprázdněností zdvořilostních funkcí coby projevem pragmatikalizace (Watts 2003: 177–179) upozorňuje Hirschová (2013: 177) na důležitost mimojazykových faktorů, které poskytují vodítka pro adekvátní interpretaci pozdravu – gesta, intonace, hlasitosti projevu aj. Tyto proměnné nabývají na důležitosti při realizaci dialogů v multimodálních textech, a jsou tudíž klíčové pro volbu překladatelských strategií u filmových titulků (viz dále).

2 POZDRAVY V „PARALELNĚ ZDVOŘILÉM“ KORPUSU

Do kontrastivní analýzy v korpusu *InterCorp* byly zahrnuty čtyři typy podzravů v češtině: *ahoj* (ve funkci vítání i loučení), *dobrá den*, *na shledanou* (a jeho příznaková varianta *nashle*) a formulka *mějte se*, která kromě fatické funkce explicituje pozitivní postoj mluvčího (viz oddíl 2.3.1). Kvalitativní hodnocení nejfrekventovanějších protějšků v angličtině se pak týkalo vždy prvních 100 výskytů daného ekvivalentu ve dvou typech textů: beletrii (zde označeno zkratkou FICT, fiction) a filmových titulcích (SUB, subtitles). Funkční analýza sleduje kromě zmiňovaných kontextových parametrů, které přispívají k interpretaci užitých zdvořilostních mechanismů, také použité překladatelské strategie a potenciální posuny mezi výchozím jazykem (zde češtinou) a jazykem cílovým (angličtinou).⁽²⁾

2 Pojmy *výchozí* a *cílový* jazyk zde nelze zaměňovat za jazyk originálu a překladu. Korpusová data obsahují texty překládané v obou směrech, případně i takové paralelní texty, kde je originál (např. švédština u románu *Muži, kteří nenávidí ženy*) zarovnan vůči více překlada-

2.1 AHOJ

Zdvořilostní výraz *ahoj* je v češtině bezpříznakovou formou pozdravu v neformální komunikaci, kde mezi mluvčím a adresátem panují symetrické sociální vztahy, tj. komunikanti se vzájemně znají, jsou přátelé, členové rodiny, blízcí kolegové v práci, spolužáci (v korpusu tuto sociální roli hojně zastupují např. žáci bradavické školy v *Harrym Potterovi* J. K. Rowlingové) apod.

▲ Frekvence ▼	▲ Procenta ▼	▲ Čeština ▼	▲ Angličtina ▼
9645	30.6	ahoj	hi
6303	20.0	ahoj	hey
6302	20.0	ahoj	hello
2738	8.7	ahoj	Hi
1734	5.5	ahoj	Bye
1107	3.5	ahoj	bye
574	1.8	ahoj	Hey
308	1.0	ahoj	see
198	0.6	ahoj	goodbye
193	0.6	ahoj	bye-bye
148	0.5	ahoj	Hiya
124	0.4	ahoj	Hello

Obrázek 1: Ekvivalenty lemmatu *ahoj* v rozhraní *Treq* (kolekce 7, čeština > angličtina)

Pozdrav *ahoj* může rámovat začátek i konec komunikace, z čehož vyplývá variabilita ekvivalentů nalezených v korpusu (obrázek 1). Pro potřeby další analýzy je tedy nutné tyto protějšky třídit manuálně stejně jako lexikální ekvivalenty, u kterých korpusové rozhraní nerozlišuje malá a velká písmena a dělí je do dvou zdánlivě různých skupin (*Hello/hello*).

dům – češtině, angličtině atd. V korpusové analýze se pak má za to, že paralelní texty vždy považujeme za potenciálně ekvivalentní, tj. naplňující parametry funkční ekvivalence mezi dvěma jazyky, kdy je výběr jazykových forem přizpůsoben typu textu, jeho žánrovému zařazení, a zejm. komunikační funkci (Gast – Levshina 2014; House 2001).

2.1.1 Ahoj > hi

Uvítací formule *hi* je nejčastějším typem pozdravu v americké angličtině a Leech (2014: 213) jí připisuje povahu stereotypní diskurzvní částice s nízkou komunikační hodnotou. Korpusová metadata neobsahují informace o tom, k jaké regionální varietě angličtiny zdrojové texty náležejí, ale převaha výskytů v žánru titulků naznačuje, že z velké části zachycuje komunikační jevy v dialogích právě amerických filmů a seriálů.⁽³⁾

	Filtr	text.type	Freq	i.p.m.
1	p/n	subtitles	11 342	164,31
2	p/n	fiction	172	1,36

Tabulka 1: Frekvenční distribuce ekvivalentů *ahoj* > *hi*⁽⁴⁾

V beletrii (FICT) se *ahoj* > *hi* typicky pojí se situacemi, kde už komunikanti nemusejí strategicky budovat nebo pěstovat vzájemné vztahy (př. 1). Př. (2) dokonce explicitně zmiňuje kontext *jalových večírků*, na kterých se spolupracovníci scházejí spíše z povinnosti, podobně př. (3) implikuje odcizenou doménu podsvětí, kde hackerka Lisbeth hovoří se svým komplicem jen proto, aby od něj získala informace, nikoli aby udržovala přátelské kontakty. Jeho reakce *prima, že se taky ukážeš* sice respektuje Lisbethinu negativní tvář (tj. touhu svobodně jednat a nenechat se k ničemu nutit), ale je míněna spíše ironicky, jak naznačuje nepřilíhající hyperbola *myslel jsem, že jsi mrtvá*.

3 Kromě oficiálně distribuovaných titulků obsahuje *InterCorp* data z titulkové databáze *Open Subtitles* (opensubtitles.org) shromažďující amatérské překlady a v těchto případech někdy neudává, z kterého konkrétního díla jsou data převzata. Autorčin odhad vychází z všeobecné popularity amerických krimiseriálů, sitcomů aj. na českých televizních kanálech i internetových úložištích.

4 Frekvence výskytu zde nerozlišuje mezi velkými a malými písmeny, tj. započítáno je *Hi* i *hi*.

(1)	„ Ahoj , Willie, jak jste se měli?“	“ Hi , Willie, how’d it go?”
[Blatty_Exorcista]FICT
(2)	„No, na těch <i>jalových večírcích</i> pro zástupce médií jsme si párkrát řekly ahoj .“	“Just to say hi at <i>superficial media parties</i> .“
[Mitchell_Atlas mraků]FICT
(3)	„Máš pro mě nějaký kšeft?“ zeptala se ho bez zbytečných zdvořilostních frází. „ Ahoj . Prima, že se taky ukážeš. <i>Myslel jsem, že jsi mrtvá nebo něco podobného</i> .“	“Have you got a job for me?” she asked without any greeting. “ Hi . Great to see you. <i>I thought you died or something</i> .“
[Larsson_Muži, kteří nenávidí ženy] FICT

Svébytný posun od inter-*personálních* vztahů nalezneme v př. (4), kde adresáta oslovuje neživotný počítač. *Ahoj* doprovází v češtině tykání, jehož ilokuční funkci v angličtině částečně kompenzuje výraz *there*, zde s pragmatickou rolí neformální kontaktní částice. Z limitovaného kontextu konkordance nevyplývá, zda má *ahoj* počítači dodat image vstřícné entity s humanoidními vlastnostmi, nebo spíš navodit tíživou atmosféru civilizace, kde technika člověka byť shovívavě, ale autoritářsky ovládá:

(4)	„ Ahoj ,“ ozval se asi po minutě této činnosti počítač. „ <i>Zaznamenal jsi tři body</i> .“	“ Hi there ,” said the computer brightly after a minute of this, “you have scored three points.”
[Adams_Život, vesmír a vůbec]FICT |
|-----|--|--|

Př. (5) pak ilustruje interkulturní odlišnosti mezi českou a anglofonní tradicí v oblasti služeb. Zatímco v českém obchodě očekáváme u vztahu prodavač–zákazník vykání, s ním související pozdrav *Dobrý den* a většinou i zachování jisté anonymity, v anglickém textu pokladní vítá zákazníky visačkou s *ahoj* doprovázeným familiárně křestním jménem. V očích českého čtenáře doslovný překlad na jedné straně vytváří dojem přátelského, klientsky přívětivého prostředí, ale zároveň se prodavačka dostává vůči zákazníkovi do podřazené pozice a akcentuje se její „služebnická“ úloha, která není pro cílovou kulturu příliš typická (srov. více distancované *Dobrý den, jak vám mohu pomoci*). Doslovnost nicméně nelze označit za čistě neadekvátní překladatelský postup, protože zachování zcizujícího prvku mohlo být záměrem překladatele,

který v nedostatečném makrokontextu není možné identifikovat. V mikrokontextu konkordance naopak upoutá kontrast *hi* s vysokou mírou zdvořilosti, kterou jako mluvčí uplatňuje Kim: jelikož přichází s méně obvyklým požadavkem, který nezapadá do běžného interakčního rámce v prostředí obchodu, eventuální ohrožení prodavaččiny tváře zmírňuje v obou jazykových verzích omluvou *promiňte* a použitím kondicionálu:

(5)	Všimlo si ho děvče u jedné z pokladen, které měla na jmenovce napsáno AHOJ , JÁ JSEM DEBBIE. „ <i>Promiňte, prosím,</i> “ oslovil ji co nejkldněji. „ <i>Rád bych mluvil se zdejším panem vedoucím.</i> “	He got the attention of one of the cash-register girls whose name tag said: HI , I'M DEBBIE. “ <i>Excuse me,</i> ” Kim said, forcing himself to sound calm even though it was apparent he was not. “ <i>I'd like to speak to the manager.</i> ” [Cook_Toxin]FICT

Většina výskytů podzpravy *ahoj* > *hi* je zahrnuta v textovém typu titulků (tabulka 1). Tento nepoměr je kromě charakteristických znaků žánru – velké množství dialogů a vysoká míra interakce postav ve filmech a seriálech – ovlivněn velikostí korpusu (dle metadat dostupných přímo v aplikaci *KonText* čítá titulkový subkorpus v porovnání s beletrií téměř dvojnásobek slov, tj. 66 : 35 mil.), takže z frekvence výskytů nelze vyvozovat, že by *hi* byl žánrově specifický projev zdvořilosti.

☐	_SUBTITLES	Ahoj .	_SUBTITLES	Hi .
☐	_SUBTITLES	- Ahoj !	_SUBTITLES	- Hi . - Guess what ?
☐	_SUBTITLES	Ahoj .	_SUBTITLES	Hi .
☐	_SUBTITLES	Ahoj .	_SUBTITLES	Hi .
☐	_SUBTITLES	Ahoj .	_SUBTITLES	Hi .
☐	_SUBTITLES	Ahoj .	_SUBTITLES	Hi .
☐	_SUBTITLES	- Ahoj .	_SUBTITLES	- Hi !
☐	_SUBTITLES	- Ahoj .	_SUBTITLES	- Hi !
☐	_SUBTITLES	- Ahoj !	_SUBTITLES	- Hi .
☐	_SUBTITLES	- Ahoj .	_SUBTITLES	- Hi .
☐	_SUBTITLES	- Ahoj .	_SUBTITLES	- Hi .
☐	_SUBTITLES	- Ahoj .	_SUBTITLES	- Hi .
☐	_SUBTITLES	- Ahoj !	_SUBTITLES	- Hi !
☐	_SUBTITLES	- Ahoj .	_SUBTITLES	- Hi .
☐	_SUBTITLES	Ahoj .	_SUBTITLES	Oh , hi .
☐	_SUBTITLES	Ahoj , Carol .	_SUBTITLES	Hi , Carol .

Obrázek 2: Konkordance *ahoj* > *hi* v subkorpusu titulků (*KonText*)

Struktura *InterCorpu* ovlivňuje i některé aspekty kontrastivní analýzy. V případě jednořádkových titulků je každý titulek v základním rozhraní zarovnan jako samostatná konkordance (obrázek 2), a širší kontext je tudíž možné získat až rozkliknutím jednotlivých výskytů. Jelikož ovšem filmy coby multimodální texty zprostředkovávají informace skrze několik komunikačních kanálů najednou (Zabalbaesca 2008) – akusticky verbální (mluvené dialogy), vizuálně-verbální (text v obraze včetně titulků), akustické (zvuky, doprovodná hudba) a čistě vizuální (obraz jako takový, ale také gesta a mimika postav) –, absence některých z nich často znemožňuje repliky interpretovat:

(6) Pusťte mě! – Uklidni se. – Znáte tohle? – To je moje peněženka. To se stává každou chvíli. Cenné věci raději noste tady... Ne! Otevřete dveře! Zastavte vlak! Ahoj. Druhé kolo. Nebudete mi věřit, ale Brownovy peníze jsou v tahu.	<p>Does this look familiar? – That's my wallet. I see this all the time. The best place to keep your valuables is right here... No! Open the door! Stop the train! Hi. Round two. I know you won't believe this.
[Money Train]SUB</p>
(7) Ahoj. Jak se máte? <i>Pamatujete si mě?</i> Jo. Od kostek. Správně. Od kostek. <i>A ty jsi ten velký se šťastnejma kostkama, vid'?</i>	Hi. How are you? Remember me? Yeah. From the crap table. That's right. From the crap table. And you're the big guy with the lucky dice, aren't you? [Kingpin]SUB

Z konkordance v př. (6) lze sice určit střídání replik, ale nikoli už logiku a ukotvení probíhajícího děje, povahu interpersonálních vztahů, nebo dokonce střih mezi scénami (české *ahoj* by zde mohlo být i rozloučením, nicméně ekvivalent *hi* svědčí o uvítací funkci). U př. (7) signály pro změnu replik chybí úplně a nejasný zůstává i status komunikantů s výjimkou určité asymetrie dané jednostranným tykáním.

Přestože se *hi* objevuje typicky v komunikaci přátelské nebo kolegiální, některé kontexty mohou být pro českého mluvčího neobvyklé. Př. (8) ilustruje komunitního ducha sousedské kultury, kde je i v mikrokontextu a navzdory prvotnímu „vyknutí“ patrná snaha navázat co nejotevřenější a přátelsky naladěné vztahy; obdobná je situace v americkém filmu *Henry Poole Is Here*, kde se přijde představit hispánská sousedka s jídlem na uvítanou. Ještě překvapivěji působí

hi od moderátora soutěže oslovujícího publikum, sestřičky, která telefonuje pacientovi z ordinace, nebo jako pozdrav rodičů na adresu učitelky jejich dětí – tyto výskyty ovšem odpovídají neutrální, bezpříznakové charakteristice *hi* (Leech 2014: 213), a pro (anglo)americkou společnost jsou tudíž přijatelné. Otázkou je pak volba překladatelské strategie pro cílovou kulturu českou, kde může být *ahoj* v daných situacích chápáno jako projev neúcty, potažmo verbální agrese.

(8)	Vítáme nové sousedy. – Monika, moje žena. – Kde <i>máte</i> manželku? – Přijde <i>tvá</i> žena?? A... Ano... Právě přichází. To je Sven, můj manžel. – Ahoj , jmenuji se Sven. – Vítáme vás.	Monica's my wife. – And where's the little woman? – Won't your wife be coming? Yes... Well... Here he comes. This is Sven, my husband. – Hi , I'm Sven. – Welcome to the neighbourhood. [Patrik 1,5] SUB

2.1.2 *Ahoj* > *hello*

	Filtr	text.type	Freq	i.p.m.
1	p/n	subtitles	7 281	105,48
2	p/n	fiction	286	2,26
3	p/n	other	11	4,84
3	p/n	journalism – commentaries	2	0,28

Tabulka 2: Frekvenční distribuce ekvivalentů *ahoj* > *hello*

Zatímco anglické *hi* se v korpusu váže k neformálním situacím a až na výjimky symetrickým vztahům komunikantů, u pozdravu *hello* lze vyzorovat širší rozmezí sociálních rolí a jejich ztvárňování. V komunikaci uvnitř rodiny nebo mezi přáteli a partnery v textových typech FICT i SUB jej často doprovází křestní jméno či familiární oslovení *zlato*, *láska*, *drahoušku*, *taťko*, svědčící o kladném poměru mluvčího k adresátovi. V beletrii směřuje *hello* nejen na lidské komunikační partnery, ale také na další adresáty: s obratem *hello boy* („ahoj, hochu“) poplácává hrdinka koně v ohradě, podobně zdraví

hvězdy na obloze žena stojící večer před svým domem nebo malá dívka z Vieweghova románu moře na dovolené. *Hello* v kombinaci s českým tykáním je typické pro žánr sci-fi a fantasy, kde podobně jako u *hi* dominují romány Douglase Adamse.

(9) Neuměl jsem mluvit <i>s lidma</i>, nedokázal jsem <i>nikomu</i> říct ani <i>ahoj!</i> Na dlouhou dobu jsem se stáhnul do sebe.	I didn't know how to talk to <i>anybody</i>, I didn't know how to say <i>hello</i> to <i>anybody</i>. I withdrew for a long time. [Roth_lidska_skvvrna]FICT
(10) Dělníci z odpolední směny se šourali do skladišť a dělníci z ranní směny se vlekli domů, shrbení, hladoví a jejich obličej se pod přílbami připomínaly lebky. „<i>Ahoj!</i>“ švitořil Werner, „<i>dobré odpoledne!</i>“ ale horníci většínou neodpověděli a belhali se dál.	“<i>Hello!</i>” Werner will chirp, “<i>good afternoon!</i>” but the miners usually hobble past without replying, perhaps without even seeing him. [Doerr_]sou světla, která nevidíme] FICT

Na bezpříznakovou povahu *hello* ukazuje př. (9), podle kterého může podzrav cílit na jakéhokoli adresáta (*mluvit s lidma*). Nejednoznačné je ovšem *hello* u př. (10), kde jej uvnitř jedné repliky doprovází zdvořilejší a asymetrické *good afternoon* („dobré odpoledne“); neobvyklá kombinace by naznačovala, že mluvčí Werner je služebně výše postavenou osobou než dělníci, které oslovuje, neformálností se nicméně snaží ztotožnit s jejich sociální rolí a zapadnout do kolektivu. Bez dalšího kontextu ovšem zůstává interpretace *ahoj* jen v rovině domněnky.

O něco lépe je situačně ukotvený př. (11): respektovaný venkovský lékař zdraví dospělé muže, ale vzhledem ke svému statusu (a pravděpodobnému faktu, že je pomáhal přivádět na svět a zná důvěrně jejich zdravotní stav) se na ně obrací jako na *chlapce*. Obdobná komunikační strategie je zjevná i v překladech české beletrie, např. malou vypravěčku *Hrdého Budžese* zdraví dospělí systematicky *ahoj Helenko* („Hello, Helenka“); v opačném poměru jsou naopak bradavičtí studenti (*Harry Potter*) vůči klíčnicku Hagridovi, kterému tykají a oslovují jej podomácku *ahoj*.

- (11) *Doktor Jannis vzhledl a oba muži sňali klobouky. „Ahoj, chlapci,“ pozdravil je doktor. Stamatis přešlápl a jako u zpovědi pravil: „Iatre, rozhodli jsme se, že se sebereme a půjdeme postřílet pár Němců.“* *Dr Iannis looked up, and both men removed their hats. “Hello boys,” said the doctor. Stamatis shifted on his feet and said, as though it were a confession, “Iatre, we have decided to go out and shoot some Germans.”* [bernieres_mandolina]FICT
- (12) *To je můj velmi dobrý přítel pan Gump. Pozdravíš se s ním? – Ahoj, pane Gumpe. – Ahoj.* *This is my very good friend Mr Gump. Can you say hi? – Hello, Mr Gump. – Hello. – Can I go watch TV now?* [Forrest Gump]SUB

V kontaktu dětí s dospělými budou zřejmě čeští mluvčí jako příznakové vnímat *ahoj* u př. (12) z filmu *Forrest Gump*. Kromě budování kamarádské atmosféry ze strany matky (*can you say hi?*) lze ale *ahoj* chápat coby projev velmi malého chlapce, který si povědomí o sociální distanci teprve tvoří a pozdrav považuje za zcela přiměřený.

Jiný typ pragmatického posunu na škále formálnosti představuje ekvivalent *Hiya* používaný mezi komunikanty, kteří se navzájem dobře znají (viz *Cambridge Dictionary*). Kromě tří výskytů figuruje pouze v titulcích a jeho hravý charakter spojený s nadsázkou dokládá kombinace se slangovými formullemi (př. 13) nebo neotřelými oslovenými *pyskoune*, *medvídku*, *usmrkanče*, *obludo*, popř. *děcule* („kiddo“) nebo *tvrďáku* a *starej partáku* („old partner“ v žánru westernu).

- (13) *Jak se vede, Zuko? Dobrý? – Ahoj, Rizzo. Jak se daří? – Prvotřídně.* *How you doing, Zuke? Nice! – Hiya, Rizzo. How are you? Peachy keen, jelly bean.* [Pomáda]SUB

2.1.3 *Ahoj* ve funkci loučení

	Filtr	text.type	Freq	i.p.m.
1	p/n	subtitles	2 021	29,28
2	p/n	fiction	38	0,3

Tabulka 3: Frekvenční distribuce ekvivalentů *ahoj* > *bye*

V mluvním aktu loučení je pozdrav *ahoj* nejčastěji zastoupen ekvivalentem *bye* (tabulka 3), který je o poznání frekventovanější než jeho neredukovaná podoba *goodbye* (na tu připadá jen 198 výskytů, viz obrázek 1). Podobně jako uvítací *hi/hello* se *bye*, popř. reduplikovaná varianta *bye bye*, považují za vysoce pragmatikalizovaný, rutinní prostředek běžné komunikace; právě proto je v současné angličtině stále častěji nahrazuje obrat *See you* s adverbii *later/soon/tomorrow* apod., podle Leeche (2014: 213) kalky obdobných pozdravů ve francouzštině nebo němčině.

V textových typech FICT i SUB obecně *bye* plní funkci nepříznačného pozdravu mezi komunikanty se symetrickými vztahy (rodina, kamarádi), jak dokládá i častý kotext citově zabarvených oslovení *krásko*, *holky* nebo *mami*. U titulků se analýza opět potýká s limity danými velikostí konkordance, z níž nelze přesněji odvozovat situační pozadí dialogu ani role mluvčího a adresáta jako u př. (14):

- (14) Uvidíme se zítra ve 12 u Shana. – Jo, I’ll meet you tomorrow at 12 at Shane’s. – Yeah, okay. – All right. Okay.
dobře. – *Ahoj*. – Dobrou noc. – *Bye*, you guys. – All right. Good night. [Opensub]SUB

Další vhled do fungování pozdravů *bye* a *goodbye* pak podává přehled nejčastějších ekvivalentů pro opačný směr překladu, tj. z angličtiny do češtiny. Frekvenční seznamy na obrázek 3 a 4 potvrzují, že *bye* se pojí spíše s neformálními kontexty, jimiž v češtině odpovídají *ahoj*, *čau* nebo *nashle*, zatímco *goodbye* odpovídá zdvořilému *nashledanou* (sic!), a primát zde dokonce drží expresivní a pro některé mluvčí možná až zastaralé *sbohem*. Korpusová metadata pro FICT nicméně nenaznačují, že by tento pozdrav patřil výlučně do starší literatury, i když je třeba brát v potaz chybějící makrokontext, např. informace o tom, v jakém historickém období se děj odehrává a zda vypravěč volí příznakové výrazy cíleně. Vysokou distribuci pravděpodobně zkresluje také fakt, že se kromě přímé řeči vyskytuje v kolokacích *říct/dát sbohem*. V titulkovém subkorpusu jsou sice

zastoupeny snímky datované už do třicátých let, ale v protikladu k nim se *sbohem* objevuje i ve westernech, akčních filmech, nebo dokonce animované tvorbě (*Myšák Stuart Little*, *Městečko South Park*). V některých případech vyjadřuje pozdrav hyperbolu, jako v záměrně afektovaném projevu protagonistky v př. (15):

- (15) **Sbohem**, domove mého dětství. **Goodbye**, childhood home. **Goodbye**,
Sbohem, duchovní podněty. – **Sbo-** intellectual and spiritual stimu-
hem, Broadwayi. – Mary, prosím tě! lation. **Goodbye**, Broadway. Mary,
Nehraj nám tu takový divadlo. please. Don't be such a drama queen.
[Confessions of a Teenage Drama
Queen]SUB

▲ Frekvence ▼	▲ Procenta ▼	▲ Angličtina ▼	▲ Čeština ▼
1107	39.4	bye	<u>ahoj</u>
302	10.8	bye	<u>čau</u>
293	10.4	bye	<u>nashle</u>
283	10.1	bye	<u>sbohem</u>

Obrázek 3: Ekvivalenty pozdravu *bye* (Treq)

▲ Frekvence ▼	▲ Procenta ▼	▲ Angličtina ▼	▲ Čeština ▼
2063	40.4	goodbye	<u>sbohem</u>
875	17.2	goodbye	<u>rozloučit</u>
423	8.3	goodbye	<u>nashledanou</u>
365	7.2	goodbye	<u>shledaná</u>
198	3.9	goodbye	<u>ahoj</u>

Obrázek 4: Ekvivalenty pozdravu *goodbye* (Treq)

V případě ekvivalentu *see you*, který je v SUB zastoupen 880 výskyty, dochází k problémům se zarovnáním konkordancí: v př. (16) je skutečným protějškem výraz *měj se*, u (17) doslovné *uvidíme se* a v (18) neformální *nashle*. Nutno ovšem poznamenat, že titulkáři se zde v první řadě snaží zachovat prvky spontánní, přirozené konverzace, takže měřítkem pro hodnocení kvality není formální nebo slovníková podobnost ekvivalentů, ale jejich pragmatický účinek na adresáta.

(16)	Měj se, ahoj.	I'll see you later, bye. [Opensub]SUB
(17)	Ahoj, uvidíme se večer.	Bye bye I'll see you tonight.
[Opensub]SUB
(18)	Tak hodně štěstí. – Tobě taky.
Ahoj. – Nashle. Kdybys měl cestu do
Dallasu...	Hey, good luck getting, uh, wherever you're going. You too. Good night. See ya . Well, if you ever get to Dallas. [Opensub]SUB

Na textový typ FICT připadá pouhých 72 výskytů *see you* + adverbium. Stejně jako u titulků nejsou některé výskyty přesně zarovnané a ekvivalentem je pak ve skutečnosti jiný pozdrav, viz *hello* u př. (19). V př. (20) je pozoruhodná amplifikace pozdravu o básnický citát rovněž obsahující loučení (*sbohem* > „farewell“), v cílovém anglickém textu dokonce doplněná o explicitované jméno autora:

(19)	„ Ahoj Rút, těšil jsem se, že se <i>uvidí-me</i> ,“ usmál se Eddie.	“ Hello , Ruth – I’ve been looking forward to <i>seeing you</i> ,” Eddie said.
[Irving_Rok_vdovou]FICT
(20)	Vyplň se osude, řekla jsem mu (citát: <i>Sbohem a šáteček</i>) – ahoj , čekám zprávu.	“Fate, take your course,” I said to him (quoting Nezval, <i>Farewell with a Handkerchief</i>); “ See you later , I’ll be waiting for the news.”
[kohout_snezim]FICT

2.2 DOBRÝ DEN

Analýza neutrálního formálního pozdravu *dobrý den* naráží podobně jako některé předešlé jevy na technické limity korpusu. V databázi *Treq* generuje korpus pouhých 87 výskytů (obrázek 5), zatímco aplikace *KonText* udává přes 8 tisíc položek, které je třeba třídit manuálně. Výsledky navíc zahrnují jakoukoli kombinaci adjektiva a substantiva bez ohledu na jejich funkci, např. *Ale nakonec to byl dobrý den, a slunce dokonce ještě ani nevyšlo*, takže statistické přehledy je nutné interpretovat s rezervou.

The screenshot shows a search interface with the following elements:

- Výchozí jazyk:** Čeština
- Cílový jazyk:** Angličtina
- Omezit na:** Kolekce: 7
- Search term:** dobrý den
- Buttons:** Lemmata, Včeslovné (checked), Regulární, A = a

▲ Frekvence ▼	▲ Procenta ▼	▲ Čeština ▼	▲ Angličtina ▼
51	58.6	dobrý den	hello
15	17.2	dobrý den	hi
3	3.4	dobrý den	Hello
3	3.4	dobrý den	hello there
2	2.3	dobrý den	hello
1	1.1	dobrý den	hallo
1	1.1	dobrý den	bonjour

Obrázek 5: Ekvivalenty pozdravu *dobrý den* (Treq)

Mezi ekvivalenty nalezenými v *KonTextu* si v obou textových typech nejčastěji konkurují výrazy *hello/hallo/hullo*, *hi* a *good evening/morning/aj*. Ačkoli byl pozdrav *hi* identifikován jako nejfrekventovanější protějšek neformálního *ahoj* (oddíl 2.1.1), je zjevné, že jeho použití nebrání ani taková interakce, při níž si komunikanti v češtině vykaží, a navzdory vřelému tónu tak zachovávají sociální distanc (př. 21). Pokus o vstřícné navázání kontaktu pozdravem *hello*, situačně podobný př. (10) výše, se vyskytuje i v situaci, kdy mluvčí zjevně čeká nepřilíš nadšenou reakci (př. 22). *Hello* v kombinaci s tykáním může být podmíněno časovým kontextem, protože děj knihy se odehrává v Nizozemí 17. století a adresátka pozdravu má specifický sociální status služebné (př. 23):

(21) Otevřela mu Eva Hasseová a přátelsky ho pozdravila. „**Dobrý den**, je Martin doma?“

Eva Hassel opened it and greeted him warmly. “**Hi**. Is Martin home?” [larsson_muzi]FICT

(22) ... tvářil se překvapeně, že mě vidí. „**Dobrý den**,“ pozdravil jsem přátelsky. Byl jsem nepoučitelný. Nevraživě se na mě podíval. „Vidím, že dnes nechcete nic riskovat,“ řekl kousavě.

He seemed surprised that I was there. “**Hello**,” I said equably. Always a sucker. He gave me the old hard stare. [Francis_Drahy_cas]FICT

- (23) Teď řekl: „**Dobry den**, Griet. Říkal jsem si, kdy asi přijdeš.“ Pomyslela jsem si, že mluvím hlouposti, protože jsem nakupovala maso každý den ve stejnou dobu.
- Now he said, “**Hello**, Griet. I wondered when you would come.” I thought that a silly thing to say, as I had been buying meat at the same time each day.
[Chevalier_Dívka s perlou]FICT

V případech, kde je čeština prokazatelně jazykem originálu, se objevuje tendence signalizovat i v méně formálních situacích s nádechem familiárnosti (*jako by řidič byl jejich dědeček*) vztahovou asymetrii. Kromě citovaného *Budžese* (př. 24) tytéž ekvivalenty figurují v překladech *Války s mloky* nebo *Výchovy dívek v Čechách*, a mohou proto odrážet snahu zdvořilým pozdravem reflektovat společenský úzus výchozí kultury:

- (24) A vůbec všichni v tom autobuse dědu znali, volali na něj **dobry den, pane řidiči**, chtěli s ním mluvit o různých věcech a *chovali se, jako kdyby to byl jejich dědeček*.
- And absolutely everybody on the bus knew Grandad and called out, “**Good afternoon, Headmaster...**” and wanted to talk to him about various things and behaved as if he were *their Grandad*. [Hrdý Budžes]FICT

V angličtině jako výchozím textu implikuje vyšší míru úcty a společenského odstupu také příznakovější *How do you do* (př. 25). Zajímavým pragmatickým posunem je amplifikace anglického pozdravu *good morning* expresivním oslovením *madam* v českém cílovém textu (př. 26); z omezeného kontextu nicméně nelze odhadnout, zda se jedná o projev profesionální zdvořilosti, servilnosti, nebo skrytou ironii:

- (25) MORRIS: Kdybyste Philip nebyl, bylo by všechno ještě komplikovanější, než jsem myslel. (vezme Philipovi ruku a potřese jí) PHILIP: Promiňte. **Dobry den**. (znovu hledí na HILARY) HILARY: (slabě) Ahoj, Philipe.
- MORRIS: Well, if you're not Philip, things are even more complicated than I thought they were. (He takes PHILIP'S hand and shakes it) PHILIP: Sorry! **How do you do**. (PHILIP looks back at HILARY) HILARY: (faintly) Hello, Philip.
[lodge-hostující_prof]FICT

- (26) Dveřník právě pokradmu usrkł
doušek své ranní Bloody Mary,
když dovnitř vešla žena. Přivítal ji s
profesionálním úsměvem. „*Dobry den,*
madam. Co pro vás mohu udělat?“
The maitre d' was sneaking a sip
of his morning Bloody Mary when
the woman entered. He turned with
a practiced smile. “*Good morning,*” he
said. “May I help you?”
[Brown_Pavucina_lzi]FICT

Široké rozpětí pro výběr ekvivalentů je zjevné také v textovém typu titulků. Ve zdvořilé, asymetrické komunikaci se coby protějšek *dobrého dne* uplatňuje jak *good morning/afternoon*, tak *hello* a v menší míře i *hi*, všechny často doprovázeny oslovením *slečno*, *pane* apod. nebo označením profese (*ministře, doktore, profesore*), které svědčí o formálním projevu respektu vůči adresátovi. Prototypickému rozdělní sociálních rolí se poněkud vymykají př. (27–28). U prvně zmiňovaného naznačuje použitý titul *ctihodnosti*, že by Melanie mohla být adresátovou podřízenou, ale další lexikální prvky (*miláčku, kráska z plesu*) vypovídají o jisté intimitě, která profesní vztah přesahuje. V druhém případě dochází v češtině k interpersonálnímu posunu od velmi neformálních, až nežádoucích prostředků (*hey*, kontaktové *listen* a eliptické *how you doing*) k neutrálnímu *dobry den* a z rádoby kamarádských obrátů *hele, jak se dneska máte* zbývá v cílovém textu pouze zdvořilá omluva (*nerad vás ruším*).

- (27) Melánie, *miláčku*. – *Dobry den* Vaše
ctihodnosti. Ráda vás vidím. Podívej
se na sebe... vždy jako *kráska z*
plesu.
Good to see you. Melanie, *darling*.
– *Hi*, Your Honor. So good to see you.
Look at you... always the *belle of the*
ball. [Sweet Home Alabama]SUB
- (28) *Dobry den*, pane Rooney. *Nerad vás*
vyrušuji při práci, ale není mi dnes
dobře, tak jsem se chtěl zeptat, jestli
by mi moje sestra mohla přinést...
úkoly, jestli nějaké budou.
Hey, Mr. Rooney, *how you doing?* *Listen*,
I'm sorry to disturb you at work,
but I'm not feeling very well today.
[Ferris Bueller's Day Off]SUB

Navenek formální, ale přesto srdečné vztahy kóduje *hello* také u titulků pro film *Pelíšky*. Ovdovělý Kraus, očekávající návštěvu nové přítelkyně se synem, coby mluvčí zachovává až staromilské spo-

čenské dekorum (*dobré poledne, paní profesorko*), ale i v mikrokontextu konkordance (a navzdory absenci informačních vodítek, které poskytne jen sledování multimodálního textu jako celku) je patrné, že se na příchozí těší; anglické titulky navíc obsahují signál sice autoritativního, avšak otcovsky kladného vztahu k Pěťovi v oslovení *hi scout*, které pozitivní náboj komunikační situace ještě posiluje:

<p>(29) Běž otevřít, prosím tě. – Dobry den.
– Dobré poledne, paní profesorko. –
Pojďte dál, odložte si. – Nejdeme
moc brzy? – Ale kdepak. – Pěťa ota-
ruje už od rána</p> | <p>Go open the door, please. – Hello.
– Hello, professor. Hi scout. – Come
in. Take your thing off. – Aren't we
here too early? – Not at all. – Pěťa
couldn't wait. [Pelišky]SUB</p> |
|--|--|

Komplexnější užití překladatelských posunů ilustrují př. (30–33). V prvních dvou případech je ekvivalent pozdravu nulový, což u př. (30) pravděpodobně pramení ze skutečnosti, že jazykem originálu je francouzština, takže překladatelské řešení v angličtině a češtině se může lišit v závislosti na potřebě redukovat délku a obsah titulků (srov. Hatim – Mason 2005: 73). V př. (31) nahrazují strohý tón a heslovitost angličtiny (*city and state, somewhere in Utah*) jak samotný pozdrav, tak zdvořilá žádost *řeknete mi, prosím* a kondicionál *mohl bych*. Poněkud archaizující nádech *how do you do* u př. (32) zřejmě vyplývá z doby vzniku filmu (dle metadat rok 1929), případně časového kontextu děje. Velmi příznakový projev respektu (dosl. „má úcta“) ve filmu *Muž z Acapulca* (př. 33) může být buď podmíněno francouzštinou jako jazykem originálu, nebo nadsázkou a ironií danými žánrem belmondovské akční komedie.

<p>(30) Vy jste ta nová, že? – A vy jste pan
Delacroix. To je ale náhoda! – Dobry den. – Díky. Co se stalo?</p>	<p>You're the girl from the office. – And
you're Mr. Delacroix. What a coinci-
dence. Thank you. What happened?
[Choses secrètes]SUB</p>
<p>(31) <i>Řeknete mi</i> jméno státu, <i>prosím.</i>
Někde v Utahu. Děkuji. Dobry den,
<i>mohl bych</i> požádat o záznamy firmy
D&D Matrace?</p>	<p>City and state, please. Somewhere in
Utah. Thank you. What listing? Can
I have the listing for D&D Mattress
Man? [Punch-Drunk Love]SUB</p>

- (32) Tak pojd'. Hej, pojd' sem. – **Dobry den, pánové.** – Dobry den. CHICO: Hey, come on. CHICO: Hey, come here. HAMMER: *Gentlemen, how do you do?* CHICO: *How do you do?* [The Cocoanuts]SUB
- (33) Čekám u výdeje zavazadel. **Dobry den, pane generále!** Máte s někým schůzku? S jedním svým informátorem **My respects, General!** Are you waiting for somebody? An informer. Odd that he's not here yet. [Le Magnifique]SUB

2.3 LOUČENÍ

O *ahoj* coby zdvořilostním obratu pro loučení pojednává oddíl 2.1.3; zde se vracíme ke konvenčnímu formálnímu pozdravu *na shledanou*, jeho redukované variantě *nashle* a výrazu *mějte se* (popř. „nějak“), který mluvní akt rozšiřuje o příslib pozitivní budoucnosti pro adresáta.

V aplikacích *Treq* i *KonText* lze dohledat jednak kodifikovanou variantu pozdravu *na shledanou* zapisovanou jako kombinaci předložky a substantiva, jednak nekodifikovanou, nicméně používanou spřežku *nashledanou* (viz *Internetová jazyková příručka*). Z hlediska korpusové analýzy samotné stojí za zmínku, že databáze *Treq* generuje pro víceslovný výraz *na + shledanou* pouhých 131 anglických ekvivalentů, zatímco *KonText* udává 1 700 výskytů,⁵ z nichž většina (1 414) připadá na textový typ SUB. Chybně psaná varianta *nashledanou* se v *Trequ* vyskytuje 194×, v *KonTextu* v počtu 1 610 konkordancí, s výjimkou 29 výskytů převážně v titulcích – to odpovídá zmiňované okolnosti, že subkorpus titulků je sestaven z textů, které neprocházejí korekturami (amatérské titulky zveřejňované online), a naznačuje, že minimálně v rovině gramatické může kvalita těchto překladů kolísat.

Vzhledem k rozkolísanosti dat byly i v tomto případě anglické ekvivalenty tříděny manuálně. Jejich distribuce koresponduje s tendencemi zmiňovanými v oddílu 2.1.3, tj. pozdrav *bye* je spíš neutrální a bezpříznakový, zatímco *goodbye* implikuje vyšší míru zdvořilosti

5 Výsledky odpovídají hodnotám pro samostatné lemma [shledaná], které se v korpusu vyskytuje pouze v kolokaci s předložkou *na* nebo přívlastkem *brzkou*.

a společenského odstupu. Oba typy pozdravů, podobně jako protějšek *see you (later/next week aj.)*, doprovázejí často oslovení adresáta. Ta někdy odhalují neočekávanou asymetrii jako u př. (34), kde se formální *nashledanou* („goodbye“) váže k deminutivům *tati* („Dada“); chybějící makrokontext dalších multimodálních kanálů nicméně znovu znemožňuje objasnit, co stylistický kontrast jazykových prostředků zapříčiňuje, a zda se jedná o neadekvátní řešení, nebo naopak funkční překladatelský záměr.

- (34) Já jsem tak šťastný otec. Přál bych si, abych vás mohl vzít s sebou. *Nashledanou, tati*. Jděte si hrát! What a lucky father I am. I wish I could take you bobbins with me. *Goodbye, Dada*. Go play! [Willow] SUB

Zkrácená varianta *nashle* je v korpusu zastoupená méně často (2 047 výskytů v SUB, 74 ve FICT), avšak z výsledků nevyplývá, že by pozdrav nesl výrazně expresivní konotace. Jeho ekvivalenty *bye/bye bye, see you* nebo *so long* jsou (tam, kde je to možné posoudit) sice spjaty s méně formálními, ale neutrálními komunikačními situacemi, někdy dokonce v kombinaci s vykáním nebo zdvořilým oslovením typu *pane*, takže morfologickou redukci pozdravu nelze ztotožňovat s nedbalostí, neúctou nebo negativním postojem mluvčího. Některé kontexty napovídají spíš o spontánnosti, s jakou mluvčí komunikuje (př. 35), nebo citovém zaujetí (př. 36). S jistou mírou rezervy lze proto usuzovat, že *nashle* se v současné češtině zařazuje po bok bezpříznakových konvencionalizovaných pozdravů, jakkoli může na některé adresáty „neochota“ mluvčího zachovat všechny slabiky působit jako nekooperativní akt ohrožující jejich pozitivní tvář.

- (35) „Hodně jste nám pomohla, paní Grahamová,“ řekl Strike. „Já... něco vám za vaši snahu nechám ve schránce.“ „Super,“ vydechla sousedka šťastně. „Tak *nashle*.“ Zavěsila. “hat’s very helpful, Ms Graham,” said Strike. “I’ll – er – put something through your door later for your trouble.” “Great,” said the neighbour happily. “Cheers.” She rang off. [galbraith_hedvabnik]FICT

- (36) „Hrozná škoda. Milej Nathan ted' balí kufry. Možná že se někdy spolu sejdem, *Jižánku*, v nějakém jiném životě. Ahoj, *Jižánku!* *Nashle* v jiném životě.“
- “Too bad. Old Nathan's got to hit the road. Maybe in another life, *Cracker*, we'll get together. So long, *Cracker!* *See you* in another life.”
[Styron_Sofiina_volba]FICT

Na rozdíly v oblasti interkulturní pragmatiky ukazuje srovnání překladatelských strategií u některých titulků, kde výchozím jazykem není angličtina (př. 37, 38). Zatímco v české verzi vidíme tendenci k „domestikaci“ pozdravu do podoby *na shledanou*, anglický překlad zachovává podobu z výchozího textu jako funkčně použitý zcizující prvek (u Felliniho filmu včetně titulu *Signorina*). Z pouhých dvou příkladů nelze samozřejmě vyvozovat signifikantní závěry, nicméně protichůdný přístup k orientaci na výchozí vs. cílovou kulturu je jedním z relevantních aspektů translátologických analýz zaměřených na pragmatiku překladu (Baker 2018).

- (37) To bysme měli! Červená karta, nebo ještě líp, červenej koberec! Jo, Paříž, Atény, *nashledanou*.
- “That's it! Red card! Better yet, red carpet! Paris, Athens, *adieu!*”
[Zajíček bez oušek]SUB
- (38) Slečno, kdybyste cokoli potřebovala, stačí říct mé přítelkyni, *slečna Wanda*. Ona mi napíše. *Nashledanou*. Šťastnou cestu.
- If you need anything, just tell my friend, *Signorina Wanda*. She'll write to me. *Arrivederci*. Have a good trip.
[Cabiriiny noci]SUB

2.3.1 *Mějte se*

Ve zdvořilostním obratu *mějte se* se kumulují dvě funkce konviviálního mluvního aktu (Leech 2014: 89), tj. fatické označení konce komunikační situace a přání něčeho pozitivního do adresátovy budoucnosti – třebaže jsou příslovce *dobře*, *skvěle* apod. často jen implikována. V korpusu komunikanti pozdrav používají pro kódování poměrně široké škály vzájemných vztahů a situačního kontextu: Oslovení *maestro* („messire“) vyvolává dojem obdivu nebo snad láskyplné úcty ze strany Bulgakovovy Markétky (př. 39), amplifikace anglického *good-bye* o české adverbiale *dobře* značí skřetovu upřímnost a srdečnost (př. 40); v nadneseném duchu se formule jako ekvivalent *fare you*

well nebo *farewell* systematicky opakuje v *Pánovi prstenů*. Kombinace s expresivním čau („ciao“) naopak vyznívá spíš jako lehce rezignované rozloučení, kde *mějte se* plní jen bezobsažnou, rituální funkci (př. 41), podobně jako neformální *see ya* v př. (42):

(39)	Ne, ani za živý svět! zavrhla tenhle nápad. „ <i>Mějte se dobře, maestro</i> ,“ pro- nesla nahlas	“o, never!” she said to herself. “ <i>Goodbye, messire</i> ,” she said aloud. [Bulgakov_Mistr]FICT
(40)	„Tady je ten přídavek!“ zapištěl jakýsi skřítek Harrymu u lokte a vrazil mu do rukou velkou šunku, tucet zákusků a nějaké ovoce. „ <i>Mějte se pěkně!</i> “	“We has your extra food!” squeaked an elf at Harry’s elbow, and he shoved a large ham, a dozen cakes, and some fruit into Harry’s arms. “ <i>Good-bye!</i> ” [rowlingova_hpot_pohar]FICT
(41)	Tak ahoj, řekl Pavouk, <i>mějte se</i> . Stál tam a koukal. Čau.	Bye now, said Spider, <i>take care</i> . Ciao. We took off. [Topol_Sestra]FICT
(42)	Asi si vlastně nevzpomínám, kdy jsem naposled spal. Kráčím do motelu daleko od svého domova a budu spát až do zítřka do téhle doby. <i>Mějte se</i> .	I can’t even remember when I last slept. I’m going to my home away from home and sleep till this time tomorrow. <i>See ya</i> . [brown_chut_lasky]FICT

Repertoár ekvivalentů *bye, bye-bye, goodbye, see you/ya, so long, take care* (a dále eliptické *later, have fun*) se opakuje také v textovém typu SUB. V titulcích nicméně převládají neformální situace a symetrie interpersonálních vztahů, ačkoli ani vyšší míra zdvořilosti doprovázející přívětivost, zde vyjádřená vykáním, není vyloučena (43):

(43)	Prakticky všechny večery mám zadané, ale přesto <i>vám děkuji</i> . – <i>Jste jednička. Mějte se</i> . – <i>Vy také</i> .	These other plans are actually a standing arrangement. But thanks. – You’re the best. <i>Bye now</i> . – Bye. [The Net]SUB

Uvolněnost, pocit kolegiální sounáležitosti mezi studenty a snad i určitou nostalgii implikuje kontext pro *so long* v př. (44), hravou sebekritičnost slangové výrazy v př. (45). Na opačném pólu stojí př. (46), v němž je *so long* výrazem pohrdání, vítězné převahy a ironie, a mnohem víc než prostředkem zdvořilosti prvkem verbální agrese:

- (44) Summa cum laude. *Studijní obor anglická literatura*. Myslím, že se půjdu opít. – *Mějte se, lidičky*. – Nashville, Eddie. Summa cum laude. I majored in *English Literature*. Well, I think that I'll go and get drunk. – *So long, folks*. – Goodbye, Eddie. [Targets]SUB
- (45) To je moje slabůstka. Bez nich vypadám pěkně hloupě. Tak jo, *mějte se*. – *Měj se*, Bene. – Viděli jste ho? Už se tu nikdy nebudu sprchovat. That's my tiggity. I look so stupid without the one. All right, well, *ta-ta*. – *Later*, Ben. – Did you see him? I'm never taking a shower. [Opensub]SUB
- (46) No tak *imbecile*, musíme zničit most! *Mějte se, chudáci*. – Počkat. – Dobrá práce vojáku! Come on, *imbecile*, we have to destroy the bridge! *So long, suckers!* Hold up. Aaaagh! Oh! Good work, soldier! [The Magic Roundabout]SUB

ZÁVĚREM

Přestože mají zdvořilostní obraty v češtině i angličtině do značné míry rutinní a stereotypní povahu, poměrně velká variabilita ekvivalentů mezi oběma jazyky naznačuje, že i výběrem z omezeného počtu ustálených a zdánlivě obsahově vyprázdněných forem jsou mluvčí schopni realizovat různé komunikační záměry a implikovat širokou škálu svých postojů či přání, autoritu nebo náklonnost a chuť s komunikačním partnerem spolupracovat. Výstupy korpusové analýzy vycházející z beletrie a titulků jsou samozřejmě částečně idealizované – je nutné nezapomínat, že všechny tyto texty jsou „umělé“, tj. vždy podléhají subjektivní představě autora o tom, jak se může popisovaný komunikační akt odvíjet. Navzdory své fikční povaze nicméně beletrie i audiovizuální tvorba fungují jako alternativní realita, do které tvůrci projektují vlastní autentické zkušenosti, a díky reprezentativnímu zastoupení v korpusu představují cenný zdroj dat.

Účelem předkládané analýzy je mj. pokusit se zodpovědět otázku, zda paralelní korpus slouží jako vhodný nástroj pro zkoumání pragmatických aspektů komunikace. Nespornou výhodou je zmiňovaný objem materiálu a bezpočet situací i interpersonálních vztahů, které zachycuje; zároveň je ale každý kontext limitovaný technickými

parametry a samotnou strukturou korpusu, jinými slovy každý výskyt sledovaného jevu lze hodnotit pouze na úrovni *mikro*-kontextu v mezích konkordance, zatímco textová vodítka *makro*-kontextu zůstávají nevyhnutelně skrytá, případně se omezují na strohý výčet dílčích metadat, např. datum vzniku textu, jméno autora nebo výchozí jazyk. Některé signály – např. jména postav a vzájemné oslovení, vykání/tykání, hodnocení nebo popis okolností děje (*jalové večírky, nevráživě se podíval, promiňte, vítáme vás* apod.) – lze interpretovat z bezprostředního kontextu (*kontextu*), ale mnohé vnitro- i vnětětové faktory, zejména u titulků jako součásti multimodálních textů, na omezeném prostoru scházejí, a analytik je tak odkázán na vlastní znalost textu, případně dohledávání informací podle názvů děl, které mohou být zkratkovité nebo zavádějící. Nedá se proto vyloučit, že výklad dílčích komunikačních aktů ovlivňuje analytikovo subjektivní vnímání textu, a jejich ilokuční funkce jsou jen potenciální.

Navzdory těmto omezením je možné vysledovat v souvislosti s mluvními akty pozdravu několik tendencí:

1. Komunikační situace, interpersonální vztahy a sociální a/symetrie mezi mluvčím a adresátem nevykazují pro dva typy textů (FICT, SUB) výrazné odlišnosti, a statistické rozdíly ve frekvenci jednotlivých pozdravů či jejich ekvivalentů jsou tedy spíše než žánrově dány velikostí obou subkorpusů. Beletrie i titulků napodobují podobné typy mluvních aktů, a tím pádem plní obdobné komunikační funkce.
2. Zatímco české pozdravy *ahoj* a *dobrá den* mají poměrně přesně vymezené použití pro kontext neformální–formální a jednoznačně odlišují symetrické–asymetrické vztahy komunikantů, anglické *hi* a *hello* jsou mnohem variabilnější, překrývají se jak s formulemi neformálními (*hiya*), tak příznakově zdvořilými (*good morning*) a nejsou výjimkou ani v situacích, kdy komunikanti zastávají zjevně nepoměrné sociální role nebo statusy dané věkem, povoláním aj. *Hello/hi* se tak objevují i v kontextech, kde si čeští mluvčí vykájí (např. protože se vidí

poprvé, udržují společenský odstup, prokazují si respekt), aniž by však v angličtině implikovaly ohrožení adresátovy tváře.

Při překladu z angličtiny do češtiny je tudíž vhodné zvažovat pragmatické posuny (interpersonal change; Chesterman 2016: 106) k vyšší míře zdvořilosti a vyvarovat se neidiomatických kombinací *ahoj + milí sousedé/vážení zákazníci/pane učitelí*. Korpusová data naznačují, že v opačném směru překladu (ČJ > AJ), se překladatelské strategie častěji orientují na výchozí kulturu, tj. vykání a zdvořilé pozdravy jsou zachyceny v ekvivalentech *good morning/afternoon* apod., třebaže se nejedná o absolutní pravidlo (srov. *Hrdý Budžes* vs. *Pelíšky*).

3. Plynulý přechod mezi různými stupni zdvořilosti se týká také obrátů vyjadřujících loučení. Data ukazují na určitý kontrast mezi příznakovějším, zdvořilejším *goodbye* a jeho neutrální, bezpříznakovou variantou *bye*, ovšem i pro druhý zmiňovaný výraz lze na opačném pólu nalézt knižní nebo archaizující ekvivalenty typu *sbohem*. Ve formálních i neformálních kontextech je coby protějšek českého *nashledanou* produktivní pozdrav *see you later/soon* apod. „Přací“ typ rozloučení ve formě *mějte se (take care, see you, goodbye)* se vyskytuje v proměnlivém spektru situací, od vyjadřování upřímné starosti o adresáta přes stereotypní pozdrav až po ironické pohrdání.
4. V textovém typu titulků kontrastivní analýza zásadně ovlivňuje samotné technické limity korpusu (velikost konkordancí a jejich zarovnání), proměnlivá kvalita překladu (zejm. u amatérských titulků z volně dostupných databází) a zejména žánrová specifika titulků jako formy audiovizuálního překladu, kde nelze při hodnocení (nejen) pragmatických aspektů spoléhat pouze na vizuálně-verbální komunikační kanál, tedy text titulku. Intepretaci ilokučních funkcí pak často zkrsluje nebo úplně znemožňuje jednak zmiňovaná nepřítomnost makrokontextu, jednak chybějící obrazový (mimika a gesta postav, jejich interakce) i zvukový (intenzita hlasu, intonace, neverbální

zvukové projevy) modus; některé ilokuce se mohou vytratit kompletně v procesu překladu (Hatim – Mason 2005; Zabalbaescoa 2008), kdy je pro udržení optimální čtecí rychlosti např. nutné titulek zkrátit a některé informace vypustit. V neposlední řadě pak může podobu zdvořilostních výrazů ovlivnit jazyk originálu, z něhož se překládá, potažmo překladatelovy preference upozadit nebo zdůraznit pragmatické prvky výchozí, či naopak cílové kultury.

Mgr. Eva Nováková

Katedra anglistiky a amerikanistiky
Filozofická fakulta Univerzity Pardubice

Studentská 95

532 10 Pardubice

eva.novakova@upce.cz

Studie vznikla za podpory MŠMT, grant IGA FF_2022_038,
„Bohemistika – od tradice k digitalizaci
(od minulosti k současnosti)“.

LITERATURA

BAKER, Mona

2018 *In Other Words: A Coursebook on Translation*; 3. vyd. (London/New York: Routledge)

BROWN, Penelope – LEVINSON, Stephen C.

1987 *Politeness: Some Universals in Language Usage*; upr. vyd. (Cambridge: Cambridge University Press)

Cambridge Dictionary

2022 Cambridge University Press [online]; <https://dictionary.cambridge.org/> [přístup 10. 4. 2022]

GAST, Volker – LEVSHINA, Natalia

2014 „Motivating W(h)-Clefts in English and German: A Hypothesis-Driven Parallel Corpus Study“; in Anna Maria de Cesare (ed.): *Frequency, Forms and Functions of Cleft Constructions in Romance and Germanic* (Berlin: De Gruyter), s. 377–414

HATIM, Basil – MASON, Ian

2005 *The Translator as Communicator* (Londýn/New York: Routledge)

HIRSCHOVÁ, Milada

2013 *Pragmatika v češtině* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

HOFFMANNOVÁ, Jana

2017 „Konverzace“; in Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]; <https://www.czechency.org/slovník/KONVERZACE> [přístup 9. 4. 2022]

HOUSE, Juliane

2001 *Translation* (Oxford: Oxford University Press)

CHESTERMAN, Andrew

2016 *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory*; upr. vyd. (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins)

Internetová jazyková příručka

2022 Ústav pro jazyk český AV ČR [online], <https://prirucka.ujc.cas.cz/> [přístup 9. 4. 2022]

KASPER, Gabriele

2009 „Politeness“; in Sigurd d’Hondt – Jan-Ola Östman – Jef Verschueren (eds.): *The Pragmatics of Interaction* (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins), s. 157–173

LAKOFF, Robin

1973 „The Logic of Politeness, or, Minding Your p’s and q’s.“; in Claudia Corum – T. Cedric Smith-Stark (eds.): *Papers from the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society* (Chicago: Chicago Linguistic Society), s. 292–305

LEECH, Geoffrey

2014 *The Pragmatics of Politeness* (Oxford: Oxford University Press)

MALMKJÆR, Kirsten – WINDLE, Kevin (eds.)

2011 *The Oxford Handbook of Translation Studies* (Oxford: Oxford University Press)

MUNDAY, Jeremy

2008 *Introducing Translation Studies. Theories and applications*; 2. vyd. (Londýn/New York: Routledge)

NEKULA, Marek

2017 „Zdvořilost“; in Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]; <https://www.czechency.org/slovník/ZDVOŘILOST> [přístup 10. 4. 2022]

ROSEN, Alexandr – VAVŘÍN, Martin – ZASINA, Adrian

2022 Korpus *InterCorp*; verze 14 (Praha: Ústav Českého národního korpusu, FF UK), www.korpus.cz [přístup 30. 3. 2022]

WATTS, Richard

2003 *Politeness* (Oxford: Oxford University Press)

ZABALBAESCOA, Patrick

2008 „The nature of the audiovisual text and its parameters“; in Jorge Díaz Cintas (ed.): *The Didactics of Audiovisual Translation* (Amsterdam: John Benjamins), s. 21–37

DYNAMIKA KONJUGAČNÍHO TYPU „KUPUJE“ V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ

(NA MATERIÁLU PUBLICISTICKÝCH TEXTŮ Z LET
1990 AŽ 2019)

ONDŘEJ BLÁHA

DYNAMICS OF CONJUGATION PATTERN “KUPUJE” IN CONTEMPORARY CZECH
(ON MATERIAL OF JOURNALISTIC TEXTS, 1990–2019)

The conjugation pattern “kupuje” is a highly productive verb type in Czech: there are more than eight thousand records of verb neologisms belonging morphologically to the type “kupuje” in the database *Neomat* listed during the years 1990–2019. The peak of productivity of the “kupuje” type fell in the second half of the 1990s (the second, smaller peak of productivity came in 2011–2015). On the other hand, the frequency of verbs of the type “kupuje” in journalistic texts written in the last thirty years appears, as the corpus shows, to be steady and without significant fluctuations, both at the level of lemmas and at the level of tokens related to these lemmas. The frequency of imperfective verbs of the type “kupuje” is slightly increasing, while (in line with the general trend in Czech) the frequency of the bi-aspectual verbs of the type “kupuje” is decreasing. There is a noticeable increase in the frequency of imperfective verbs of the “kupuje” type with roots borrowed from foreign languages, while the representation of prefixed verbs among verbs of the “kupuje” type decreases. Regarding the formal variation of “kupuje” type (made possible by the latest codification of the Czech language in 1993), there is a significant increase in the frequency of forms of the 1st person sg. of present tense (progressive type *kupuju* “I am buying” vs. older *kupuji*) in written journalistic texts, the proportion of which has tripled over the last three decades. On the other hand, the 3rd person singular of present (progressive type *kupujou* “they are buying” vs. older *kupují*) are almost non-existent in written journalistic texts.

Keywords: Czech; morphology; verbal aspect; language change; neologisms; productivity; conjugation pattern “kupuje”

Konjugační typ „kupuje“ je bezpochyby nejproduktivnějším typem sloves v češtině (Komárek – Kořenský et al. 1986: 457; Dokulil 1960: 228) a také v části dalších slovanských jazyků. Vysoká míra produktivnosti konjugačního typu „kupuje“ je dána výhodností jeho formálního vybavení – především pravidelností distribuce tvarotvorných formantů, nízkou vnitroparadigmatickou homonymií⁽¹⁾ a také tím, že jeho kmenotvorná přípona (-uj[e]-, -ova-) nezpůsobuje morfonologické alternace v kořeni. Tyto skutečnosti typ „kupuje“ značně zvýhodňují např. oproti vůbec nejfrekventovanějšímu konjugačnímu typu v češtině, typu „prosí“ (Osolsobě – Pala – Rychlý 1998: 272), který se jeví jako značně nepraktický zejm. tehdy, uvážíme-li, jak by se na něj adaptovaly četné slovesné přejímky (srov. např. *blogovat* vs. **bložit*, 3. os. sg. *bloguje* – 3. os. pl. *blogují* vs. **bloží* – **bloží*).

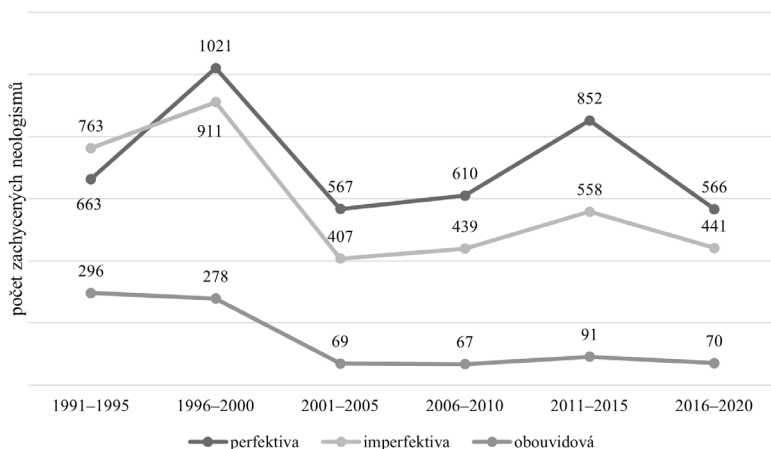
Jako výhodný se typ „kupuje“ jeví zřejmě i z hlediska vidového systému, protože jeho kmenotvorná přípona už sama o sobě implikuje imperfektivnost,⁽²⁾ tj. nepříznakový člen vidové opozice (typ „kupuje“ např. slouží k vytváření sekundárních imperfektiv k prefigovaným perfektivům, např. *přibližovat* k *přiblížit*, *zakazovat* k *zakázat* apod.; slovesa typu „kupuje“ jsou protějšky i k perfektivům neprefigovaným, srov. již jen *kupovat* – *koupit*). Na živost a produktivitu typu „kupuje“ v češtině reagovala i poslední kodifikační úprava (1993), která zavedla dubletní tvary v 1. os. sg. přítentu (typ *kupuju*) a ve 3. os. pl. přítentu (poněkud rozporuplně přijímaný typ *kupujou*).

Vysokou míru produktivnosti typu „kupuje“ v češtině posledních tří desetiletí dobře dokumentuje materiál databáze *Neomat*,⁽³⁾ v níž je zachyceno více než osm tisíc slovesných neologismů s morfologickým vybavením tohoto typu. Kvantitativní vyhodnocení excerpt naznačuje, že v produktivnosti typu „kupuje“ v češtině existuje určité kolísání:

1 Homonymní je jen tvar přechodníku pro mužský rod v sg. s tvarem 3. os. přítentu (*kupuje*).

2 Odhlédneme-li prozatím od faktu, že kmenotvornou příponu -uj[e]-/-ova- mají i obouvidová slovesa, v češtině však nepočtená (k tomu viz dále sub 2, graf 3).

3 *Databáze excerpčního materiálu Neomat* (2015) [online]. Verze 3.0. Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. <http://neologismy.cz/> [přístup 15. 6. 2022].

Graf 1: Slovesné neologismy (typ „kupuje“) v databázi *Neomat*

I když při sběru neologismů mohly jistě působit určité subjektivní nebo náhodné faktory, je snad možno konstatovat, že zachycená produktivnost typu „kupuje“ v češtině vrcholila v devadesátých letech 20. století, tedy v době, kdy čeština zvláště výrazně reagovala na změněné společenské podmínky (přechod na tržní hospodářství, neomezený vliv cizích jazyků, zejm. angličtiny) a na bouřlivý technologický i civilizační rozvoj (elektronická média, internet). Druhou, o něco menší kulminaci neologismů typu „kupuje“ lze pozorovat na počátku druhého desetiletí 21. století. Pokud nejde o jev náhodný, třeba prostě o důsledek přechodně zvýšené intenzity a systematizace práce na databázi neologismů, bylo by možné tento nárůst neologismů spojit např. s urychlením technologického rozvoje v době kolem roku 2010 („chytřé“ telefony, nové sociální sítě) nebo i se společenskými procesy, danými pokračující integrací česky mluvícího společenství do západoevropských struktur. Nejvýraznějším výsledkem těchto procesů je nepochybně velká tolerance k přejímkám z angličtiny, patrná u mladší a nejmladší generace Čechů.

Ve srovnání s výsledky korpusového šetření (podrobněji viz dále) je ve vyhodnocení více než osmi tisíc slovesných neologismů spada-

jších k typu „kupuje“ nápadná relativně vysoká frekvence perfektiv. Tento fakt spojujeme se samotnou podstatou excerpční práce – pracovník provádějící excerpcei nachází slovesný neologismus ve vět-ném kontextu, který nezřídka umožňuje právě jasnou „perfektivní interpretaci“. Naopak nepřekvapuje, že se i na materiálu zachyce-ných neologismů ukazuje pokles frekvence obouvidových sloves spa-dajících k typu „kupuje“. To je ve shodě s tendencí, pozorovatelnou dlouhodobě v celém vidovém systému češtiny (Bláha 2020: 327).

Cílem tohoto článku je konfrontovat známá fakta o produktivnos-ti typu „kupuje“ s tendencemi, které lze u tohoto konjugačního typu sledovat na materiálu Českého národního korpusu, resp. na materiá-lu pěti časově vymezených a navazujících subkorpusů, které obsahují pouze publicistické texty ze čtyř českých deníků (*Hospodářské novi-ny, Lidové noviny, MF Dnes, Právo*). Budeme zjišťovat tyto skutečnosti (včetně jejich proměnlivosti v čase – za poslední tři desetiletí, která pokrývá materiál korpusu, tj. v letech 1990–2019):

1. Jakou frekvenci mají slovesa typu „kupuje“ v českých publi-cistických textech, a to na úrovni lemmat i na úrovni tokenů?
2. Jaká je u sloves typu „kupuje“ distribuce vidu (imperpektiva, perfektiva, obouvidová slovesa)?
3. Jaký podíl mají v konjugačním typu „kupuje“ slovesa vytvoře-ná z přejatých slovních základů a jaký vztah má tato skuteč-nost k vidové charakteristice?
4. Jaký podíl mají v konjugačním typu „kupuje“ slovesa s prefixy a jaký vztah má tato skutečnost k vidové charakteristice?
5. Jaká je frekvence progresivních tvarů sloves typu „kupuje“ v 1. os. sg. přítomného (kupuju vs. starší kupuji) a ve 3. os. pl. přítomného (kupujou vs. starší kupují)?

1 FREKVENCE SLOVES TYPU „KUPUJE“

Ke zjištění frekvence sloves typu „kupuje“ v současné češtině ne-postačí prostý dotaz, který by uváděl jen charakteristickou podobu

lemmatu,⁽⁴⁾ protože v malé části paradigmatu jsou slovesa tohoto typu homonymní s těmi slovesy konjugačního typu „dělá“, jejichž kořen končí na *-ov-* (např. *chovat*, *vykovat*). Sérií dotazů, zaměřených na morfologické odlišnosti těchto sloves od sloves typu „kupuje“,⁽⁵⁾ jsme získali seznam třiceti sedmi lemmat, který jsme pak použili pro odstraňování sloves jako *chovat* nebo *vykovat* pomocí negativního filtru v korpusu.⁽⁶⁾ Tímto způsobem jsme získali již „čisté“ frekvenční seznamy sloves typu „kupuje“ v jednotlivých subkorpusech (texty z uvedených čtyř deníků v subkorpusu SYN2000, SYN2005, SYN2010, SYN2015 a SYN2020), které zachycují vývoj publicistického stylu v navazujících časových obdobích.⁽⁷⁾ Procentuální podíl sloves typu „kupuje“ na úhrnu všech sloves v subkorpusech se na úrovni lemmat⁽⁸⁾ i na úrovni tokenů⁽⁹⁾ jeví takto:

4 Základní podoba dotazu: [(lemma="*ovat") & (tag="V.*")].

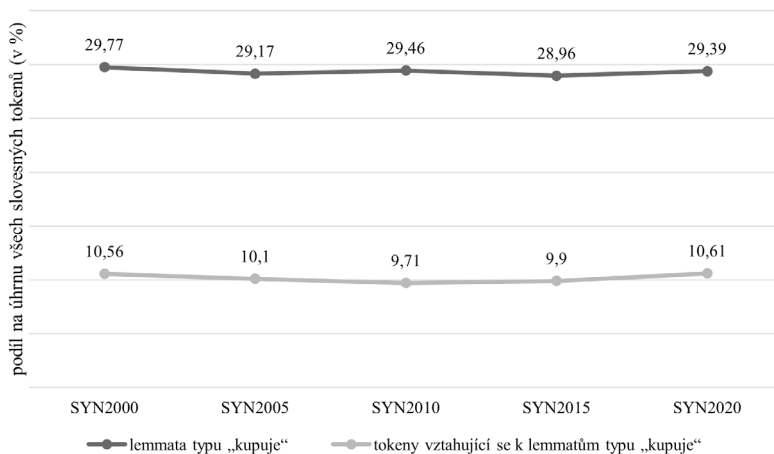
5 Dotaz na tvary typu *chovám*: [(lemma="*ovat") & (word="*m") & (tag="V.S...1.*")]. Tvary typu *chováš*: [(lemma="*ovat") & (word="*áš") & (tag="V.S...2.*")]. Typ *chová*: [(lemma="*ovat") & (word="*á") & (tag="V..S...3.*")]. Typ *chováme*: [(lemma="*ovat") & (word="*áme") & (tag="V..P...1.*")]. Typ *chováte*: [(lemma="*ovat") & (word="*áte") & (tag="V..P...2.*")]. Typ *chovají*: [(lemma="*ovat") & (word="*ají") & (tag="V..P...3.*")].

6 Výsledky získané základním dotazem byly vždy vyfiltrovány na základě těchto údajů: [(lemma="dochovat"|lemma="doklovat"|lemma="dokovat"|lemma="dovychovat"|lemma="chovat"|lemma="klovat"|lemma="kovat"|lemma="odchovat"|lemma="oklovat"|lemma="okovat"|lemma="plovat"|lemma="podkovat"|lemma="pochovat"|lemma="pokovat"|lemma="proklovat"|lemma="přechovat"|lemma="překovat"|lemma="převychovat"|lemma="přikovat"|lemma="rozklovat"|lemma="schovat"|lemma="skovat"|lemma="snovat"|lemma="spoluvychovat"|lemma="uchovat"|lemma="uklovat"|lemma="ukovat"|lemma="uschovat"|lemma="vkovat"|lemma="vplovat"|lemma="vychovat"|lemma="vyklovat"|lemma="vykovat"|lemma="zachovat"|lemma="zaklovat"|lemma="zakovat"|lemma="zkovat")].

7 Korpus SYN2000 obsahuje téměř výlučně texty z let 1990–1999, korpus SYN2005 texty z let 2000–2004, korpus SYN2010 texty z let 2005–2009, korpus SYN2015 texty z let 2010–2014 a korpus SYN2020 texty z let 2015–2019.

8 Údaje o celkovém počtu slovesných lemmat a o počtu lemmat typu „kupuje“: SYN2000 obsahuje 13 732 slovesných lemmat celkově – 4 088 lemmat typu „kupuje“; SYN2005 obsahuje 11 733 lemmat celkově – 3 422 lemmat typu „kupuje“; SYN2010 obsahuje 12 161 lemmat celkově – 3 583 lemmat typu „kupuje“; SYN2015 obsahuje 10 446 lemmat celkově – 3 025 lemmat typu „kupuje“; SYN2020 obsahuje 10 447 lemmat celkově – 3 070 lemmat typu „kupuje“.

9 Údaje o celkovém počtu tokenů vztahujících se k lemmatům sloves obecně a o počtu tokenů vztahujících se k lemmatům typu „kupuje“: SYN2000 obsahuje 6 060 091 slovesných tokenů celkově – 639 765 tokenů typu „kupuje“; SYN2005 obsahuje 2 827 200 tokenů celkově – 285 600 tokenů typu „kupuje“; SYN2010 obsahuje 3 371 437 tokenů celkově –

Graf 2: Podíl sloves typu „kupuje“ na úhrnu všech sloves (lemmata, tokeny)

Navzdory dojmu, který vzbuzuje soubor neologismů z databáze *Neomat* (viz výše graf 1), nebo předpokladům, které může mít uživatel češtiny pozorující jazyk kolem sebe, se frekvence sloves typu „kupuje“ v posledních třech desetiletích, alespoň v publicistických textech, změnila jen minimálně. Kolísání nepřesáhlo ani v rovině lemmat, ani v rovině tokenů 1 %. Údaje o frekvenci lemmat mohou být relativizovány tím, že mezi jednotlivými subkorpusy existuje značný rozdíl, pokud jde o jejich rozsah.⁽¹⁰⁾ Subkorpus vytvořený na základě korpusu SYN2000, který zahrnuje texty let 1990 až 1999, má navíc dvojnásobný časový záběr ve srovnání s ostatními subkorpusy, které obsahují texty vždy z pěti po sobě následujících let (viz pozn. 7). Větší váhu než frekvenci lemmat v naší sondě přikládáme frekvenci tokenů – mírný pokles frekvence tokenů vztahujících se k lemmatům typu „kupuje“, který dosahuje relativně nejnápadnější hodnoty v subkorpusu SYN2010 (s texty z let 2005–2009) spojujeme s masivním

327 279 tokenů typu „kupuje“; SYN2015 obsahuje 1 650 438 tokenů celkově – 163 451 tokenů typu „kupuje“; SYN2020 obsahuje 1 658 100 tokenů celkově – 175 908 tokenů typu „kupuje“.

10 Např. korpus SYN2000 je přibližně dvakrát rozsáhlejší než korpusy SYN2005 a SYN2010 a přibližně čtyřikrát rozsáhlejší než korpusy SYN2015 a SYN2020.

nástupem elektronických médií, ovlivňujících povahu publicistické práce a vůbec způsoby tvorby textů. V důsledku došlo k jistému dočasnému „zploštění“ či „zvágnění“ jazyka publicistiky – to lze podle našeho soudu ilustrovat přechodným zvýšením frekvence některých sloves s výrazně vágní sémantikou (*být, mít, moci, muset, říct* aj.), resp. sloves nacházejících se ve frekvenční tabulce, vytvořené z celého subkorpusu, nad *h*-bodem (tj. nad takovou pozicí ve frekvenčním seznamu, v níž se rank lemmatu rovná absolutnímu počtu výskytů tokenů, které se ke konkrétnímu lemmatu vztahují). V dalším období (po roce 2009) došlo zřejmě k vyrovnání tohoto dočasného „zploštění“ či „zvágnění“ jazyka publicistiky – ve frekvenčních seznamech ze subkorpusů SYN2015 a SYN2020 mj. nacházíme několik desítek lemmat sloves typu „kupuje“, které se v seznamech vytvořených na základě starších subkorpusů nevyskytly.

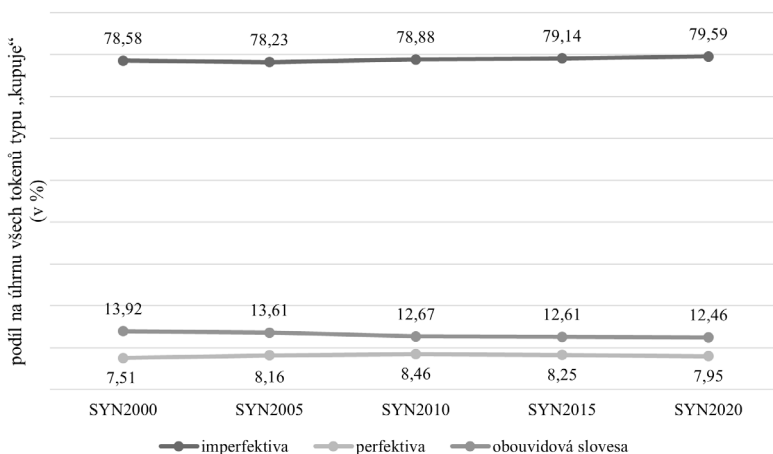
2 VID SLOVES TYPU „KUPUJE“

Korpus SYN je ve své nejnovější verzi (v9) jednotně tagován, a to i pokud jde o vidovou charakteristiku sloves. Můžeme tedy systematicky sledovat proměny podílu imperfektiv,⁽¹¹⁾ perfektiv⁽¹²⁾ a obouvidových sloves⁽¹³⁾ v celkovém úhrnu sloves typu „kupuje“:

11 Základní podoba dotazu: [(lemma="*ovat") & (tag="V.....P.*")]. Následně jsme pomocí negativního filtru (viz pozn. 6) odstranili slovesa typu *chovat, kovat*, která náležejí do 5. konjugační třídy („dělá“).

12 S tagem: (tag="V.....P.*"), následně byl užit negativní filtr.

13 S tagem (tag="V.....B.*"), následně byl užit negativní filtr.

Graf 3: Podíl imperfektiv, perfektiv a obouvidových sloves na celkovém úhrnu sloves typu „kupuje“

Podle předpokladu mezi slovesy typu „kupuje“ jasně dominují imperfektiva, jejichž frekvence na úrovni tokenů v posledních třech desetiletích ještě mírně stoupá (+1,01 %). To je ve shodě s našimi dřívějšími zjištěními o celkových tendencích ve vývoji kategorie vidu v češtině (Bláha 2020: 325) – frekvence imperfektiv v českých publicistických textech obecně mírně stoupá, a tak i v této oblasti můžeme konstatovat určité sblížování jazyka psaného a mluveného (v mluvené češtině jsou totiž imperfektiva výrazně frekventovanější než perfektiva).⁽¹⁴⁾

Nápadný je v naší sondě pokles frekvence obouvidových sloves náležejících k typu „kupuje“ (-1,46 %), který také koresponduje s tendencí patrnou u sloves v češtině obecně (Bláha 2020: 327). Slovesa typu „kupuje“ tvoří naprostou většinu obouvidových sloves v češtině⁽¹⁵⁾ – jediným obouvidovým slovesem s vyšší frekvencí, které spadá

14 Imperfektiva v mluvené češtině převládají nad perfektivy velmi výrazně: vyskytují se v 77,6 % všech užití slovesa v textech (Šonková 2008: 133).

15 Z celkových 3 461 649 tokenů klasifikovaných jako obouvidové v korpusu SYN v9 (v našem omezení na texty z *Hospodářských novin*, *Lidových novin*, *MF Dnes* a *Práva*) zbylo po užití negativního filtru (viz pozn. 6) jen 90 490 tokenů vztahujících se k jinému konjugačnímu typu než „kupuje“. Téměř celý tento úhrn (89 294 tokenů) tvořily tokeny vztahující se k lemmatu *soustředit* (*se*), konjugovaného podle typu „prosí“.

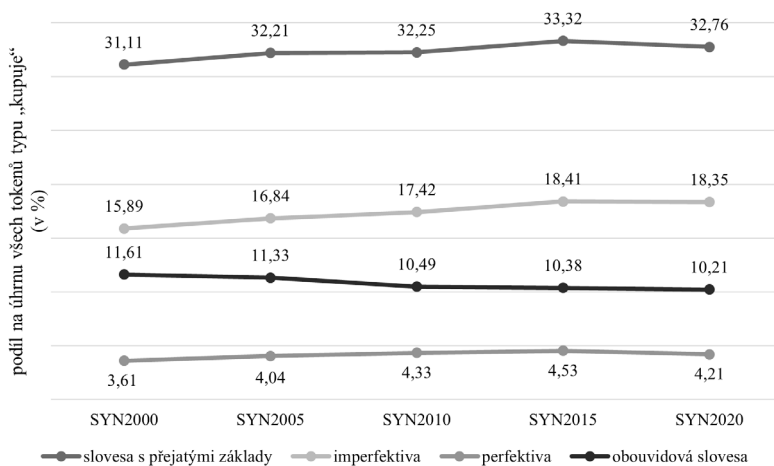
k jinému konjugačnímu typu než „kupuje“, je sloveso *soustředit* (*se*), bližší analýzu jeho užívání viz v článku Luboše Veselého (2011).

Velmi subtilní nárůst frekvence perfektiv spadajících v češtině k typu „kupuje“, který lze rovněž v naší sondě pozorovat, spojujeme právě s uvedeným odstraňováním obouvidovosti, tj. s vidovým vyhraňováním sloves typu „kupuje“ v češtině.

3 SLOVESA TYPU „KUPUJE“ S PŘEJATÝMI ZÁKLADY

Výhodnost konjugačního typu „kupuje“, a tedy i jeho produktivnost, je do značné míry dána potřebou opatřovat pro češtinu slovesa odvozená z cizích základů, především taková, která označují široce definovanou činnost vykonávanou pomocí nějakého instrumentu (*blogovat*, *mailovat*, *skenovat* apod.) nebo která označují nějaký specifický proces, jehož podstatou je princip pojmenovaný opět za využití přejatého slova či slovního základu (*fungovat*, *investovat*, *reagovat* apod.). Podíl sloves typu „kupuje“, jejichž kořen je cizího původu, na celkovém úhrnu těchto sloves je jistě, soudě už jen podle intuitivního pozorování jazyka, značný.

O jeho konkrétních parametrech se lze přesvědčit opět analýzou našich frekvenčních seznamů – manuálně v nich vyhledáváme slovesná lemmata s cizím základem. Skutečnost, že konkrétní slovesná lemmata mají přejatý základ, opíráme o explicitní konstatování o cizím původu konkrétního slovního základu, jak jej přináší etymologický slovník Jiřího Rejzka (2001). Jako druhé, spíše vedlejší měřítko používáme přehled základní slovanské slovní zásoby od Františka Kopečného (1981), o něž je možno opřít konstatování, že konkrétní slovní základ je domácí, slovanský. Získaná data pak vztahujeme k údajům o vidu konkrétních sloves a docházíme k těmto výsledkům:

Graf 4: Podíl sloves s cizími základy na celkovém úhrnu sloves typu „kupuje“

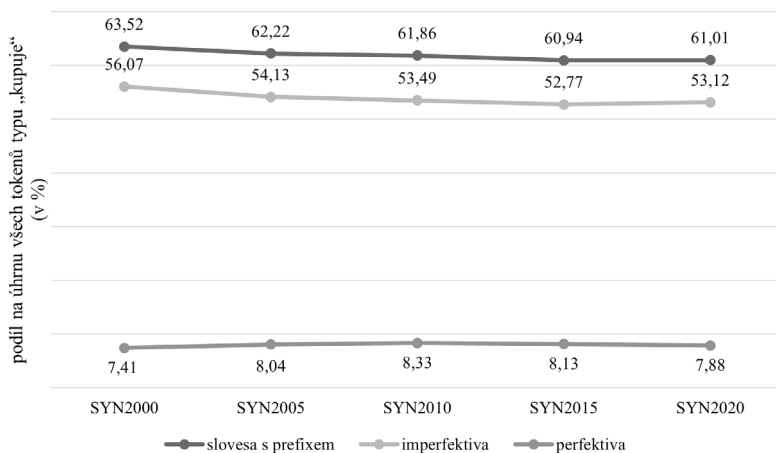
Procentuální podíl sloves s přejatými základy mezi všemi slovesy typu „kupuje“ za uplynulých třicet let celkem výrazně stoupl (+1,65 %). Tento trend, který vrcholil v materiálu subkorpusu SYN2015 (texty z let 2010–2014), lze jistě spojit s postupující internacionalizací českého lexika, resp. s téměř úplným vymizením tradiční rezervovanosti uživatelů češtiny k přejímkám z cizích jazyků. Nápadný je tento trend zejm. u imperfektiv, která jsou mezi slovesy typu „kupuje“ zdaleka nejfrekventovanější vidově vymezenou skupinou. Na druhé straně přibývá perfektiv s cizími základy jen v malé míře (+0,6 %).

Důsledkem obecného ústupu obouvidovosti, jež byla v češtině i tak vždy jen okrajovým jevem, je pak také snižování podílu obouvidových sloves s cizími základy na celkovém úhrnu sloves typu „kupuje“ (-1,4 %).

4 SLOVESA TYPU „KUPUJE“ S PREFIXY DOMÁCÍHO PŮVODU

Posledním parametrem, který může ilustrovat jak pozici, jež slovesa typu „kupuje“ zaujímají v systému českého vidu, tak i dynamiku tohoto konjugačního typu, je míra prefigovanosti sloves náležejících k typu

„kupuje“. V úvahu zde bereme jen dvacet vidových prefixů, které ve své monografii uvádí François Esvan (2007: 39), včetně jejich variant, tj. *do-/dů-*, *na-*, *nad(e)-*, *o-*, *ob(e)-*, *od(e)-*, *po-/pů-*, *pod(e)-*, *pro-*, *pře-*, *před(e)-*, *při-*, *roz(e)-*, *s(e)-*, *u-*, *v(e)-*, *vy-*, *vz(e)-*, *z(e)-* a *za-*. Přítomnost prefixu opět sledujeme ve vztahu k vidové charakteristice.

Graf 5: Podíl sloves s prefixem na úhrnu všech sloves typu „kupuje“

Lze konstatovat, že podíl prefigovaných sloves mezi slovesy typu „kupuje“ (např. *navrhovat*, *poskytovat*, *zvyšovat*) plynule klesá (-2,51 %) a úměrně k tomu klesá i podíl prefigovaných imperfektiv (-2,95 %), tj. zejm. sekundárních imperfektiv typu *přibližovat* vytvořených k prefigovaným perfektivům typu *přiblížit*.

Naopak podíl prefigovaných perfektiv na celkovém úhrnu sloves typu „kupuje“ frekvenčně spíše posiluje (+0,47 %), a to s výraznějším výkyvem, který vyvrcholil v materiálu subkorpusu SYN2010.

Obouvidová slovesa s prefixem domácího původu (např. *přezimovat*) jsou v našem materiálu zastoupena minimálně,⁽¹⁶⁾ proto je v grafu neuvádíme.

16 V korpusu SYN2000 se vyskytuje 265 tokenů prefigovaných obouvidových sloves (0,04 % z celkového počtu tokenů od sloves typu „kupuje“), v korpusu SYN2005 je to

5 TVAROVÁ VARIANTNOST SLOVES TYPU „KUPUJE“
V 1. OS. SG. PRÉZENTU A 3. OS. PL. PRÉZENTU

Poslední kodifikace češtiny (z roku 1993) reflektovala starší systémové tendence češtiny tím, že nově umožnila rozvoj spisovných dublet v 1. os. sg. přítomnosti (*kupuji* vs. *kupuju*) a 3. os. pl. přítomnosti (*kupují* vs. *kupujou*), a to v celé 3. konjugační třídě českých sloves (týká se tedy též okrajového typu „kryje“). Možností, které tato poměrně velkorysá kodifikační úprava otevírá, využili uživatelé spisovné češtiny doposud jen částečně. Jednak není ani po téměř třiceti letech po vydání kodifikace mezi uživateli češtiny obecně známo, že též tvary typu *kupuju* a *kupujou* jsou spisovné, jednak je – jak se zdá – akceptovatelná jen progresivní spisovná dubleta pro 1. os. sg. (*kupuju*). Dubleta pro 3. os. sg. (*kupujou*), která svou formální stránkou snad až rušivě připomíná tvary typu *chodijou*, *majou*, *musijou*, *snidajou* užívané na velké části území Moravy,⁽¹⁷⁾ je naopak pocíťována stále jako substandardní a nevhodná do textů s vyššími komunikačními cíli. Odlišné pocíťování dublet v 1. os. sg. přítomnosti a 3. os. sg. přítomnosti má jistě pozadí v tom, že 1. os. je z podstaty spjatá s mluveným, dialogickým jazykem, a proto zde progresivní varianta nepůsobí tak nápadně jako ve 3. os., která dominuje v jazyce psaném, a tedy i konzervativnějším.

Korpusová analýza ukázala, že tvary typu *kupujou* mají v psaných publicistických textech frekvenci mizivou. Nejvyšší zaznamenaná hodnota – 0,1% podíl na všech slovesech typu „kupuje“ ve tvaru 3. os. pl. přítomnosti⁽¹⁸⁾ – byla zjištěna v subkorpusu SYN2010, v ostatních subkorpusech je tato hodnota ještě nižší.

152 tokenů (0,05 %), SYN2010 se objevuje 128 tokenů (0,04 %), SYN2015 je 64 tokenů (0,04 %) a v SYN2020 je tokenů jen 35 (0,02 %).

17 S různými omezeními: část středomoravských a východomoravských nářečí tyto tvary užívá u sloves spadajících ke konjugačním typům „proší“ a „trpí“, ale ne k typu „dělá“ (*prošijou*, *trpíjou* vs. *dělají*).

18 Zjištěno na základě výsledků korpusových dotazů na tradiční variantu typu *kupují*, tj. dotazem [(word="*ují") & (lemma="*ovat") & (tag="V..P..3.*")], a na variantu typu *kupujou*: [(word="*ujou") & (lemma="*ovat") & (tag="V..P..3.*")].

U progresivní varianty tvarů 1. os. sg. přítomnosti (typ *kupuju*) však frekvence za tři desetiletí výrazně vzrostla, nepochybně v důsledku hojnějšího zapojování mluveně stylizovaného jazyka do publicistických textů (přesné citace autorit, rozhovory). Zatímco v korpusu SYN2000 měly tvary typu *kupuju* na celkovém úhrnu tvarů 1. os. sg. přítomnosti sloves typu „kupuje“ podíl 7,84 %, v textech z let 2000–2004 (subkorpus SYN2005) došlo k nárůstu na 12,52 % a během následujících dvaceti let se podíl progresivních tvarů typu *kupuju* ještě zdvojnásobil – v subkorpusu SYN2010 měl hodnotu 19,18 %, v subkorpusu SYN2015 pak 24,26 % a jen velmi mírný další nárůst byl zaznamenán na materiálu subkorpusu SYN2020 (24,47% podíl tvarů typu *kupuju*).

ZÁVĚRY

Jak lze doložit materiálem databáze *Neomat*, konjugační typ „kupuje“ je v češtině vysoce produktivním typem sloves – v databázi je za léta 1990–2019 více než osm tisíc záznamů o slovesných neologismech, náležejících po morfologické stránce k typu „kupuje“. Vrchol produktivnosti typu „kupuje“ spadal, soudě podle materiálu databáze *Neomat*, do druhé poloviny devadesátých let 20. století (druhý, menší vrchol produktivnosti přišel v letech 2011–2015). Naproti tomu frekvence sloves typu „kupuje“ v publicistických textech vzniklých v posledních třiceti letech se jeví, jak ukazuje materiál korpusu SYN v9, jako setrvalá a bez výraznějších výkyvů, a to jak na úrovni lemmat, tak na úrovni tokenů, které se k těmto lemmatům vztahují. Mírně stoupá frekvence imperfektivních sloves typu „kupuje“, naopak – ve shodě s obecným trendem v češtině – klesá frekvence obouvidových sloves typu „kupuje“. Patrný je nárůst frekvence imperfektivních sloves typu „kupuje“ s přejatými základy, na druhou stranu se zastoupení prefigovaných sloves mezi slovesy typu „kupuje“ ve sledovaném období snižuje. Pokud jde o tvarovou variantnost sloves typu „kupuje“, výrazný je v psaných publicistických textech nárůst frekvence tvarů 1. os. sg. přítomnosti typu *kupuju* (na úkor *kupuji*), jejichž po-

díl se za poslední tři desetiletí ztrojnásobil. Naopak tvary 3. os. sg. přítomného typu *kupujou se* v psaných publicistických textech téměř nevyskytují.

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
Křížkovského 10, 779 00 Olomouc
ondrej.blaha@upol.cz

LITERATURA

BLÁHA, Ondřej

2020 „Některé vývojové tendence ve vidovém systému současné češtiny“;
Naše řeč 103, č. 4, s. 320–336

Databáze excerpčního materiálu Neomat

2015 Verze 3.0; Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu
pro jazyk český AV ČR; <http://neologismy.cz/> [přístup 15. 6. 2022]

DOKULIL, Miloš

1960 „Vývojové tendence časování v současné spisovné češtině“; in František
Daneš et al.: *O češtině pro Čechy: jazyková příručka* (Praha: Orbis), s. 192–221

ESVAN, François

2007 *Vidová morfologie českého slovesa* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

KOPEČNÝ, František

1981 *Základní všeslovenská slovní zásoba* (Praha: Academia)

KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan et al.

1986 *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví* (Praha: Academia)

KŘEN, Michal et al.

2021 *Korpus SYN*; verze 9 z 5. 12. 2021; Praha: Ústav Českého národního
korpusu FF UK; <https://www.korpus.cz> [přístup 15. 6. 2022]

OSOLSOBĚ, Klára – PALA, Karel – RYCHLÝ, Pavel

1998 „Frekvence vzorů českých sloves: na materiálu Českého národního
korpusu“; *Slovo a slovesnost* 59, č. 4, s. 265–277

REJZEK, Jiří

2001 *Český etymologický slovník* (Voznice: Leda)

ŠONKOVÁ, Jitka

2008 *Morfologie mluvené češtiny: frekvenční analýza* (Praha: Nakladatelství
Lidové noviny – Ústav Českého národního korpusu)

VESELÝ, Luboš

2011 „O vidu slovesa *soustředit se*. Příspěvek k otázce jazykové správnosti“;
Naše řeč 94, č. 3, s. 134–141

THE VERB AND ITS ROLE IN THE PERCEPTION OF THE CZECH SENTENCE STRUCTURE⁽¹⁾

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ – MONIKA PITNEROVÁ

SLOVESO A JEHO ROLE VE VNÍMÁNÍ ČESKÉ VĚTNÉ STRUKTURY

Článek je založen na případové studii, jež byla provedena u skupiny studentů češtiny v bakalářském studijním programu, kteří dosud neabsolvovali kurz morfologie a syntaxe češtiny. Metodou analýzy krátkého textu a dotazníkového šetření je sledováno jejich vnímání struktury věty, konkrétně schopnost odvodit, které formální prostředky vyplývají přímo ze struktury věty, a které naopak představují odraz skutečnosti. Podstatou výzkumných otázek není testování znalostí morfologie či syntaxe, ale právě míra vnímání struktury věty, a tím i samotných slovních druhů.

Klíčová slova: případová studie; morfologie; syntax; struktura věty; slovní druh

INTRODUCTION

The current research, the results of which are presented in this text, builds on previous research in the form of the case study elaborated in 2019, *How the Czech Sentence Works and How to Know It*, presented at the international symposium *One Way–Three Languages*, organized by Faculty of Arts, Charles University in Prague, on 26–29 April 2019. The paper from this conference was then published in the collective monograph (Šebesta – Hrdlička eds., 2020).

1 This research was carried out thanks to the grant project IGA_FF_2022_038 Bohemistika – od tradice k digitalizaci (od minulosti k současnosti).

The first part of the current article summarizes the relevant results of the original case study, and namely draws attention to the hypotheses that emerged from its results. Those hypotheses gave rise to the new research, which has a combined character—it is a more extensive case study, but at the same time it also brings quantifications of the obtained data. The second part of the article explains the motivation for undertaking a further, and at the same time a follow-up, research and sets out the main research questions for a larger case study. The third section explains the framework and format of this case study and characterises the set of respondents. The fourth section presents the results of the analysis namely in the form of statistics and graphs, and comments on them, including the context of the subsequent discussion. The fifth section is devoted to conclusions and summaries of the research.

1 BRIEF OVERVIEW OF THE ORIGINAL CASE STUDY RESULTS

Theoretically, the original study entitled *How the Czech Sentence Works and How to Know It* (cf. Bednaříková 2020) was based on the notion of morphology as a study of the internal structure of words (cf. Aronoff – Fudeman 2011; Haspelmath – Sims 2013; Bednaříková 2017). At the same time it was based on the assumption that morphology is perceived intuitively. Thus the observation of the the specific linguistic material used in the case study may have contributed to understanding morphology. The main aim was to determine and compare the level of perception of sentence and word structures in two groups of university students who studied the Czech language as their major, but who were still at the beginning of their studies, i.e. had not yet taken the courses in morphology, syntax, or morphosyntax. The case study involved a group of Chinese students and a group of Czech students (the Chinese group had an entry level of A2 or A2+ in Czech language according to the CEFR). Using a questionnaire method working with

short text analysis, the case study attempted to determine the degree of perception of sentence and word structures, especially the ability to deduce which formal language means stem directly from a sentence and which in turn are expressions of reality.

The results of the comparative case study showed that in a given, albeit very limited, sample of two groups of respondents, i.e., students of the bachelor's degree programme in Czech philology who had not yet taken courses focused on morphology and syntax of Czech, Chinese students showed better orientation in sentence structure, while Czech students perceived the structure of Czech words better. Chinese students were more capable to recognize the necessary complements of a verb that result from its semantics and, conversely, to differentiate the adverbial determiners that are not obligatory in a sentence. They also proved to be much better at perceiving the action perspective of a given short text. They were able to determine the number of actions contained in a sentence and moreover, to identify the ways in which an action is expressed, while at the same time identifying words that have the capacity to carry the meaning of the verbal tense.

The research questions of the original case study concentrated on whether we are able to infer word form from sentence structure, whether we are able to identify those word forms that do not emerge from sentence structure, and whether we are also able to perceive the real action perspective by perceiving the sentence structure. There was no clear answer to those questions in the limited research sample. In the group of Czech respondents more appropriate answers were obtained concerning individual grammatical categories and their source relevance to sentence structure vs. to the reflection of reality. However, in the practical perception of sentence structure, which should come from linguistic intuition, the Czech respondents, in contrast to the Chinese respondents, often failed. In terms of perceiving the action perspective, Czech students even failed to make use of their natural perception of their own mother tongue. Chinese students were far more successful in this respect. The Czech students

were mostly counterintuitive and resorted to uncreative and mechanical sentence analysis.

For possible further research based on a much larger amount of data and its quantitative processing, two preliminary hypotheses could be established on the basis of this case study:

1. The verb plays a crucial role in the perception of Czech sentence structure.
2. The term “bare clause” (or “basic compositional pair”) distorts the natural perception of the Czech sentence structure.

2 MOTIVATION FOR THE CURRENT CASE STUDY, RESEARCH QUESTIONS

The first of the hypotheses named in Chapter 2, which emerged from the primary comparative case study, inspired the subsequent research, which was conducted on a much larger sample of respondents. This hypothesis also gave the name to the whole project, namely *The Verb and Its Role in the Perception of the Czech Sentence Structure*. Even a very small, numerically limited research sample suggested that a large proportion of Czech respondents were unsuccessful in perceiving the Czech sentence structure. The research therefore focused only on the Czech respondents and attempted to determine whether this inability has a greater basis in a sample several times larger. The first part of the new research concentrated on the role of the verb in the perception of the Czech sentence structure. The following planned research will observe and test the competence of the perception of the action perspective.

In order to enable the validation of the results in the original study, this research chose the same short introductory text for analysis and set the same test questions for it (a smaller number of them). Two of the original research questions were also adopted, namely:

1. Are we able to infer the form of a word from the structure of a sentence?

2. Are we able to identify word forms that do not follow from sentence structure?

3 FORMAT OF THE CASE STUDY, THE RESEARCH SAMPLE

The case study chosen for this project is one of the methods of qualitative research. Its aim is to collect data, but not primarily for relevant statistical purposes as in quantitative research, but for a more detailed study of the phenomenon in question, and thus for answering the predefined research questions. Nevertheless, the amount of data makes simple statistics possible.

The case study, like the original study, has the character of both an instrumental study, i.e. a study that seeks to understand the theoretical questions with which it enters the research process as a basis, and a collective study, because it is based on the premise that by comparison we can reach a deeper understanding of the phenomenon in question. This case study also takes on the character of a study that is partly testing but predominantly exploratory, since it also results in the posing of possible hypotheses as a basis for further research based on a large amount of data.

The method chosen is the questionnaire method. A common characteristic of all respondents is the study of Czech philology in a bachelor's degree programme. Another common characteristic is that none of the respondents has taken a specialized course in Czech morphology and syntax. The questionnaires themselves were not about testing theoretical knowledge of Czech morphology and syntax (or word formation), but about trying to grasp the level of perception of sentence structure, and thus actually the structure of the word. At the same time, the case study attempted to show how students understood the role of inflection in sentence structure. The purpose of the questionnaire was communicated to the students in advance, so they were in no way stressed by the fact that it was perhaps test-

ing and evaluating their academic performance. The total number of respondents was 180.

4 RESULTS OF THE CASE STUDY ANALYSIS

As mentioned above, the introductory text for the analysis was the same as in the previous study:

Moje nová asistentka hledala ty ztracené dokumenty celý den.

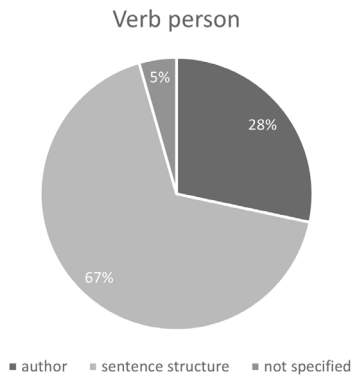
There were a total of 5 test questions related to this text:

1. Why does the verb *hledala* have this form? Who (or what) decides this?
2. Does the word *hledala* affect the form of another word in the sentence?
3. Why does the word *asistentka* have this form? Who (or what) decides this?
4. Does the word *asistentka* affect the form of another word? If so, which one and how?
5. What is the form of the word *den*? Does its form follow from the structure of the sentence?

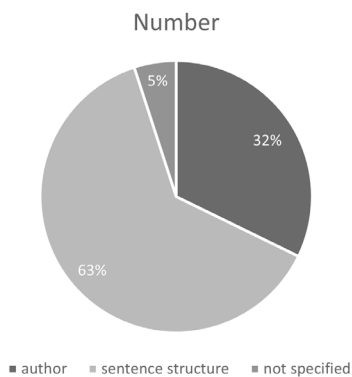
All the questions were directly related to the text. Some of the questions were the so-called closed questions, so the respondent had a choice of two options (they were yes/no questions). Other questions were open-ended, thus allowing free choice of answers (the so-called completion questions). Some questions were a combination of both types. However, all questions were chosen to help analyse the text and to reveal the ability of the respondent's perception. The open-ended questions mostly started with WHY (or HOW).

4.1 THE VERB *HLEDALA* AND ITS FORM

The first question focused on the verb *hledala*, which as a *verbum finitum* has the constitutive role, i.e., plays the role of a predicate in the sentence. In explaining where its form came from, the question was whether it was the author's choice (hence the grammatical categories have a reflective function) or the fulfilment of the structure of the sentence (the grammatical categories follow from its structure, hence they have a syntactic function).

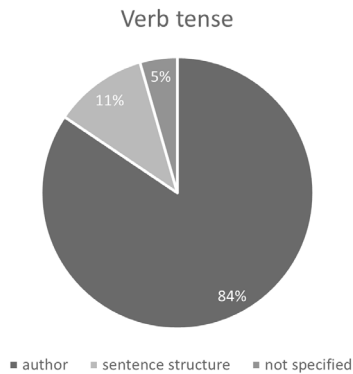

Graph 1

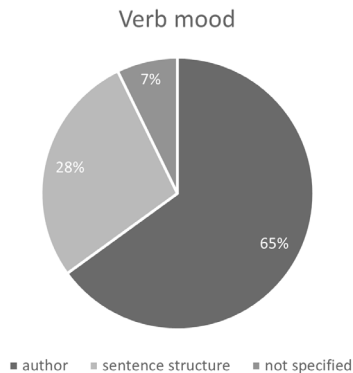

Graph 2

As seen in Graphs 1 and 2, most of the respondents were able to reveal that the choice of the verb person and number are a matter of sentence structure and that these grammatical categories thus have a syntactic function resulting from the congruence of subject and predicate. This answer may arise from teaching orthography concentrating, to a large extent in primary education, on the congruence of subject and predicate in the context of writing i/y.

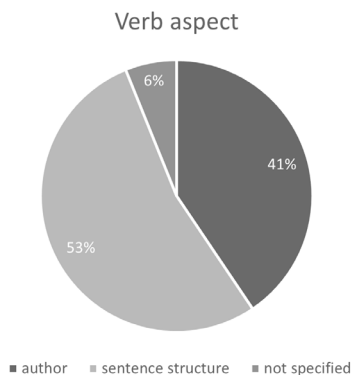

Graph 3

Graph 4

As far as verb tense and verb mood (cf. Graphs 3 and 4) were concerned the respondents mostly left the decision up to the author, so they saw them appropriately as reflective categories. However, nearly half of respondents misunderstood the reflective role of the verbal aspect, leaving it wrongly to the influence of sentence structure (cf. Graph 5).

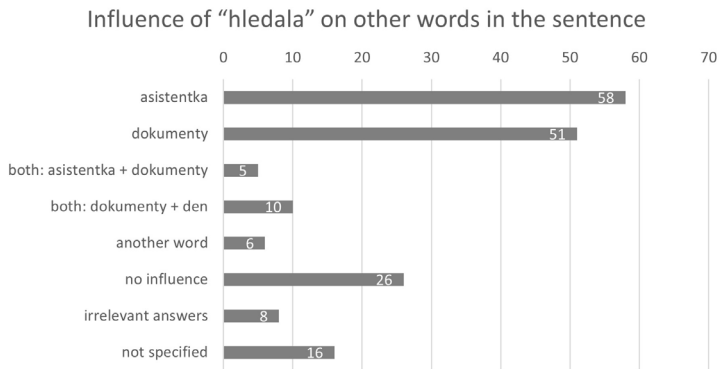

Graph 5

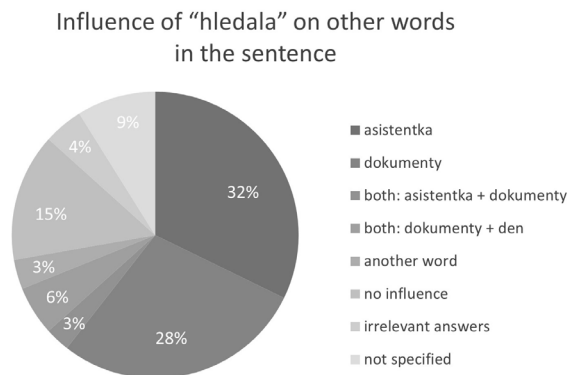
4.2 THE VERB *HLEDALA* AND ITS ABILITY TO AFFECT THE FORM OF ANOTHER WORD

The third question is related to the role of the verb in the Czech sentence. In classical valency syntax description (cf. Daneš – Komárek 1975; Daneš – Grepl – Hlavsa 1987) the finite verb form (*verbum finitum*) is the central element of the sentence. Although the students participating in the case study have not yet undergone the course of valency syntax nor have they taken any syntax course at all, this knowledge was not needed, as it was rather a question of whether they were aware that the verb, due to its semantics, requires an additional complement giving it a certain form.

THE VERB AND ITS ROLE IN THE PERCEPTION OF THE CZECH SENTENCE STRUCTURE

Graph 6a

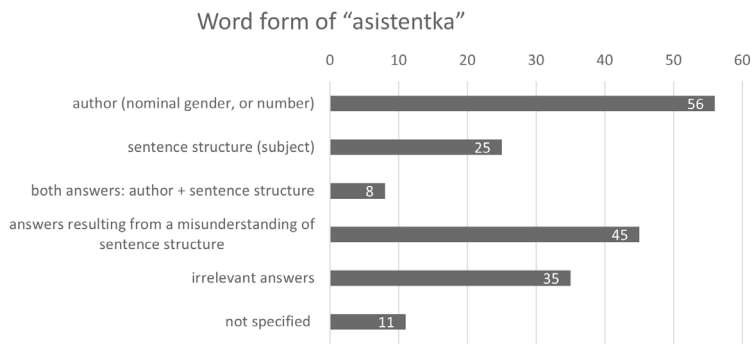

Graph 6b

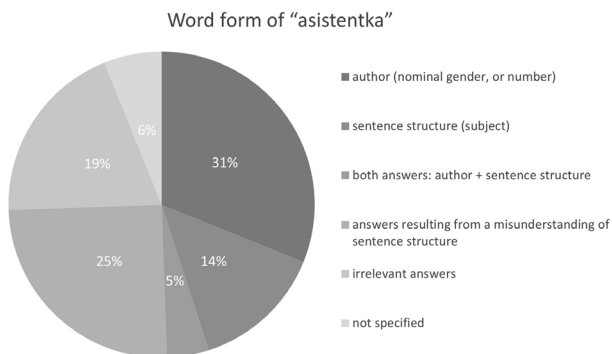
As the Graphs 6a and 6b show, more than almost three quarters of respondents did not perceive at all, not even intuitively, that the semantics of the verb *hledala* necessarily needs a complement, here expressed as the accusative plural of the noun *dokumenty*. On the other hand, a third sought its influence on the form of the subject (*asistentka*), thus completely reversing the perspective of the perception of sentence structure. 15% then claimed that the verb had no effect on any other word in the sentence.

4.3 THE NOUN *ASISTENTKA* AND ITS FORM

The third question, again, is related to the valency of the verb or/and to the function of the noun in this form, but the answer could also be directed to the reflective function of the nominal gender and number. Moreover, it was again a question about its form—primarily about who/what determines it, whether the author or the sentence structure. Thus, there was a wider range of response options—about 30% of the students chose the natural genus along with the reflective function of the number, and 45% responded to the function of the word as the subject of the sentence.

Graph 7a

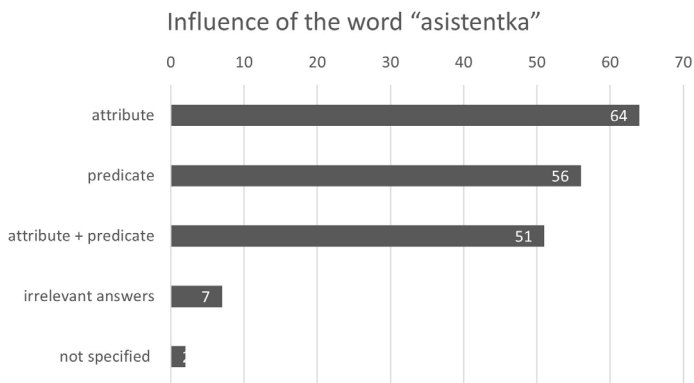

Graph 7b

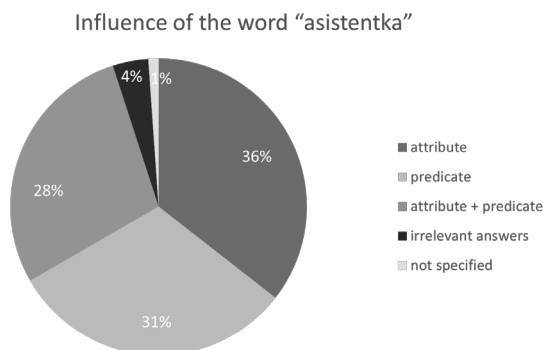
As both graphs (Graphs 7a and 7b) demonstrate, respondents commenting on the natural genus and number reflective function were successful in their responses, but this was not the case for respondents noting the subject function. More than half of them (and 25% of the respondents in total) answered that the form of the noun in the subject role is determined by the form of the verb (cf. the comment on perspective reversal and responses to the verb *hledala* questions above–5.1). These answers mostly stem from a misunderstanding of the sentence structure.

4.4 THE NOUN *ASISTENTKA* AND ITS ABILITY TO AFFECT THE FORM OF ANOTHER WORD

The fourth question concerned simultaneously the determination of the noun by means of possible pre-modifiers and the related congruency and also the relationship between subject and predicate (and the related congruency). In answering, the respondents could engage their intuitive perception of reduplicated information about some grammatical categories (congruency) in relation to both pre-modifiers of the noun in question (congruent attributes) and in relation to the verb in the verbum finitum form (VF).

Graph 8a

Graph 8b

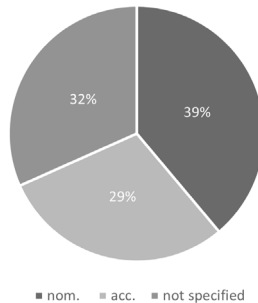
However, the search for words the forms of which are influenced by the noun *asistentka* was relatively unproblematic (see Graphs 8a and 8b). As there could have been more answers, the respondents were divided approximately into thirds. However, the majority were good at identifying the predicate *hledala* (36%), the congruent attributes *moje* and *nová* were identified by another third (31%), and just less than a third (28%) revealed both the predicate and the two pre-modifiers. Only a very small proportion of respondents gave irrelevant answers.

4.5 THE NOUN *DEN* AND ITS FORM

The fifth question seems to be the most difficult one, but the natural perception of sentence structure can reveal that it is neither an obligatory verb complement nor a subject. Substitution with another temporal expression (e.g. *jednu hodinu*) can immediately show the correct answer, also concerning the form of the word, namely accusative.

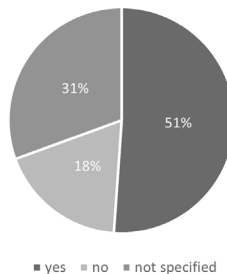
THE VERB AND ITS ROLE IN THE PERCEPTION OF THE CZECH SENTENCE STRUCTURE

Word form of "den"

Graph 9

Does the word form "den" follow from the structure of the sentence?

Graph 10

The survey passage concerning the word *den* ended with a rather surprising result. As Graph 9 shows, 71% of respondents either misidentified the case, believing it to be nominative, or were unable to determine the form of the noun at all. Graph 10 again reveals that 82% of the students were not able to determine that it was a word that did not follow from the sentence structure. More than half of the students (51%) thought it was a matter of sentence structure, while 31% were unable to answer the question at all. Thus, it is not only that they have incorrectly determined the form of the word,

but mainly that they have completely misunderstood its status in the structure of the analyzed sentence.

DISCUSSION AND CONCLUSIONS OF THE CASE STUDY

The research in the form of a case study was based on two preliminary hypotheses that emerged during the course of the original, rather limited in number, case study. The analysis of the data from the questionnaires from 180 respondents already allows some generalizations and at the same time justifies to some extent working with both hypotheses.

Previous studies have focused mainly on research on students' knowledge of syntax and their ability to solve syntactic tasks (cf. Chvál – Šmejkalová 2018), or on research on high school students' ideas about relations in Czech sentences (cf. e.g. Štěpáník 2014). While, for example, the authors Chvál and Šmejkalová state that primary school students have sufficient knowledge to solve syntactic tasks (e.g. the tests examined students' abilities to transform non-sentences into sentences), Štěpáník concludes that the traditional teaching procedure does not sufficiently reflect the students' communicative experience and their existing knowledge, does not strive for its real understanding, and also does not meet the requirements of modern Czech language didactics, as it neglects the communicative goal. This conclusion is very much in line with our own research.

The first of our hypotheses is that the verb plays a crucial role in the perception of the Czech sentence structure. This hypothesis was mainly addressed in questionnaire questions 1, 2 and 5, examining the role of the verb *hledala* in the sentence structure. Although the answers to these questions were not based on syntactic knowledge but on natural linguistic intuition, a significant proportion of respondents were unable to use this intuition. This proves the essential role of the verb in a sentence. Without understanding it, it is impossible to perceive the structure of the sentence.

The second hypothesis goes more into linguodidactics, suspecting that the term “bare clause” (or “basic syntagma”) distorts the natural perception of Czech sentence structure. The justification for building this hypothesis can be strengthened by some studies that focus on the research of learners’ preconceptual equipment to determine the so-called basic syntagma (Štěpáník 2020). All five questions in the questionnaire were involved in proving this hypothesis. The strongest evidence, however, were the second and the fifth questions, focusing on the nouns *dokumenty* and *den* in accusative, which demonstrated conclusively the absurdity of the so-called bare clause.

The results of the case study and the data obtained not only confirm both hypotheses, but also support the earlier findings that the grammatical concept of the so-called bare sentence (primary syntagma), which forms the basis of sentence analysis in primary, lower-secondary and even upper-secondary school, does not suit the natural perception of sentence structure, degrading in this perception even the verb from its crucial role in the sentence.

doc. PhDr. Božena Bednaříková, Dr.
Dept. of Czech Studies
Faculty of Arts, Palacký University
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
bozena.bednarikova@upol.cz

Mgr. Monika Pitnerová
Dept. of Czech Studies
Faculty of Arts, Palacký University
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
Monika.Pitnerova@seznam.cz

LITERATURE

ARONOFF, Mark – FUDEMAN, Kirsten

2011 *What is morphology?* (Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons)

BEDNAŘÍKOVÁ, Božena

2017 *Slovo a jeho struktura* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

2020 “Jak funguje česká věta a jak to poznat”; in Karel Šebesta – Milan Hrdlička (eds.): *Čeština jako cizí jazyk na Dálném Východě*. (Praha: Univerzita Karlova), pp. 169–178

DANEŠ, František – KOMÁREK, Miroslav

1975 “Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny”; *Slovo a slovesnost* 36, pp. 18–46

DANEŠ, František – GREPL, Zdeněk – HLAVSA, Miroslav

1987 *Mluvnice češtiny 3: Skladba* (Praha: Academia)

HASPELMATH, Martin – SIMS, Andrea

2013 *Understanding morphology* (New York: Routledge)

CHVÁL, Martin – ŠMEJKALOVÁ, Martina

2018 “Řešení úloh z české syntaxe žáky 4.–9. ročníků základních škol”; *Studia paedagogica* 23, no. 1, pp. 105–134

ŠEBESTA, Karel – HRDLIČKA, Milan (eds.)

2020 *Čeština jako cizí jazyk na Dálném Východě* (Praha: Univerzita Karlova)

ŠTĚPÁNÍK, Stanislav

2014 “Příklad výzkumu žákovských představ v české syntaxi”; *Pedagogická orientace* 24, no. 1, <https://journals.muni.cz/pedor/article/view/604> [access 2nd July 2022]

ŠTĚPÁNÍK, Stanislav

2020 “Prekonceptuální výbava dítěte-rodilého mluvčího při výuce základů syntaxe: problematika tzv. základní skladební dvojice”; *O dieťati, jazyku, literatúre* 8, no. 2, pp. 8–21

VZTAH GESTIKULACE S KVANTIFIKACÍ JAZYKOVÝCH JEVŮ U ČESKÝCH MLUVČÍCH S AFÁZIÍ

MARTIN JANEČKA

THE RELATIONSHIP OF GESTURES AND QUANTIFICATION OF LANGUAGE PHENOMENA IN CZECH PERSONS WITH APHASIA

In aphasic persons speaking Czech, I verify the following assumption established by Jakob et al. (2011): the more speech-limited an aphasic person is, the more gestures he/she produces during the interpretation of a story.

It was found that the number of words produced by aphasic persons varies, partially dependent on the specific type of aphasia. This is particularly true on both ends of the scale – people with large speech distortion use the highest quantity of gestures, people with low speech distortion use gestures to a lesser extent. Within the classification of semantic gestures, I focus particularly on iconic and deictic gestures. In addition, I presume that symbolic gestures (i.e., emblems) do not occur in aphasic persons' speech, because aphasic persons prefer gestures that display the plot in the most concrete way.

My data correlate with other studies dealing with this topic – aphasic persons do use gestures intentionally to substitute for their verbal deficiency. At the same time, they mostly use very concrete (iconic) gestures, which enable them to transmit a large volume of information.

Keywords: aphasia; multimodality; gestures; type-token ratio; hapax legomenon

ÚVOD

Tento článek je případovou studií vycházející z dlouhodobějšího výzkumu představeného již v článku z roku 2021 (Janečka 2021) a zakončeného monografií s názvem *Gestikulace v komunikaci osob s diagnostikovanou afázií* (2022). Naším cílem je porovnat dvě skupiny mluvčích, a to klinickou, sestávající z 6 osob s diagnostikovanou afázií, a neklinickou, tvořenou 12 osobami bez afázie.

Ověřujeme přitom pomocí kvantitativních metod dvě oblasti, a to jednak 1) počet replik, jejich komplexitu ve výpovědích a délku výpovědi ve slovech vzhledem ke gestikulaci obou skupin mluvčích; a jednak 2) bohatost slovníku afatických i neafatických osob vzhledem k jejich gestikulaci.

Předpoklad 1) je ten, že více gestikulující afatické osoby používají spíše kratší repliky, kratší výpovědi a že slova v těchto výpovědích jsou rovněž obecně kratší, resp. afatické osoby, které gestikulují méně, mají delší repliky, delší výpovědi co do počtu slov a jejich slova vyjádřená ve fonémech jsou obecně delší. Předpoklad 2) je ten, že afatické osoby s bohatším slovníkem gestikulují méně, resp. afatické osoby s méně bohatým slovníkem gestikulují více proto, aby tím kompenzovaly svůj řečový deficit.

1 GESTIKULACE A AFÁZIE

V této kapitole podáváme teoretický výklad o dvou oblastech, které v našem výzkumu spojujeme, a sice o gestikulaci a afázii, navazující přitom zejména na výzkumy z německého prostředí (Jakob et al. 2011; de Beer et al. 2017; Hogrefe 2013 aj.).

1.1

Pro účely našeho výzkumu přebíráme klasifikaci gest používanou rovněž německou badatelkou Hogrefe (2013). Gesta je podle Hogrefe možné dělit na dvě základní funkční oblasti: gesta s komunikační funkcí a gesta s nekomunikační funkcí. Ke gestům s komunikační funkcí (gestům sémantickým) náleží především pohyby rukou, hlavy (např. kývání) či ramen (např. krčení ramen). Ke gestům s nekomunikační funkcí pak náleží především dotýkání se sebe sama s pouhou funkcí autostimulační, např. škrábání se na různých částech těla v situacích, kdy je člověk nervózní, hlazení se po rukou, tahání se za vlasy apod.

Za účelem naší práce se pokoušíme gesta klasifikovat do různých skupin na základě stanovené typologie. K tzv. piktografům (neboli ges-

tům ikonickým), kterými jsou ilustrovány různé předměty a pohyby, náleží na jednu stranu ikonografy, které slouží ke kreslení určitého objektu ve vzduchu, na druhou stranu pak kinetografy, kterými bývá znázorněno, jakým způsobem nebo jak rychle se nějaké subjekty pohybují.

Deiktická (ukazovací) gesta lze pak vymezit jako další, samostatnou skupinu, přičemž dále můžeme rozlišit konkrétní deiktická gesta s funkcí ukazovat na nějaký konkrétní objekt v prostoru, nebo abstraktní deiktická gesta, pomocí nichž ukazujeme na nějaký prázdný prostor, když popisujeme nějakou imaginární scénu. Třetí podskupinou gest s komunikační funkcí jsou tzv. emblémy (neboli symboly), tedy gesta, jejichž význam je dán konkrétním jazykem a konkrétními kulturně-společenskými podmínkami. Do této skupiny by patřilo salutování nebo palec nahoru jako vyjádření něčeho pozitivního, příp. palec dolů jako vyjádření něčeho negativního. Pro účely našeho výzkumu zahrnujeme piktografy, deiktická gesta a emblémy do jedné skupiny, kterou nazýváme gesta komunikační, stejně jako např. Jokinen et al. (2008). Pod tato komunikační gesta pak řadíme ještě gesta tzv. procesuální (někdy nazývána též metaforická; např. McNeill 1992), která se často nacházejí u sloves s nepříliš konkrétní sémantikou jako *pracovat*, *dělat* apod. Na opačném konci škály jsou pak plnovýznamová slovesa jako *vařit* nebo *střílet*, která bývají realizována, resp. doprovázena jasně ikonickými gesty. Do komunikačních tudíž patří všechna gesta, která mohou přenášet význam a která mohou být použita jako náhrada lexikálního vyjádření. Za gesta nekomunikační se považují tzv. regulátory diskurzu, tedy gesta, která udržují a regulují diskurz, resp. často mají pouze seberegulační charakter.

1.2

Afázie bývá definována jako získaná porucha porozumění a produkce řeči vznikající jako důsledek cévní mozkové příhody, přičemž jde o vůbec nejčastější cerebrovaskulární onemocnění (např. Cséfalvay – Lechta 2013: 83n.). Takové cévní mozkové příhody (neboli CMP) jsou často důsledkem uzávěru či zúžení mozkových arterií a souvisí s ne-

dostatečným krevním zásobením mozku. Postihují častěji osoby starší 60 let.

Základními dvěma typy jsou afázie Brocova a Wernickeho, dále pak např. afázie konduktivní, transkortikální motorická, transkortikální senzická a další. Je třeba uvést, že různé typy afázií se často překrývají a symptomy jednotlivých typů afázií často bývají identifikovatelné u jedné a téže osoby. Tabulka 2 ukazuje velmi rozšířenou typologii afázií na základě tzv. bostonské klasifikace. Uvedeny jsou čtyři proměnné (spontánní, plynulý projev, porozumění řeči, schopnost opakovat slyšené a pojmenování různých subjektů jmény), kombinací těchto proměnných je konstituován konkrétní typ afázie.

Afáziím se v českém prostředí významně věnovala zejména Helena Lehečková (2009; 2016) a její následovníci, my vycházíme hlavně z nejnovější práce Flanderkové (2019).

Klinický syndrom	Spontánní řeč	Porozumění řeči	Opakování	Pojmenování
Brocova afázie	nonfluentní	lehké až těžké poruchy	narušeno	narušeno
Transkortikální motorická	nonfluentní	lehké až středně těžké poruchy	nenarušeno / lehce narušeno	narušeno
Wernickeho afázie	fluentní	těžce narušeno	narušeno	narušeno
Konduktivní afázie	fluentní	lehce narušeno	výrazně narušeno	lehce narušeno

Tabulka 1: Bostonská klasifikace afázií (Cséfalvay – Lechta 2013: 18)

Hlavními rysy afázií jsou podle Kubíka a Stehlíkové (2017) cirkumlokuce (tj. používání zpravidla víceslovných, opisných struktur), obtíže s nalézáním slov, různě poškozená schopnost porozumění spojená se zhoršenými schopnostmi čtení a psaní, agramatismy, tedy narušení (morfo)syntaktické struktury typické zejména pro osoby s Brocovou afázií, spočívající např. ve vynechávání autosémantických částí verbonominálních predikátů, dále fonemické parafázie (fone-

mická modifikace slova) nebo sémantické parafázie (záměna jednoho slova jiným, např. nůž místo vidličky), neologismy, tedy tvoření zcela nových slov nebo slovních tvarů, pro příjemce však stěží dešifrovatelných, resp. i zcela nepochopitelných, nebo i tzv. *conduite d'approche*, tedy repetice iniciačních částí slov, jako např. *ko-ko-ko-le-kolečko* a další rysy.

2 METODA A MATERIÁL

2.1

Všechny osoby, s afázií i bez afázie, měly za úkol sledovat 24 minut (čtyři díly po šesti minutách) animovaného seriálu *Ovečka Shaun* (2014, v anglickém originálu vysíláno pod názvem *Shaun the Sheep*) a následně o ději v těchto čtyřech epizodách vedl administrátor s respondenty rozhovor v délce přibližně 23 minut.

V první fázi navazující konverzace osoba převyprávěla všechno, co si pamatovala o dění v jednotlivých epizodách. Druhá fáze začala poté, co výzkumná osoba domluvila, a to bez jakýchkoli zásahů nebo pouze se zásahy minimálními. V druhé fázi osoby odpovídaly na otázky, jako např. čeho chtějí postavy v seriálu v určité situaci dosáhnout, co si dotazovaní myslí o postavě č. 1 nebo postavě č. 2, jak se v ději projevuje postava č. 3 nebo postava č. 4 atd.

2.2

Níže se zaměříme na popsání vzorku klinické populace, tedy 6 osob s diagnostikovanou afázií, které participovaly na výzkumu. Uvedeno je jejich pohlaví, věk, nejvyšší dosažené vzdělání, doba trvání afázie a diagnostikovaný typ afázie. Co se týká vzorku 12 osob bez diagnostikované poruchy řeči, figuruje ve výzkumném vzorku pět mužů (M1 až M5) a sedm žen (Z1 až Z7) mezi 20 a 40 lety, všichni s vysokoškolským vzděláním. Všechny osoby jsou mluvčími dlouhodobě žijícími v různých oblastech Čech a v jejich mluvě se tak výrazně uplatňují prvky obecné češtiny, avšak jiné shodné sociolingvistické proměnné se zajistit nepodařilo.

Osoba	Pohlaví	Věk	Vzdělání	Trvání afázie	Typ afázie	Etiologie a léze
(MW2)	muž	79	VŠ	2,5 roku	Wernickeho/ konduktivní	iCMP, TP
(MW1)	muž	71	vyučen	2,5 roku	Wernickeho	hCMP, T
(MB1)	muž	69	VŠ	7 let	Brocova	iCMP (ACM sin.), cen- tral
(MB2)	muž	67	SŠ	18 let	Brocova	hCMP
(Ztm)	žena	56	vyučena	1 rok 9 měsíců	transkorti- kální moto- rická	iCMP (ACM sin), FTP
(Mtm)	muž	46	VŠ	4,5 roku	transkorti- kální moto- rická	iCMP (ACA, ACM sin)

Tabulka 2: Osoby s afázií seřazeny podle věku

2.3 GESTIKULACE U OSOB S AFÁZIÍ

Při stanovování počtu komunikačních gest a určování jednotlivých typů podle klasifikace použité u Hogrefe (2009) byli přítomni tři anotátoři (autor článku a dva předem zaškolení studenti), a to kvůli zajištění mezianotátorské shody. Určení konkrétních typů komunikačních gest bylo zatím provedeno pouze u osob s afázií, na které se náš výzkum orientuje primárně. Povšimnout si lze několika zajímavostí, a to např. toho, že gesta symbolická (emblémy) nebyla téměř zastoupena. Gesta deiktická byla zastoupena již ve větší míře, nicméně fungovala buď jako gesta doprovodná (co-speech gestures), tak jak standardně fungují u osob bez afázie, nebo také v hojnější míře jako tzv. pro-speech gesta, tedy gesta sloužící k tomu, aby si osoba s afázií realizací gesta lépe a rychleji vybavila cílovou lexikální položku. Naprosto jednoznačně jsou v nejvyšší míře zastoupena gesta ikonická, která mají nejvýraznější potenciál fungovat nejen jako doprovod řeči, ale také jako gesta řeč úplně nahrazující. V našem článku nám však jde především o vztah kvantitativních ukazatelů k úhrnu komunikačních gest, a proto jsme se nezaměřovali na to, zda např. delší repliky nebo

delší výpovědi souvisí s výraznější produkcí ikonických gest, či nikoliv. Můžeme pouze vyslovit předpoklad, že čím více se uplatňují gesta řeč zcela nahrazující, tím výraznější poškození řeči, tedy i syntaktické komplexity replik a výpovědí, lze u dané osoby s afázií očekávat.

Samozřejmě je naše klasifikace a kvantifikace gest pouze přibližná, jelikož se i v našich datech vyskytovaly složitější případy, o kterých např. badatelka Mittelberg (2018) referuje jako o komplexních gestech, kdy se jedná o společný výskyt dvou nebo více gest téhož typu v jednom gestickém komplexu nebo, což byl častější případ, např. o kombinaci ikonografu a kinetografu v jednom gestickém komplexu. Různých kombinací však bylo anotátory zaznamenáno více.⁽¹⁾

Osoba	Slova	Komunikační gesta	Deiktika celkem	Konkrétní deiktika	Abstraktní deiktika	Ikonická gesta	Emb- lémy
Mb2	750	53	18	7	11	35	0
Mb1	579	119	15	6	9	103	1
Mw2	572	68	12	4	8	53	3
Mtm	1085	40	10	6	4	30	0
Ztm	818	22	8	3	5	14	0
Mw1	733	19	8	0	8	11	0

Tabulka 3: Typy komunikačních gest u osob s afázií

2.4

Ke stanovení celkového počtu slov v projevech zkoumaných osob byla použita metoda tzv. naivní tokenizace, to znamená, že byla započítána všechna slova jako grafické útvary od mezery k mezeře. K tomu jsme využili statistický software MaWaTaTaRaD,⁽²⁾ následně také QUITA UP (viz Cvrček – Čech – Kubát 2020). Zejména některé osoby

1 Pro zájemce o detailnější kvalitativní pohled na gesta u osob s afázií i osob bez afázie je zde monografie Janečky (2022).

2 Volně dostupný software, který vyvinul Jiří Milička, dostupné z: <http://milicka.cz/mawatarad/>.

s afázií korigují samy sebe, když se pokoušejí vyslovit určité slovo (např. *ko-ko-kole-kolečko*). Tyto iniciační fáze jsme se rozhodli ještě před zjišťováním počtu slov vymazat, aby tím nebyla data modifikována nežádoucím způsobem, tzn. aby i např. segmenty *ko-*, *ko-*, resp. *kole-* nebyly započítány mezi samostatná slova. Pokud jde o repetice, tedy opakující se slova, znamenalo by jejich vymazávání značný zásah do dat, tudíž jsme k tomuto kroku nepřistoupili. Jsme si však vědomi toho, že tento krok měl vliv na ukazatel type/token ratio.

Dále jsme postupovali tak, že jsme spočítali repliky jednotlivých osob, délky replik vyjádřené ve výpovědích, délky výpovědí ve slovech a délky slov vyjádřené ve fonémech. Jako výpověď přitom vnímáme i úsek, ze kterého lze jasně rozpoznat, že osoba má v úmyslu realizovat sloveso, ale řekne např. *muž pak autem todle*, nebo *ovce prakem tento* apod. Jako výpovědi (tedy i repliky) vnímáme jen ty úseky, ve kterých se vyskytuje alespoň náznak určité propozice, resp. komunikační funkce. Započítány pak nebyly krátké repliky (resp. výpovědi) typu *asi ne asi ne* nebo *nevím no nevím*. Z výše uvedeného je patrné, že repliku může tvořit (a často zejména u osob s afázií tvoří) pouze jedna výpověď. Replikou míníme jeden promluvový úsek realizovaný bez přerušení druhým mluvčím, v tomto případě autorem článku.

Osoba	Replika	Výpovědi	Replika průměrně výpovědí	Slova	Výpověď průměrně slov	Slovo průměrně fonémů	Gesta celkem
Mb1	59	95	1,6	442	4,7	4,6	119
Mw2	82	155	1,9	482	3,1	3,6	68
Mb2	42	140	3,3	680	4,9	3,8	53
Mtm	19	191	10,1	1039	5,4	4,1	40
Ztm	45	174	3,9	719	4,1	3,9	22
Mw1	50	143	2,9	664	4,6	4	19

Tabulka 4: Délky replik ve výpovědích, výpovědí ve slovech, slov ve fonémech: afatické osoby

Při pohledu na tabulku 4 můžeme konstatovat, že se naplnil předpoklad, že afatické osoby nejvíce gestikulující budou mít nejkratší repliky co do průměrné délky výpovědi. Vůbec nejdelší průměrné repliky pak vykazoval účastník s transkortikální motorickou afázií, jehož projev byl velmi dobře zachován, a blížil se tak spíše ke vzorku neklinické populace.

Poněkud překvapivé je zjištění, že na prvních třech místech co do průměrné délky výpovědi vyjádřené ve slovech jsou 3 ze 4 nejvíce gestikulujících účastníků (1. Mtm, 2. Mb2, 3. Mb1), a lze tak konstatovat, že se nenaplnil předpoklad, že afatické osoby nejvíce gestikulující budou produkovat spíše kratší výpovědi co do počtu slov, neboť u těchto osob je předpoklad ten, že právě řečové deficity kompenzují zvýšeným počtem komunikačních gest, ať už pouze doprovodných, či spíše nahrazujících autosémantická slova. U osob bez afázie se předpokládá situace opačná, a sice čím více bude osoba komunikativní co do řečové produkce, tím více bude patrná i její gestická produkce, neboť se u těchto osob počítá převážně s gestikulací pouze doprovodnou.

Předpoklad, že afatické osoby s kratšími slovy co do počtu fonémů budou více používat gesta, se podařilo potvrdit pouze částečně, a sice u Mw2 a Mb2: slova těchto osob jsou vůbec nejkratší co do počtu fonémů, přičemž jsou zároveň tyto osoby na 2. a 3. místě co do produkce gest. Nutno dodat, že vývody z dat jsou spíše orientační, jelikož jsme měli k dispozici vzorek pouze 6 osob s afázií, nadto mezi hodnotami naměřenými právě u slov v délce fonémů byly pouze malé odstupy.

Osoba	Replika	Výpovědi	Replika průměrně výpovědi	Slova	Výpověď průměrně slov	Slovo průměrně fonémů	Gesta celkem
Z7	13	466	35,8	3053	6,6	4,3	264
Z3	20	494	24,7	2866	5,8	4,3	150
M2	40	525	13,1	2995	5,7	4,3	133
M1	29	618	21,3	3339	5,4	4,2	112
Z4	38	362	9,5	2056	5,7	4,3	75

Z2	42	500	11,9	3017	6	4,5	59
M3	34	343	10,1	2642	7,7	4,4	51
Z6	41	348	8,5	2291	6,6	4,3	49
Z1	37	591	16	3549	6	4,2	38
M4	30	380	12,7	2218	5,8	4,7	36
Z5	57	298	5,2	1865	6,3	4,4	34
M5	18	313	17,4	2082	6,7	4,5	33

Tabulka 5: Délky replik ve výpovědích, výpovědi ve slovech, slov ve fonémech: osoby bez afázie

U osob bez afázie v podstatě nelze pozorovat žádné závislosti mezi sledovanými parametry, resp. tendence, jako byly naznačeny výše v projevech osob s afázií. Lze obecně konstatovat, že výraznější produkce gest souvisí u osob bez afázie s jejich komunikativností, čemuž odpovídají i průměrně delší repliky vyjádřené počtem výpovědí, na druhou stranu je patrné, např. u mluvčích M4, M5 a Z5, že jsou i osoby obecně méně komunikativní, a to se projevuje jak nižším počtem vyprodukovaných slov, tak i nižším počtem gest.

Upozornit je snad třeba na třetí sledovanou kategorii, tzn. délku slov vyjádřenou počtem fonémů. Čtyři z pěti osob bez afázie, které produkují nejvíce gest (Z3, M2, Z4, M1), realizovaly nejkratší výpovědi vyjádřené počtem slov. Lze vyzpozorovat i jistou tendenci opačnou, a sice že mluvčí méně gestikulující (M4, M5 a Z5) patří k těm, jejichž slova jsou co do fonémů delší než slova více gestikulujících mluvčích bez afázie, byť je zde rozestup mezi jednotlivými naměřenými hodnotami ještě méně výrazný než u osob s afázií, čímž jsou naše závěry opět spíše orientační.

2.5

V oblasti bohatství slovníku osob s afázií vzhledem k jejich produkci gest sledujeme celkové typen/token ratio (TTR), dále celkový počet hapaxů a rovněž TTR a hapaxy vyjádřené průměrně na 100 tokenů. Proč používat TTR normované tak, aby nebylo závislé na rozsahu

textu, popisují Covington a McFall (2010) jako MATTR (Moving Average Type-Token Ratio). Přinášejí důkazy pro to, že takový způsob měření zohledňuje modifikace v textu i rozdíly mezi jednotlivými texty, což ve svém článku rozpracovali Kubát a Milička (2013). Jejich metoda, jak měřit slovní zásobu (MWTTRD, Moving Window Type-Token Ratio Distribution), je také nezávislá na rozsahu textu, avšak oproti jiným metodám uvažují v měření celou distribuci. Z toho plyne, že jejich metodu je možné použít k analýze textů různých délek a výsledky tak nejsou limitovány pouze jednou výslednou hodnotou.

Osoba	Hapaxů na 100 tokenů	Průměrně typů na 100 tokenů	Hapaxů celkem	Gest celkem
Mb1	16,6	35,9	43	119
Mw2	43,1	58,7	88	68
Mb2	25,5	44,1	101	53
Mtm	47,6	64,1	254	40
Ztm	49,2	27,7	146	22
Mw1	41,2	59,1	185	19

Tabulka 6: Počet hapaxů a průměrný počet typů: afatické osoby

Z tabulky 6 lze vysledovat několik zajímavých faktů. Nejméně hapaxů, tedy slov vyskytujících se v celém souboru pouze jednou, vyprodukovali Mb1 a Mw2, tedy dva účastníci produkující nejvíce komunikačních gest, těsně následovaní účastníkem Mb2 s třetím nejvyšším množstvím gest. Osoby s Brocovou afázií, Mb1 a Mb2, vykazují rovněž nejméně hapaxů na 100 tokenů, a sice 16,6 (Mb1), resp. 25,5 (Mb2). Relativně vyšší počty hapaxů na 100 tokenů jsou u osob s Wernickeho afázií zapříčiněny tím, že tyto osoby produkují oproti osobám s jinými typy afázie větší množství neologismů, které se v jejich promluvách spíše neopakují. Osoby s transkortikální motorickou afázií, Mtm a Ztm, tedy ty s nejvyššími počty hapaxů na 100 tokenů, patří k osobám méně využívajícím komunikační gesta. Lze tak tvrdit, že právě ukazatel počtu hapaxů na 100 tokenů nejlépe odpovídá diagnostikovanému typu

afázie dané osoby. Jediná osoba, u které významně nekoreluje ukazatel hapaxů na 100 tokenů a typů na 100 tokenů, je Ztm, která má podle ukazatele hapaxů na 100 tokenů (49,2) relativně bohatý slovník, avšak ukazatel typů na 100 tokenů (27,7) odhaluje, že kromě vyššího počtu jednotek objevujících se v jejím projevu pouze jednou její slovník příliš bohatý není. Nepřímá úměra je pak k výsledování u Mb1, který vyprodukoval jednoznačně nejvíce komunikačních gest ze všech osob s afázií (119), přičemž u něj můžeme vysledovat nejnižší průměrný počet hapaxů na 100 tokenů (16,6) i nejnižší celkový počet hapaxů (43).

Osoba	Hapaxů na 100 tokenů	Průměrně typů na 100 tokenů	Hapaxů celkem	Gest celkem
Z7	53	70	581	264
Z3	52	68,5	580	150
M2	57,5	73,1	625	133
M1	55,4	71,4	727	112
Z4	50,1	67,7	450	75
Z2	54,1	71	638	59
M3	54,2	71	563	51
Z6	59,3	75	583	49
Z1	57,5	73	723	38
M4	54,7	71,7	556	36
Z5	53,3	70,5	390	34
M5	60,8	76	527	33

Tabulka 7: Počet hapaxů a průměrný počet typů: kontrolní osoby

Z tabulky 7 lze vyzorovat, že všechny osoby bez diagnostikované afázie vykazují 50 až 60 hapaxů na 100 tokenů, tudíž v tomto ukazateli předčily všechny osoby s afázií, z nichž se osobám bez afázie přibližují jen Ztm a Mtm, u kterých lze zaznamenat nejméně narušený řečový projev. Jen těžko pak lze obě skupiny, tedy klinickou i neklinickou, porovnávat na základě celkového počtu hapaxů, ne-

boť v rámci vzorku populace klinické vykazují tyto osoby maximálně 250 hapaxů celkem, kdežto v rámci populace neklinické od 390 po 730, přičemž se většina osob bez afázie nachází v pásmu 500 až 600 hapaxů celkem. I u osob bez afázie lze upozornit na některé zajímavé tendence, tak např. účastník M5 s nejvíce hapaxy na 100 tokenů (60,8) byl nejméně aktivní co do produkce gest (33), což u této osoby zároveň koresponduje s počtem typů na 100 tokenů, který je ze všech osob bez afázie nejvyšší (76). I z opačného úhlu pohledu lze nalézt jistou tendenci, neboť osoby Z7 a Z3, jež jsou co do produkce gest nejaktivnější (264, resp. 150), se hodnotami v ukazateli hapaxů na 100 tokenů (53, resp. 52) umístily hned za osobou Z4, která vykazovala absolutně nejnižší údaj (50,1 hapaxů na 100 slov).

Nepochybně se tedy ukázalo, že je adekvátnější obě skupiny srovnávat na základě údajů o průměrném počtu hapaxů na 100 slov. Můžeme tak konstatovat následující tendenci: Čím více gest pozorovaná osoba vyprodukovala, tím méně hapaxů na 100 tokenů je u ní možné vysledovat, což platí i opačným směrem.

ZÁVĚR

Statistika pomáhá osvětlovat jevy v textech nikoliv náhodné, ale podléhající určitým zákonitostem. V našem článku jsme snad ukázali, že je třeba k tomu vztáhnout i kvantifikaci neverbálních jevů se zaměřením na ty, které mají potenciál přenášet význam, tedy zejména komunikační gesta. Máme za to, že kvantifikace získaných dat názorně ukazuje míru postižení afatických osob mezi jednotlivými typy afázie, dokáže pak také vcelku spolehlivě odlišit projevy osob s afázií a osob bez afázie, jako např. v rámci ukazatele hapaxů na 100 tokenů. Zejména u osob s diagnostikovanou afázií jsme byli schopni identifikovat některé velmi dobře patrné tendence, tak např. že osoby s bohatším slovníkem produkují méně gest, a zejména to, že osoby s méně bohatým slovníkem, jako byli dva účastníci s Brocovou afázií – Mb1 a Mb2 –, patří k více gestikulujícím jedincům, resp. že

Mb1 byl co do produkce gest vůbec neaktivnějším. U více gestikulujících jedinců (a opět zejména u Mb1) pak také platí, že jejich repliky jsou co do průměrného počtu výpovědí nejkratší a že osoby s afázií s nižším řečovým omezením, a tedy s replikami průměrně delšími co do počtu výpovědí, pak produkují spíše méně gest. U osob bez afázie platí obecně spíše to, že jejich gestický projev odpovídá projevu řečovému, tedy že více gestikulující jedinci zároveň produkují větší množství komunikačních gest a opačně. Přesto lze i u této výzkumné skupiny identifikovat některé souvislosti a pravidelnosti, které se zároveň vyskytují u osob s afázií, tak např. to, že osoby s nižším počtem gest mají delší repliky co do průměrného počtu výpovědí a slova v jejich výpovědích jsou obecně delší než u osob gestikulujících více.

Závěrem lze konstatovat, že v oblasti kvantifikace spontánních mluvených projevů, nadto se zahrnutím dat od mluvčích s deficitem řeči, je před námi řada zajímavých možností a výzev.

Mgr. et Mgr. Martin Janečka, Ph.D.

Katedra českého jazyka
Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy
Magdalény Rettigové 4
110 00 Praha
martin.janecka@pedf.cuni.cz

LITERATURA

de BEER, Carola et al.

2017 „How Much Information Do People With Aphasia Convey via Gesture?“; *American Journal of Speech-Language Pathology* 26, č. 2, s. 483-497

CVRČEK, Václav – ČECH, Radek – KUBÁT, Miroslav

2020 *QuitaUp – nástroj pro kvantitativní stylometrickou analýzu*; Czech National Corpus and University of Ostrava, <https://korpus.cz/quitaup/>

COVINGTON, Michael A. – McFALL, Joe D.

2010 „Cutting the Gordian Knot: The Moving-Average Type-Token Ratio (MATTR)“; *Journal of Quantitative Linguistics* 17, č. 2, s. 94-100

CSÉFALVAY, Zsolt – LECHTA, Viktor et al.

2013 *Diagnostika narušené komunikační schopnosti u dospělých* (Praha: Portál)

FLANDERKOVÁ, Eva

2019 *Čeština v afázii. Teorie a empirie* (Praha: Karolinum)

GULLBERG, Marianne

2006 „Handling discourse: Gesture, reference, tracking, and communication strategies in early L2“; *Language Learning* 56, s. 155-196

HOGREFE, Katarina

2013 „The actual and potential use of gestures for communication in aphasia“; *Aphasiology* 27, s. 1070-1089

JAKOB, Helen et al.

2011 „Zusammenhang von Spontansprachproduktion und Gesten bei Patienten mit Aphasie“; *Aphasie und verwandte Gebiete* 30, č. 3, s. 20-38

JANEČKA, Martin

2021 „The relationship between speech and gestures in persons with aphasia: Evidence from the Czech perspective“; *Topics in Linguistics* 22, č. 1, s. 1-14

2022 *Gestikulace v komunikaci osob s diagnostikovanou afázií* (Praha: Karolinum)

JOKINEN, Kristiina – NAVARRETTA, Costanza – PAGGIO, Patrizia

2008 „Distinguishing the Communicative Functions of Gestures: An Experiment with Annotated Gesture Data“; in Rainer Stiefelhagen – Andrei Popescu-Belis (eds.): *MLMI 2008: Machine Learning for Multimodal Interaction* (Springer Berlin: Heidelberg), s. 38-49

KENDON, Adam

2004 *Gesture: Visible Action as Utterance* (Cambridge: Cambridge University Press)

KUBÁT, Miroslav – MILIČKA, Jiří

2013 „Vocabulary richness measure in genres“; *Journal of Quantitative Linguistics* 20, č. 4, s. 339–349

KUBÍK, Tomáš – STEHLÍKOVÁ, Olga

2017 „Afázie“; in Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*; www.czechency.org, <https://www.czechency.org/slovník/AFÁZIE> [přístup 11. 2. 2022]

LEHEČKOVÁ, Helena

2009 „Afázie jako zdroj poznatků o fungování jazyka“; *Slovo a slovesnost* 70, s. 23–35

LEHEČKOVÁ, Helena

2016 „Afázie v lingvistice, lingvistika v afáziologii“; *Časopis pro moderní filologii* 98, č. 1, s. 7–22

McNEILL, David

1992 *Hand and mind: What gestures reveal about thought* (Chicago: University of Chicago Press)

MITTELBERG, Irene

2018 „Gestures as image schemas and force gestalten: A dynamic systems approach augmented with motion-capture data analyses“; *Cognitive semiotics* 11, č. 1, s. 1–21

NEKVAPIL, Jiří – HAVLÍK, Martin

2017 Replika v rozhovoru“; in Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*; www.czechency.org, <https://www.czechency.org/slovník/REPLIKA%20V%20ROZHOVORU> [přístup 15. 2. 2022]

TĚŠITELOVÁ, Marie et al.

1987 *O češtině v číslech* (Praha: Academia)

DELETION OF GLOTTAL STOP BY PROFESSIONAL SPEAKERS⁽¹⁾

MICHAELA KOPEČKOVÁ

REDUKCE RÁZU V PROJEVECH PROFESIONÁLNÍCH MLUVČÍCH

V příspěvku jsou prezentovány výsledky výzkumu, jenž je zaměřen na použití a potenciální redukci rázu v mluvním projevu 37 profesionálních mluvčích – moderátorů studiového televizního zpravodajství. Přestože ráz nebývá běžně zahrnut do sond zaměřených na řečový projev obecně (tj. s přihlédnutím k segmentálním i suprasegmentálním jevům zvukové roviny), na základě některých nedávných studií a poslechových testů (Kopečková 2014; 2020; Štěpánová 2019) lze poukázat na jeho význam při hodnocení kvality řeči. Projev mluvčího, jenž pravidelně ráz redukuje, může na posluchače působit až nedbale.

Dle pravidel spisovné české výslovnosti (Hůrková-Novotná 1995) by měl být ráz pravidelně užíván po nevokalizovaných prepozicích k, v, z, s, ovšem pro zřetelnou a srozumitelnou výslovnost se zejména v případě profesionálních mluvčích doporučuje zachovat realizaci rázu ve všech pozicích před vokálem, a to po pauze i po prefixu.

Prezentovaný výzkum je konkrétně zaměřen na frekvenci užití rázu v řeči televizních moderátorů. Cílem analýzy je zjistit, zda tito mluvčí mají tendenci redukovat ráz před vokály častěji ve specifických fonologických kontextech (např. na začátku slov, po nevokalizovaných prepozicích, po prefixu, před spojkami atd.), či je redukce rázu v projevu náhodná. Dále jsou zjištěná data komparována v rámci tří atributů: pohlaví moderátorů, televizní stanice a typu pořadu. Výsledky analýzy jsou součástí probíhajícího dlouhodobého výzkumu zaměřeného na užívání rázu v řeči profesionálních i neprofesionálních mluvčích na území Čech, Moravy a Slezska.

Klíčová slova: ráz; hlasivková exploziva; fonetika; ortoepie; moderátor; televizní zpravodajství; mluvní projev

1 Zpracování a vydání studie bylo umožněno díky finanční podpoře Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v letech 2022–2024 z Fondu pro podporu vědecké činnosti (FPVC2022/09).

INTRODUCTION

A glottal stop is a phone of the Czech language that appears at the onset of words and morphemes beginning with vowels and separates them from preceding units. It is a consonantal sound characterized by the occlusion of the vocal tract, more or less regular vibration of vocal chords, and creaky or breathy voice (Palková et al. 2004). Czech native speakers use the glottal stop naturally if a vowel or diphthong is articulated at the beginning of a word after a pause; potential reduction or deletion of this sound usually does not affect the meaning (provided there is sufficient context), but may distinguish, e.g., *věděl a* [vʲɛjɛlʔa] (“he knew and...”) from [vʲɛjɛla] (“she knew”). The phonological rules accentuate the use of the glottal stop after non-syllabic prepositions *v* (“in”), *k* (“to”), *z* (“from”), and *s* (“with”), for example *v Olomouci* (“in Olomouc”) pronounced as [fʔolomoʊtsɪ], but not *[v olomoʊtsɪ] or *[f olomoʊtsɪ].

Recent studies (Kopečková 2014; 2020; Štěpánová 2019) have proven that the standard use of the glottal stop affects the quality of spoken discourse. More detailed analyses, e.g., perception tests, demonstrated that the speakers who delete this sound systematically are ranked lower as the listeners criticize their negligent, careless pronunciation and low comprehensibility. Hence, the guides of standard Czech pronunciation advise those speakers to articulate the glottal stop in all contexts required (Hůrková-Novotná 1995).

Regarding its specific nature, the glottal stop has been a subject of numerous papers and monographs in both phonetics and phonology: these studies focus, besides other things, on terminology, on the varieties and use of the glottal stop (Machač – Skarnitzl 2009; Palková 2016; Skarnitzl – Šturm – Volín 2016), its frequency in spoken discourses and reading (Volín 2012), articulation in various positions inside phonetic units (Pavelková 2001; Dilley et al. 1996), and on non-standard pre-glottalization before consonants (Skarnitzl – Machač 2012). Last but not least, the glottal stop has been analysed as a feature of professionals’ pronunciation in public settings.

The present study discusses the frequency of glottal stop deletion in the speech of TV news presenters. It addresses a question of whether these speakers tend to delete the sound systematically in specific vocalic contexts, or just randomly. All speakers are compared and evaluated with respect to their gender, a TV channel, and a type of a programme.

1 DATA PROCESSING AND METHODOLOGY

This study was conducted as a part of comprehensive research on TV presenters' speech patterns. The use of the glottal stop was examined as a feature of standard pronunciation enhancing comprehensibility and a cultivated style of the public spoken discourse (Kopečková 2020: 111–121).

The study included 37 recordings of TV presenters (19 female, 18 male),⁽²⁾ each 6 minutes in length, that were gathered from March to May 2017 (i.e., 222 recordings in total). The speakers were selected from four Czech TV channels (Czech Television, a public broadcaster, and commercial channels Nova, Prima, Barrandov)⁽³⁾ and three programme types for each channel (news broadcasting, sport, weather forecast).⁽⁴⁾

The recordings were downloaded either from TV websites, or made with the use of a voice recorder in real time if the audio was not available online; they were subsequently converted to .mp3 format and cut in length in audio editing software. Complete performances of individual speakers were then compiled and equalized in Audacity. All samples were of sufficient acoustic quality without noises. In order to analyse individual phonetic features, all speeches were transcribed, each of the final recordings containing between 850 and 1,050 words.

Deletion of glottal stops was identified auditorily by the analyst and in case of unclear audio perception verified on the oscillograms in

2 F = female, M = male.

3 CT = Czech Television, Nov = Nova, Pri = Prima, Bar = Barrandov.

4 N = news, S = sport, WF = weather forecast.

Praat software.⁽⁵⁾ The analysis focused on glottal stops or their deletion in all positions defined by phonological rules of standard Czech, i.e., not only after non-vocalized prepositions, since the professional speakers should keep the glottal stop articulated wherever it is a norm (see Introduction). Glottal stops used in abbreviations (*NBA*, *ODS*, etc.) and at the beginning of prosodic units were excluded, as all Czech native speakers articulate the sound intuitively in these positions.

The term *deletion* here corresponds to an obvious omission of the glottal stop that leads to the overlap of neighbouring sounds. All deletions were classified into categories according to the phonological contexts where the glottal stop is normative and can thus be expected:

- a boundary between two lexical words (LW), including the combinations of C + V and V + V;⁽⁶⁾
- a boundary between a vocalized preposition/the preposition *od* (“from”) and the following word (VPOD);
- a boundary between a non-vocalized preposition and the following word (NP);
- words preceding or following the conjunctions *a*, *i* (“and”) and the prepositions *o* (“about”) and *u* (“next to”) (AIOU);
- words preceding or following the conjunctions *aby* (“in order to”), *ani* (“neither–nor”), *ale* (“but”) (AAA);
- a boundary between a prefix and a stem or between two stems in a compound (PSC).

Quantitative analysis of data compared the total number of normative vocalic contexts for the glottal stop with the number of deletions in each position. The results hereinbelow are presented in absolute terms and include the average, maximum and minimum values, as well as the standard deviation (SD) and the median (Med). The error ratio (ER) is given in percentages.

5 Online at <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.

6 C = consonant, V = vowel.

Analysis of deletions per speaker made it possible to identify the vocalic contexts in which each speaker tends to omit the glottal stop most frequently, and to evaluate the quality of their speaking. The results were further compared with regard to gender (Chapter 3.1), TV channel (Chapter 3.2), and programme type (Chapter 3.3).

2 FINDINGS

Six-minute speeches by 37 speakers provided 4,631 situations in which the glottal stop was supposed to be articulated following the phonological rules, that is 125.16 occurrences per speaker (SD = 27.61). In these vocalic contexts, the speakers deleted the glottal stop 449 times (12 times on average), thus the error ratio of 9.7% can be evaluated as a good result regarding the quality and comprehensibility of TV presenters' speaking.

It is noteworthy, however, that there were considerable differences among the individual speakers: a frequency of deletions was between 0 (Min = 0) and 52 (Max = 52) occurrences, which means that some speakers used the glottal stop accurately and systematically, while others tended to delete it in over 30 % of cases.

Regarding the vocalic context, the most frequent context for normative glottal stops was found at the boundaries between two lexical words in both combinations of C + V and V + V, (2,275 occurrences, i.e., 61 on average), which corresponded to the general hypothesis. The rarest occurrences were, on the other hand, between a prefix and a stem and in compounds (63 occurrences, 2 on average). Figure 1 below gives a complete overview of all positions in which the glottal stop was normative, and shows the frequency of its deletion.

Articulation of the glottal stop with the conjunctions *a*, *i*, and the prepositions *o*, *u* (AIOU) was the second most frequent pattern. The normative glottal stop was expected in 1,562 instances, i.e., 700 fewer than in the LW position. Nevertheless, the number of deletions differs only in 34 instances for these two positions (196:162), so the

error rate becomes higher for AIOU in absolute terms; the 2% variation is insignificant, however.

In contrast to the LW position, the combination with the conjunctions *aby*, *ani*, *ale* (AAA) showed unexpected results: the glottal stop was normative in 335 situations only (9 on average), but was deleted 55 times with the 16% error rate. A similar error rate was found after non-vocalized prepositions (NP), where 12% of glottal stops were deleted.

Glottal stop deletion in particular vocalic context												
	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	2,275	196	233	16	158	19	1,562	162	335	55	63	1
ER %	8.62		6.87		12.03		10.37		16.32		1.59	
Average	61.49	5.3	6.3	0.43	4.27	0.51	42.22	4.38	9.05	1.49	1.7	0.03
SD	21.11	6.19	2.69	0.8	2.5	0.96	9.72	4.9	5.3	1.89	1.54	0.16
Max	131	27	11	3	10	4	82	19	26	7	5	1
Min	34	0	0	0	0	0	25	0	1	0	0	0
Med	61	3	5	0	4	0	42	3	9	1	1	0

Figure 1: Glottal stop deletion in particular positions / vocalic contexts. Each column shows the number of situations in which the glottal stop is normative (SIT) and the number of respective deletions (DEL). The error rate is given in percentages for each position.

It should be noted that the instances of deletion in AAA and NP especially are relatively low and statistically insignificant if given in absolute terms. It is possible that the absence of the glottal stop between a non-vocalized preposition and a vowel, unacceptable in standard pronunciation (Hůrková-Novotná 1995), is just an individual feature of pronunciation of the particular presenters. Moreover, such findings indicate that the absolute terms cannot provide a representative sample in this type of analysis.

The error rate for each position is given in Chart 1:

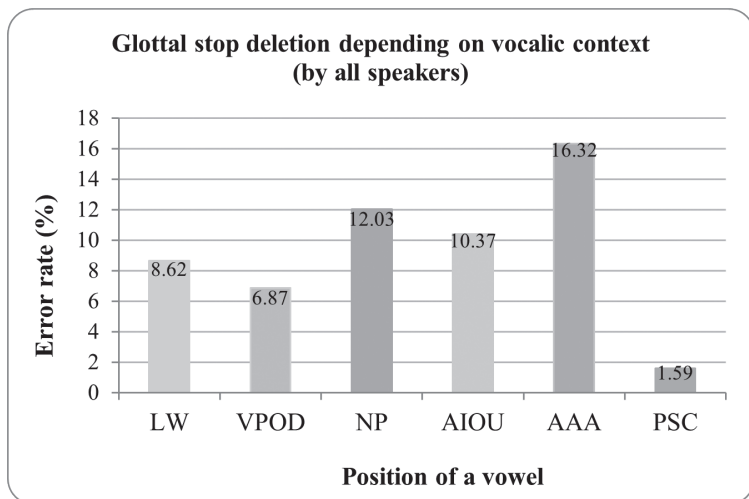

Chart 1: Total error rate (in percentages) in articulation of the glottal stop

Chart 1 suggests that the least frequent type of deletion (with a sole occurrence in the data set) is the one before a vowel in compounds or preceded by a prefix (PSC). Similarly, most speakers tend to keep the glottal stop after vocalized prepositions and before the preposition *od* (VPOD). The average rate of deletions was detected in the LW and AIOU positions. It should be noted that this data might be skewed since the speakers produced the texts of a various content, i.e., with different phonological context that did not contain all positions (only LW, AIOU and AAA were present in all speeches, see Figure 1). The results, therefore, are to be verified in a subsequent study with the same text for all speakers.

2.1 GLOTTAL STOP DELETION BY GENDER

Regarding speakers' gender, the number of situations was similar for both female and male speeches in all positions, since female speeches contained 2,500 potential phonological contexts for the glottal stop and the male ones 2,131. The number of deletions, however, indicated male speakers tended to delete the sound almost twice as often (in

296 instances) as the females (153), although their speeches contained fewer positions where the glottal stop was normative (see Chart 2).

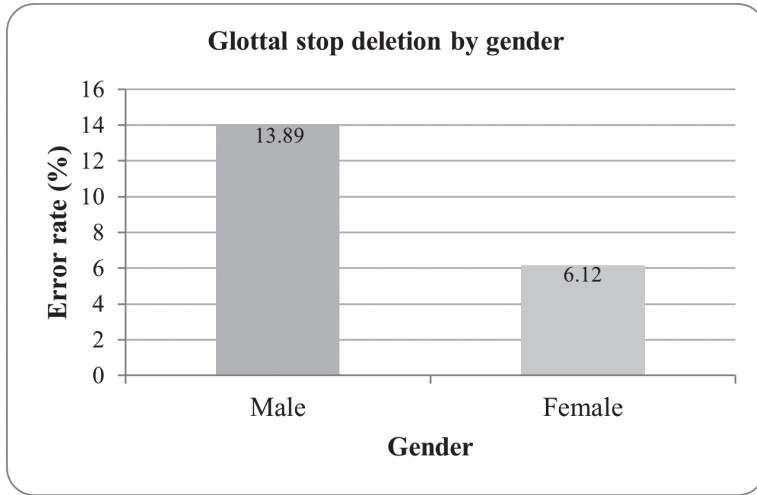

Chart 2: Error rate (in percentages) in articulation of the glottal stop by gender

Similar results were achieved by a more general study on pronunciation standards (Kopečková 2014): out of 11 speakers who gave unsatisfactory performance 8 were male. Higher number of deletions by males is mentioned also in Volín (2012)—females articulated the glottal stop in 97% of cases, males in 88%, but these studies are not fully comparable due to a different number of subjects and different methodology.

It is notable that male speakers got low score also in perception tests by non-expert viewers (Kopečková 2020). The evaluations commented on male’s “muttering” and “careless, lax pronunciation” which might be the result of sloppy articulation, including the glottal stop deletion and the subsequent overlap of sounds.

Both males and females deleted the glottal stop in the same positions. More frequent deletion by the males is evident in almost all positions, with the exception of NP and PSC where only 1 female speaker deleted the sound. For more details see Figure 2 and Chart 3.

Glottal stop deletion by gender												
FEMALE	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	1,268	64	120	4	72	9	828	53	177	22	30	1
ER %	5.05		3.33		12.5		6.4		12.43		3.33	
MALE	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	1,007	132	113	12	86	10	734	109	158	33	33	0
ER %	13.11		10.62		11.63		14.85		20.89		0	

Figure 2: Glottal stop deletion in particular positions / vocalic contexts. Each column shows the number of situations in which the glottal stop is normative (SIT) and the number of respective deletions (DEL). The error rate is given in percentages for each position.

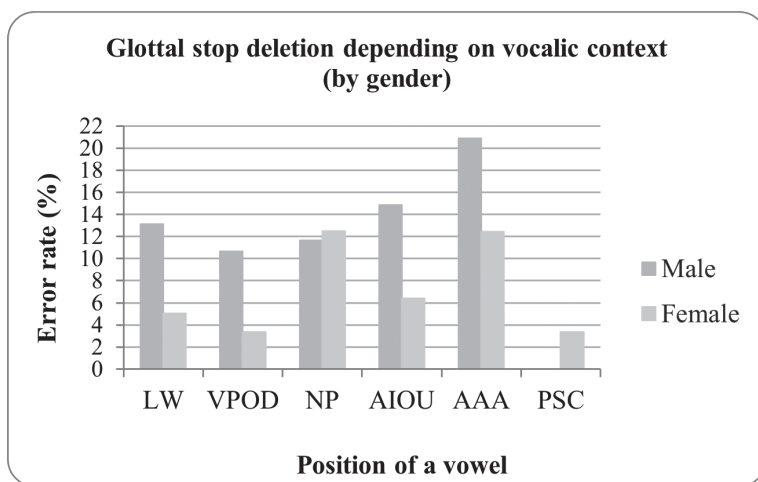
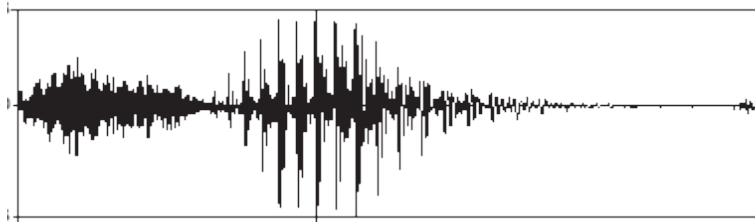

Chart 3: Error rate (in percentages) in articulation of the glottal stop in particular positions by females (light grey) and males (grey)

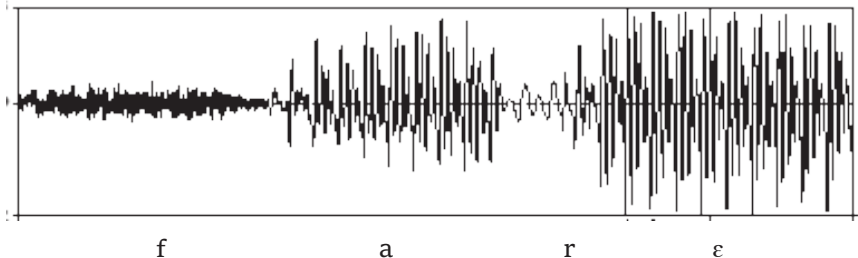
As suggested hereinabove, the error rate in the individual positions mostly corresponds to the total error rate (see Figure 1), i.e., the males deleted the glottal stop more often than the females, with the exception of the NP position which represents a phonological

context problematic for both genders. Moreover, males' error rate in the AIOU position exceeded the total error rate (compare with Chart 1); this can be explained by the occurrence of the phrase *no a* ("and so") which was higher in the males' speeches and where all men deleted the glottal stop systematically.

The specific examples suggest that, in most cases, the TV presenters respect the rule prohibiting voiced prepositions before vowels, pronounced in regional varieties in Moravia, e.g., *v okně* ("at the window") *[v okɲɛ]. The speakers, still, deleted the glottal stop after the devoiced preposition, i.e., *[f okɲɛ]. The authentic examples without the glottal stop included, for instance, the prepositional phrases *z aut* ("from the cars") *[s aũt] and *v areálu* ("in the grounds") *[f arɛa:lu]. A complete deletion of the glottal stop and devoicing of the fricatives [z] and [v] is captured in Pictures 1, 2.

Picture 1: Glottal stop deletion after devoiced prepositions: [s aũt]

Picture 2: Glottal stop deletion after devoiced prepositions: [f arɛ], a part of the phrase [f arɛa:lu]

2.2 GLOTTAL STOP DELETION BY TV CHANNEL

The error rate in articulation of the glottal stops analysed with respect to various TV channels is highly variable: it varies from channel to channel and differs from the total error rates in particular phonological contexts. Chart 4 demonstrates a high frequency of glottal stop deletion on Nova (15%) in contrast to a 4% error rate on Barrandov:

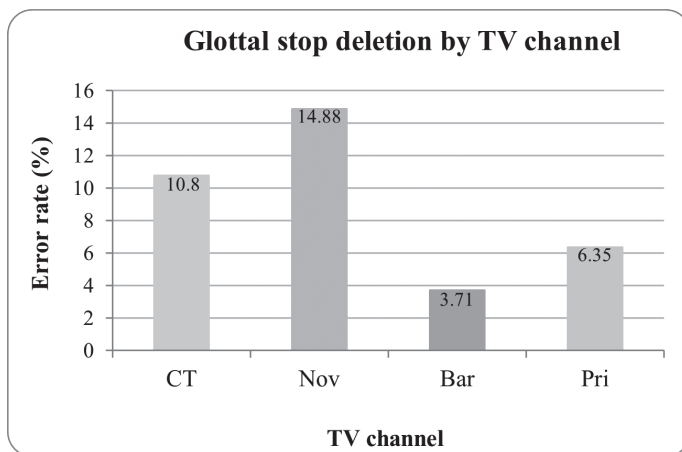

Chart 4: Error rate (in percentages) in articulation of the glottal stop in particular positions by TV channel

A low error rate on Prima might be affected by a lower number of situations in which the glottal stop could occur. Each set of texts recorded from CT 1, Nova and Barrandov included over 1,000 potential instances of the sound (CT 1 = 1,407, Nova = 1,431, Barrandov = 1,132), while the data from Prima only 661 instances. Such discrepancy could bias the results if there was one particular position with a higher error rate. Moreover, the data for Prima include only the speeches from news broadcasting, as other programme types were not available.

In comparison to the total results (the error ratio 9.7%), it was only the public channel CT 1 that reached the average score. It can thus be concluded that the tendency to keep the glottal stops articulated is influenced neither by a type of medium (public vs. commercial), nor by the presenters' education.

It is evident that the number of phonological contexts for the normative glottal stop is similar on all channels apart from Prima. It can be assumed, therefore, that all texts contained similar phrases, in spite of their different content.

The highest error rate was found in the positions AAA, NP, and AIOU (see Figure 3). In the NP position, the worst score was achieved by Nova (23% error rate) in contrast to CT 1; Prima and Barrandov are ranked average. Nova and CT 1 got almost equal score in the AIOU and AAA positions—the glottal stop was deleted in 25% of segments with the conjunctions *ani*, *ale* and *aby*, whereas speakers from Prima and Barrandov mostly followed the phonological rules in these contexts.

The segments with vocalized prepositions (VPOD) were mispronounced by the speakers from Nova most frequently, while the deletions on Prima and CT 1 were only occasional. The speakers from Barrandov observed the standard pronunciation rules in all cases, although the total number of situations in the VPOD position was comparable to other channels.

Glottal stop deletion by TV channel												
CT	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	679	62	68	3	54	1	482	60	102	25	17	1
ER %	9.13		4.41		1.85		12.45		24.51		5.88	
NOV	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	743	99	67	10	52	12	463	70	91	22	15	0
ER %	13.32		14.93		23.08		15.12		24.18		0	
BAR	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	526	13	61	0	29	3	402	20	98	6	16	0
ER %	2.47		0		10.34		4.98		6.12		0	

PRI	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	327	22	37	3	23	3	215	12	44	2	15	0
ER %	6.73		8.11		13.04		5.58		4.55		0	

Figure 3: Glottal stop deletion in particular positions / vocalic contexts. Each column shows the number of situations in which the glottal stop is normative (SIT) and the number of respective deletions (DEL). The error rate is given in percentages for each position.

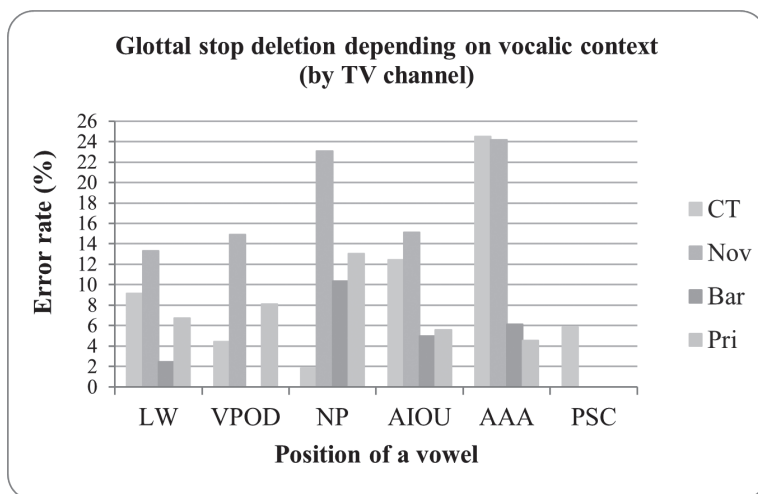

Chart 5: Error rate (in percentages) in articulation of the glottal stop in particular positions on Nova, CT 1, Barrandov, and Prima.

2.3 GLOTTAL STOP DELETION BY PROGRAMME TYPE

The spoken performances assessed by a programme type were rather balanced if compared to other variables (i.e., gender, TV channel): the error rate was about 9% for news and sport presenters (N = 8.6%, S = 8.8%, which corresponds to the average value), and slightly higher (12.1%) for weather presenters, as shown in the Chart 6:

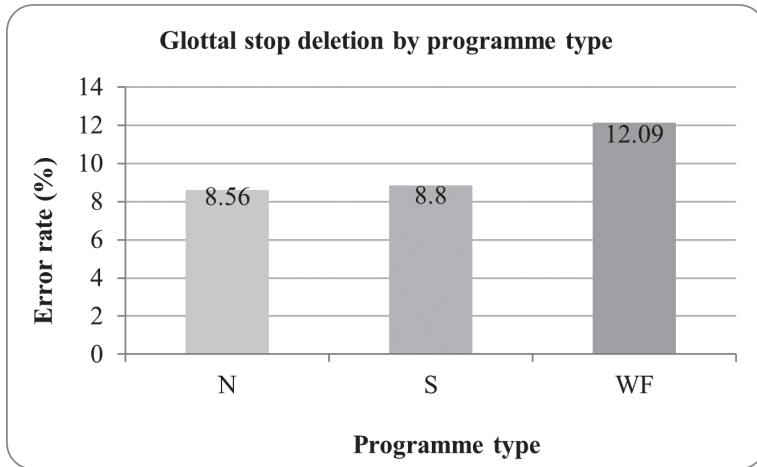

Chart 6: Error rate (in percentages) in articulation of the glottal stop in particular positions by programme type

The results for this variable might be influenced by a total number of vocalic contexts as well as a number of presenters for each broadcast. The distribution of situations shows more significant differences than with gender and TV channel (i.e., N = 2,627, S = 557, WF = 1,447). Still, it is presumed that the programme type, as well as the TV channel, does not affect the quality of pronunciation.

The higher occurrence of glottal stop deletion in weather forecasts might arise from a specific format of this broadcast. TV news and sport presenters' speeches are approximately 10–30 seconds long (except for CT 1 where they can last up to 60 s), whereas a weather presenter is the only speaker in the studio and their speech is thus not interrupted by any reports. Consequently, these monologues take longer and can be more demanding; additionally, their content is rather monotonous (except for the information on exact time, degrees, etc.), so the speakers may acquire wrong pronunciation habits more easily. Neither of these factors, however, was taken into account in the analysis.

The results for all vocalic contexts (see Figure 4) did not deviate from the total results presented in Figure 1, i.e., the LW position was the most frequent for all programme types while the PSC the rarest, etc. The different programme types did not show any fundamental differences (see Figure 4 and Chart 7):

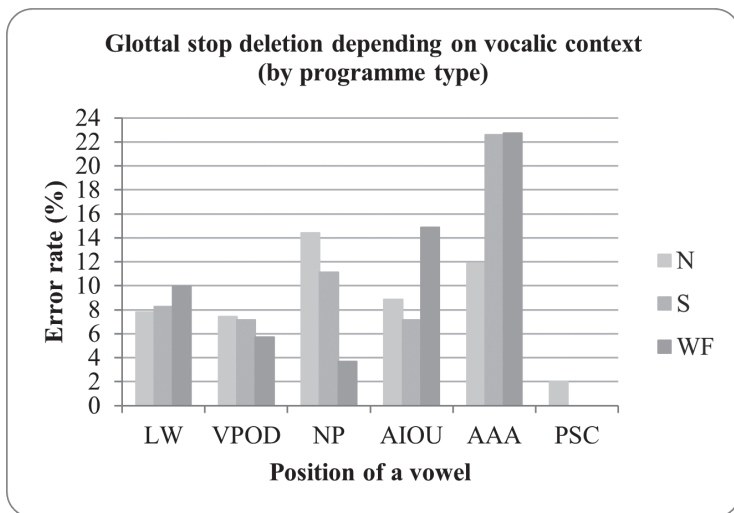

Chart 7: Error rate (in percentages) in articulation of the glottal stop in particular positions in news broadcasting, sport, and weather forecast

Glottal stop deletion by programme type												
News	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	1,245	97	135	10	104	15	894	79	194	23	50	1
ER %	7.79		7.41		14.42		8.84		11.86		2	
Sport	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	257	22	28	3	27	3	210	15	31	7	4	0
ER %	8.26		7.14		11.11		7.14		22.58		0	

Weather Forecast	LW		VPOD		NP		AIOU		AAA		PSC	
	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL	SIT	DEL
Total	773	77	70	4	27	1	458	68	110	25	9	0
ER %	9.96		5.71		3.7		14.85		22.73		0	

Figure 4: Glottal stop deletion in particular positions / vocalic contexts. Each column shows the number of situations in which the glottal stop is normative (SIT) and the number of respective deletions (DEL). The error rate is given in percentages for each position.

The differences in the error rate are the most prominent in the NP, AIOU and AAA positions which have proven to be the most problematic. The number of deletions by the news presenters is similar in all positions and corresponds to the average values. These speakers made most deletions in the NP position, but they followed the rules of standard pronunciation in the AAA position where their error rate was about 50 % lower if compared to sport and weather presenters.

The sport presenters, on the contrary, deleted the glottal stop in the AAA position in 25 % of cases. Such result differs from the remaining positions in which their error rates are mostly below average.

The most fluctuating values were detected in the weather forecasts. The LW and VPOD positions are on average, while the NP, AIOU and AAA positions show more differences. Glottal stop deletions are rare in the NP, but they occur in 23 % of cases in the segments with the conjunctions *ale*, *ani*, *aby* (almost as often as in sport presenters' speeches). The error rate in the AIOU position is almost twice as high compared to other speakers, thus affecting the total results substantially.

CONCLUSIONS

The present study on glottal stop deletion in various vocalic contexts suggests some valuable findings. First, the data showed that some segments pose more problems to standard articulation than the others: this concerns the segments with the conjunctions *ale*, *ani*, *aby*,

and between a non-vocalized preposition and a vocalic onset. In the latter case, however, the speakers, in spite of deleting the glottal stop, did maintain a standardized voiceless character of prepositions (*v autě*, “in the car”, *[f aũce], cf. standard Czech [f ʔaũce]), and did not use a regional variety with a voiced preposition *[v aũce].

Second, the glottal stop deletion is related to gender: the male speakers were twice as likely as females to the deletion, notably in the AAA position.

Third, the glottal stop deletion differed on various TV channels. The analysis indicated fundamental differences in the error rate between the individual broadcasters in all vocalic contexts.

The deletions analysed by a programme type were, on the contrary, the least variable. The error rate is almost equal for news and sport presenters, slightly higher values were detected in the speeches by weather presenters. The differences could be observed only in some of the vocalic contexts, namely in NP, AAA and AIOU positions.

It is essential to point out some factors that could influence the study results: some programme types were under-represented in the study and the ratio of both male and female speakers was different for each TV station; the spoken texts were comparable in the number of words, but differed in content; the frequency of deletion was directly related to each speaker’s speech rate (Kopečková 2020: 156). Also, the study included only the speakers with professional experience in public speaking whose performance is not fully comparable to a general spoken discourse. Notwithstanding these drawbacks, its results make it possible to propose further hypotheses on pronunciation quality in relation to articulation of the glottal stop.

Mgr. Michaela Kopečková, Ph.D.
Dept. of Czech Studies
Faculty of Arts, Palacký University
Křížkovského 512/10, 779 00 Olomouc
e-mail: michaela.kopeckova@upol.cz

LITERATURE

DILLEY, Laura et al.

1996 “Glottalization of word-initial vowels as a function of prosodic structure”; *Journal of Phonetics* 24, pp. 423–444

HŮRKOVÁ-NOVOTNÁ, Jiřina

1995 *Česká výslovnostní norma* (Praha: Scientia)

KOPEČKOVÁ, Michaela

2014 *Mluvní vzory v televizním zpravodajství*; Master thesis (Olomouc: Faculty of Arts, Palacký University)

2020 *Analýza zvukové roviny mluvního projevu moderátorů hlavního TV zpravodajství*; Doctoral dissertation (Olomouc: Faculty of Arts, Palacký University)

MACHAČ, Pavel – SKARNITZL, Radek

2009 *Fonetická segmentace hlásek* (Praha: Epocha)

PALKOVÁ, Zdena et al.

2004 “Stabilizace některých termínů pro fonetický popis češtiny v závislosti na nových výsledcích výzkumu”; in Tomáš Duběda (ed.): *Sborník z Konference česko-slovenské pobočky ISPhS* (Praha: Faculty of Arts, Charles university), pp. 65–74

PALKOVÁ, Zdena

2016 “Hlasivkový ráz ve výzkumu zvukové stavby češtiny”; in Anna Cychnerska – Irena Sawicka (eds.): *Sandhi w językach słowiańskich II* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika), pp. 143–158

PAVELKOVÁ, Ilona

2001 “K tzv. rázu v češtině”; *Jazykovědné aktuality* 4, pp. 78–83

SKARNITZL, Radek – MACHAČ, Pavel

2012 “Míra rušivosti parazitních zvuků v řeči mediálních mluvčích”; *Naše řeč* 1, pp. 3–14

SKARNITZL, Radek – ŠTURM, Pavel – VOLÍN, Jan

2016 *Zvuková báze řečové komunikace: fonetický a fonologický popis řeči* (Praha: Karolinum)

ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika

2019 *Vývoj kodifikace české výslovnosti* (Praha: Academia)

VOLÍN, Jan

2012 “Jak se v Čechách ‘rázuje?’” *Naše řeč* 1, pp. 51–54

UŽÍVÁNÍ MAJUSKULÍ V KREVNÍ KNIZE MĚSTEČKA BOJKOVIC (1630–1721)

JITKA FILIPOVÁ

THE USE OF MAJUSCULES IN *THE BOOK OF TESTIMONIES OF BOJKOVICE* 1630–1721

The paper deals with the issue of capitalization in the handwritten *Book of Testimonies of Bojkovice* (1630–1721). The author focuses on nouns and adjectives and the evaluation is based on lexical meaning. The results deepen the understanding of the tendencies of the writing of majuscules in manuscripts.

Keywords: Early Modern Czech language; Early Modern manuscripts; Early Modern orthography; capitalization; baroque period; Czech Book of Testimonies; Uherské Hradiště District

1 PROBLEMATIKA MAJUSKULÍ

Ačkoliv užívání majuskulí se vždy neřídilo ustálenými distribučními pravidly a až do 19. století patřilo spíše k méně regulovaným jevům, ukazuje se, že přinejmenším v rámci substantiv a adjektiv volbu majuskule či minuskule nejednou určoval význam slova, a lze tedy mluvit alespoň o částečném uplatnění sémantického principu. Reflexi tohoto jevu však v diachronní perspektivě bylo věnováno jen málo pozornosti: ta byla přednostně zaměřena na tisky, nikoliv na rukopisy. Náš příspěvek se tak věnuje psaní počátečních majuskulí (včetně slov psaných dohromady s předložkou) v rukopise *Krevní knihy městečka Bojkovic* s cílem prohloubit poznání o zápise velkých písmen v raně novověkých českých rukopisech, neboť systematické zkoumání majuskulí v rukopisné produkci bylo prováděno až na pramenech z 18. století, dřívější doba tak popsána zatím není.

Metodologicky tento příspěvek navazuje na práce posledních let, a to jmenovitě na studii Aleny Andrlové Fidlerové, Roberta Dittmann a Veroniky Steffal Vladimírové (2010), s níž úzce souvisí studie A. Andrlové Fidlerové (2013). Obě představují v českém prostředí první pokus o „kvantifikaci užívání majuskulí podle jednotné metodiky v množině srovnatelných textů“ (Andrlová Fidlerová – Dittmann – Steffal Vladimírová 2010: 301). Využívají k tomu metodu vypracovanou kolektivem kolem německého lingvisty Rolfa Bergmanna (Bergmann et al. 1998), již uplatnili na stejný jev v německých textech a která je založena na třídění slov v rámci slovních druhů pomocí sémantických kategorií. Na tyto dva články dále navázala ve své bakalářské práci Martina Nývltová (2014). Výše jmenované příspěvky reflektují stav v českých biblických tiscích od 15. do 18. století. Na rukopisný materiál, jmenovitě na historiografické památky vzniklé od čtyřicátých let 18. století do třicátých let 19. století, se soustředil Dmitrij Timofejev ve svém článku (2016) a ve své disertační práci (2018).

Mimo proud uplatnění této metodiky se k užívání majuskulí vyjadřují také další lingvisté, editoři či literární vědci, jejichž přehled do roku 2010 podávají Andrlová Fidlerová – Dittmann – Steffal Vladimírová (2010); souhrn novější literatury pak Timofejev (2016, 2022). My zde shrneme pouze výsledky prací, jež uplatnily kvantitativní metodu navazující na Bergmannovu, neboť s jejich závěry budeme dále pracovat.

Andrlová Fidlerová – Dittmann – Steffal Vladimírová (2010) analyzovali všechny úplné české tištěné bible od prvotisků (nejstarší *Bible pražská*, 1488) po třetí vydání *Bible svatováclavské* (1778–1780), tedy 21 biblických tisků, v nichž sledovali užívání majuskulí u substantiv. Docházejí k závěru, že lze z hlediska užívání majuskulí rozlišit dvě tradice: 1) tradici Melantrichových biblí, v nichž dosahuje užívání majuskulí nejvyšších hodnot (58 % v pátém vydání), 2) tradici kralických a poté svatováclavských biblí, u nichž byly hodnoty nižší. Vývoj užívání velkých písmen tak odpovídá tomu německému jen částečně, neboť v německé produkci se kolem roku 1570 majuskule

objevují již v 70 % případů a dále rostou až na 90 %. Podle autorů lze soudit, že zřejmě kralická a svatováclavská tradice přispěly k tomu, že přestože tendence tištění substantiv s velkým písmenem byla v 16.–18. století vysoká, nevydal se český pravopis stejnou cestou jako ten německý.

Užívání majuskulí u adjektiv a číslovek ve stejném vzorku 21 biblických tisků reflektovala ve svém článku Andrlová Fidlerová (2013). Uvádí, že v raně novověké češtině je stejně jako v němčině tendence přenášet psaní majuskulí u vlastních jmen, názvů a objektů světské či náboženské úcty na jim příbuzná či nějak podobná slova. Dochází k závěrům, že ve zkoumaném období je stejně jako u substantiv i u adjektiv užívání velkého písmena poměrně často motivováno sémanticky, a to podle podobných pravidel jako u substantiv. V tomtéž pramenu podíl adjektiv tištěných s majuskulí nikdy nepřevyšuje podíl substantiv, u nichž je použito velké písmeno. Oproti zápisu majuskule u substantiv, kde mezi biblí Netolického a biblí Melantrichovou (čtvrté vydání) podíl velkých písmen vzrůstá, se u adjektiv mění minimálně, což si autorka vykládá menším počtem dokladů ve vzorku, tedy menší rozmanitostí a menší možností přenášet majuskule i na další členy. Nakonec si všímá, že v tradici melantrišských biblí je zvýšená tendence zapisovat majuskuli u číslovek (v nich je také nejvyšší podíl užívání majuskulí u substantiv). Tento jev si autorka vysvětluje jako tendenci vázanou ani ne tak na jednotlivé lexémy, ale spíš na text jako celek, tedy jako snahu o vyznačování důležitých slov, jimž by měl čtenář věnovat pozornost (Andrlová Fidlerová 2013: 168–171).

Na tyto dvě studie navázala ve své bakalářské práci Nývltová: věnovala se sedmi tiskům samostatně vydaných Nových zákonů, čímž pokryla celé období od počátku knihtisku do konce 16. století. Potvrzuje předchozí závěry o dvou tradicích. Oproti dřívějším studiím eviduje ve svém materiálu tisky, v nichž je větší podíl majuskulí u adjektiv než u substantiv – Dlabáčův Nový zákon (mezi 1476 a 1487), Optátův Nový zákon (1533) a první vydání Nového zákona Jana Blahoslava z roku 1564 (Nývltová 2014: 64). Zároveň u substan-

tiv vyvrací původní hypotézu, že pokud by se započítaly majuskule užitě uvnitř předložkových celků, celkový stav by byl značně ovlivněn (Nývtová 2014: 67).

Stejnou metodiku, ovšem na rukopisnou produkci textů z období „dlouhého“ 18. století, aplikoval Timofejev (2016 a 2018). V článku z roku 2016 analyzoval čtyři historiografické rukopisy z přelomu 18. a 19. století od čtyř různých písařů. V rámci substantiv usuzuje, že pro dané období lze rozlišit dva odlišné přístupy k psaní majuskulí: 1) přístup založený na slovnědruhové příslušnosti (opis díla z roku 1792 pořizený neznámým písařem *Hrska popele z kostí plzeňských i jiných Čechů katolických na polích u vsi Lipan a Hřibu mezi Kouřimem a Českým Brodem v nově vyhrabána* a autograf Františka Jana Vaváka z roku 1807 *Knihy rozličných pamětí pro přátele i pro děti*) a 2) sémantický přístup (autograf Matěje Minydeho *Kronika poděbradská* z roku 1821 a opis souboru drobnějších děl Matěje Minydeho neznámým písařem *Příběhy Poděbrad*, 1835). Srovnání s výsledky Andrlové Fidlerové – Dittmanna – Steffal Vladimírové (2010) podle autora ukazuje, jaký byl rozdíl mezi písařským a tiskařským územ, neboť v biblických tiscích se sémantický princip u psaní majuskulí u substantiv užíval již od počátku 17. století, kdežto v rukopisech pokračovala tendence psaní velkých písmen u všech substantiv ještě v 19. století. U adjektiv lze podle autora pozorovat v rukopisné produkci uplatnění sémantického principu již v opise z roku 1792 a majuskule se pravidelně užívají v adjektivech odvozených od vlastních jmen, méně od titulů a sociálního postavení. Z celkových počtů Timofejev usuzuje, že „přestože se zde slovnědruhový princip neuplatňoval, nadužívání majuskulí u substantiv, kritizované dobovými gramatiky, mělo vliv na psaní adjektiv. Ústup psaní majuskulí u adjektiv probíhal důsledněji než u substantiv, však ale také byl pomalý“ (Timofejev 2016: 300).

Ve své disertační práci z roku 2018 Timofejev rozšířil svůj materiál o další historiografické zápisy z „dlouhého“ 18. století. Zjistil, že jak u substantiv, tak u adjektiv se v rukopisech uplatňuje spíše slovně-

druhový princip. Velké písmeno je užito u většiny substantiv a adjektiv od nich odvozených, majuskule se užívá též u dalších plnovýznamových slov. Užívání majuskule spíše na základě slovnědruhového než sémantického principu autor hodnotí jako typický rys písařského úzu 18. a počátku 19. století. Nejvyšší počty u raně novověkých biblí jsou nejnižšími počty u rukopisů zkoumaných Timofejevem. Výsledky této analýzy jsou tak v rozporu s doporučeními dobových jazykověreflexivních textů (Timofejev 2018).

2 REFLEXE V DOBOVÝCH GRAMATIKÁCH A DALŠÍCH JAZYKOVĚREFLEXIVNÍCH TEXTECH

Úvahy týkající se distribuce majuskulí obsahují již raně novověké gramatiky. První česká gramatika, tzv. náměšťská mluvnice z roku 1533, jen stručně zmiňuje v oddíle o interpunkci, že po tečce se klade velké písmeno (Optát – Gzel – Philomathes 2019: 28), Optát a Gzel v *Isagogiconu* z roku 1535 dodávají, že se má majuskule psát podle vzoru Řeků, „Latiníků“ a Němců také u všech jmen „povýšenosti“, tedy u tzv. svatých jmen, u všech názvů zemí, národů, zámků aj. a „i mezi lidmi jména duchovní i světské povýšenosti, když se k nim v jejich povýšenosti postavený píše, jako papeži, kardináli, biskupu etc., králi, knížeti, hraběti“ (Optát – Gzel 1535: D4v–E1r).

K psaní majuskule pouze v souvislosti s tečkou se vyjadřují také Jan Blahoslav (1571), Matouš Benešovský (1577), Vavřinec Benedikt z Nudožer (1603). Jan Drachovius (1660) nadto uvádí, že majuskule se má klást také u vlastních jmen.

Obsáhleji se k otázce distribuce velkých písmen vyjadřuje až Matěj Štajer v *Žáčkoví* (1668). Na postesek žáčka nad tím, že neví, ve kterých slovech má psát velké písmeno, odpovídá mistr, že „[v]eliká litera nemá se psáti, leč na začátku nějaké nové řeči, anebo když jest jméno vlastní nějakého ducha, člověka neb místa, anebo když se má nějakým slovem něco obzvláštnějšího vyznamenati“ (Štajer 1668: 99–100).

Poslední gramatikou, jež nás vzhledem k časovému období zajímá, je *Brus* Jiřího Konstance (1667). Ten si je vědom, že užívání

majuskulí patří v ortografii k největším problémům: „V ortografii se skůro nejvíce zubů (brusu potřebujících) dělá kladením velikých neb malých liter, kde by neměly býti“ (Konstanc 1667: 278). Majuskuli doporučuje psát, když se začíná nějaké psaní, po „hrubým punktu“ a u vlastních jmen, dále u slov, jež označují nějaký úřad, „pro poctivost těmi jmény míněných osob [...], a když se cituje ňáká svatopísemská, neb od jiných slavných mužů pronešená přípovídka“ (Konstanc 1667: 279). Nakonec dodává, že „jistě nesluší, ano jaksi proti rozumu jest, tak dobře blechu jako Boha velkým B ctíti: tak veš jako velebnou svátost velkým V slaviti, rovně lejno a červíčka jako Leopolda císaře hrubým L i C psáti a toho tuto příčinu dávatí, že rovně blecha, veš, lejno, červík jsou substantiva nomina, jako Bůh, velebná svátost a Leopold císař. Ať mlčím, že část positores nevědí, které by jméno bylo substantivum a které adjektivum“ (Konstanc 1667: 279–280).

3 MATERIÁL A METODA

3.1 MATERIÁL

Jako materiál jsme si zvolili rukopis *Krevní knihy městečka Bojkovic*, konkrétně jsme excerpovali oddíly „O čarodějnictví“ (fol. 1r–7v) a „O trestání cizoložníků a smilníků“ (fol. 31r–33v; 49v–59r), které pocházejí ze třicátých až sedmdesátých let 17. století.

Jde o jednu z takzvaných smolných, někdy také černých či krevních knih. Tyto knihy vznikaly jako sbírky precedentů. Jejich podstatou a pro lingvistiku největším přínosem je, že jejich hlavní části tvoří záznamy vyznání na mučidlech, jež mají v mnoha případech charakter přímé řeči, zprostředkovaný písařem, s jehož vlivem je třeba počítat (srov. Kamiš 1959: 89; Dittmann 2019: 394–395; Filipová 2020: 72).

Bojkovická krevní kniha byla založena v roce 1636 pravděpodobně na popud uherskobrodské rady: „abyšte jistý kopiář toho, co ku právu vyššímu v takových i jiných věcech píšete, sobě zanechávali a podle něho postupovali“ (Verbík 1971: 10). Na vyšším právu v Uherském

Brodě nicméně hrdelní soud v Bojkovicích zůstával závislý, což se projevuje i na struktuře knihy, neboť vedle zmíněných vyznání, zápisů a ortelů obsahuje i velké množství přepsané korespondence, kterou si mezi sebou tyto dva soudy vyměnily. Jde o papírový kodex o velikosti 31,0 × 20,5 cm, jehož obsahem je 151 listů se zápisy z let 1630–1721. Zajímavostí knihy je, že zápisy nejsou řazeny chronologicky, ale do tematických oddílů, jejichž výčet lze vidět na titulním listu, dále jsou v knize pojmenovány takto: „O čarodějnictví“ (fol. 1r) „O vraždách a mordích“ (fol. 16r), „O trestání cizoložníků a smilníků“ (fol. 31r), „O trestání pro všelijakou krádež, tolikéž i na ty, jenž zloděje přechovávají a v domích svých fedrují“ (fol. 60r), „O pokutách těch, kteříž včelám škodí“ (fol. 86r), „O přechovávání a folkování škůdců lidských“ (fol. 96r), „O pokutách všelijakého zrádovstva“ (fol. 106r). Některé oddíly postrádají obsah a zároveň byly některé zápisy připsány do jiných kapitol, pokud v daném oddílu nebylo místo, na což se pak v knize odkazuje, např. v části o čarodějnicích čteme toto: „Ostatní psaní příslušející k akci provedeného mordu od Mikulaše Vaňáčika z Klobouk a Jíry Noska z Divinic nad Martinem Nedvědem jinak Holubcem, poněvadž se při titulu o mordích na listu 30. níže kde psati nemělo“ (fol. 8r).

Přestože na celé knize se podílelo celkem šest písařů, na námi analyzovaných zápisech se vystřídali písaři dva. Valná většina zápisů pochází od písaře Tobiáše Klaudiána, který knihu založil v roce 1636 a začal do ní prepisovat případy od roku 1630, v textu dále jej označujeme jako písař A. Druhým písařem byl bojkovický školní rektor Daniel Vrzalík (dále písař B), který se stal písařem v roce 1663 a byl jím do roku 1676. Od každého písaře jsme excerpovali 10 folií, tedy přibližně 50 normostran.

3.2 METODA

V naší studii navazujeme na již zmíněnou práci Andrlové Fidlerové – Dittmanna – Steffal Vladimírové (2010) v případě výzkumu substantiv a na bádání Andrlové Fidlerové (2013) při výzkumu adjektiv. Psaní majuskulí u substantiv a adjektiv je proto hodnoceno pouze na

základě kritéria lexikálního a sémantického; vynecháváme hledisko textové a syntaktické.

Jednotlivé doklady substantiv a adjektiv jsme roztřídili do sémantických kategorií vypracovaných Bergmannem a jeho kolektivem (Bergmann et al. 1998) a přizpůsobili našemu materiálu. Ne všechny skupiny, které užívají Andrlová Fidlerová – Dittmann – Steffal Vladimírová (2010) a Andrlová Fidlerová (2013), jsme v *Krevní knize* zachytili. Uvádíme tedy seznam kategorií, jež jsme v tomto příspěvku využili (v závorkách jsou uvedeny pomocné vyšší kategorie, tj. kategorie, jež přímo obsazovány nebyly, dále uvádíme příklady z našeho materiálu).⁽¹⁾ Jsme si vědomi, že řazení dokladů do jednotlivých kategorií nemusí být jediné možné.

TŘÍDĚNÍ SUBSTANTIV A ADJEKTIV DO KATEGORIÍ

S – substantiva

(SV – vlastní jména)

- SVP – jména osobní (*Kateřina, Shánělka*)
- SVG – jména geograficko-politická a geograficko-topografická (*Luhačovice, Pitín*)
- SVI – jména institucí, církví, spolků apod. (řád sv. Františka)
- SVA – apelativa blízká vlastním (*neděle*)⁽²⁾

(SA – apelativa)

- SAS – nomina sacra (*Bůh, svatost*)
- (SAP – označení osob)
 - SAPT – označení titulů a postavení (*rychtář, hrabě*)
 - SAPP – ostatní označení osob (*nebožtík, soused*)
 - SAK – ostatní konkréta (*pes, mlejn*)
 - SAA – abstrakta (*poctivost, čas*)
 - SAF – cizí apelativa (*intent, examen*)

1 Zkratky kategorií přebíráme v zájmu zachování kontinuity odborné literatury z Andrlová Fidlerová – Dittmann – Steffal Vladimírová (2010) a Andrlová Fidlerová (2013).

2 Při třídění se opíráme o studii Andrlová Fidlerová – Dittmann – Steffal Vladimírová (2010).

A – adjektiva

- AS – nomina sacra (*svatými, Božskými*)
- (ARV – adjektiva odvozená od proprií, tj. antroponym a toponym, nebo od označení národů)
 - ARVV – přivlastňovací odvozená od vlastních jmen osobních (*Ouředníčková, Kukušková*)
 - ARVG – odvozená od názvů geograficko-politických a geograficko-topografických (*bojkovský, Uherský*)
- (ARP – adjektiva odvozená od označení osob)
 - ARPT – odvozená od označení titulů a postavení (*rychtářský, poddaný*)
 - ARPP – ostatní odvozená od označení osob (*otcovský, ženský*)
- (ARS – adjektiva odvozená od ostatních substantiv nebo složeniny s první částí substantivního původu)
 - ARSK – odvozená od konkrét (*psí, kravský*)
 - ARSA – odvozená od abstrakt (*popravní, právní*)
- AA – ostatní adjektiva (*vyšší, patrný*)
- AX – pseudoadjektiva (adjektiva substantivizovaná nebo užitá jako syntaktická substantiva)
- AF – cizí adjektiva (*inkludovaný*)

Ke třídění a užití metodě pak uvádíme tato upřesnění:

1) Oproti článku Andrlové Fidlerové – Dittmanna – Steffal Vladimírové (2010), Andrlové Fidlerové (2013) a Timofejeva (2016) jsme do excerptce zařadili i ta slova, jež byla psána dohromady s předložkou. Učinili jsme tak ze dvou důvodů. Předně proto, že rukopisný materiál je oproti tiskům specifický nestejně velkými mezerami a na mnoha místech je tak těžké rozhodnout, zda se už jedná o mezeru, nebo ne. Za druhé vycházíme ze zjištění Nývltové, která porovnávala výsledky, do nichž takové případy zahrnuté nebyly, s těmi, kde se s celky počítá, a zjistila, že se závěry nijak výrazně nelišily (Nývltová 2014: 67). S takovými grafickými celky jsme pak nakládali takto: případy typu

smužem hodnotíme jako substantivum psané s minuskulí, *sMužem* – substantivum psané s majuskulí.

2) V úvahu bereme všechna substantiva a adjektiva, u nichž není velké písmeno podmíněno syntakticky, tj. pokud nestojí na začátku nadpisu, odstavce, po tečce.⁽³⁾

3) Při třídění do jednotlivých kategorií vycházíme z každého jednotlivého užití substantiva (např. *udělujeme Milost a Jeho Milost* – v prvním případě hodnotíme jako abstraktum, ve druhém jako označení titulů a postavení).

4) Každý výskyt je započítán pouze do jedné kategorie, výjimkou jsou cizí slova, jež jsou zařazena jak do kolonky cizí, tak do příslušné kategorie (označení titulu, abstraktum, konkrétum aj.; srov. Andrlová Fidlerová – Dittmann – Steffal Vladimírová 2010: 295).

5) Z excerpce byla vyřazena slova začínající písmenem *d*, neboť u této litery je až na některé výjimky těžké rozeznat, zda se jedná o majuskuli, či minuskuli.

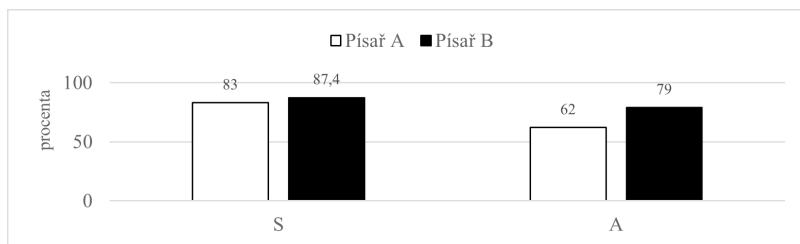
4 VYBRANÉ VÝSLEDKY

Z textu bylo excerpováno celkem 4183 substantiv a adjektiv. Velké písmeno se objevilo v 3417 dokladech, tedy v 82 %. V rámci substantiv (celkem 3052 dokladů) byla majuskule zapsána v 85 % (celkem 2609 dokladů), u adjektiv (1131 výskytů) je zastoupena v menší míře, tedy v 71 % (808 dokladů). Jak jsme již zmínili, na námi excerpovaném textu se podíleli dva písaři. Srovnání užívání majuskulí mezi nimi ukazuje graf 1. Vidíme, že jak v rámci substantiv, tak adjektiv zapisuje majuskuli častěji písař B, v rámci substantiv je to o 4,4 % bodu více, u adjektiv je rozdíl markantnější: písař A zapisuje majuskuli v 62 % případů, kdežto písař B v 79 %. Při ověření našich dat χ^2 -testem⁽⁴⁾ vykazují hodnoty na hladině významnosti 0,5 statisticky signifikantní rozdíly. Protože však na výsledky bude mít jistě

3 Interpunkce je v rukopise značena tečkami, odstavce buď novým řádkem, nebo spací.

4 K výpočtům užíváme online statistické kalkulačky *Social Science Statistics*, dostupné z: <https://www.socscistatistics.com/>.

vliv vysoký podíl zápisu majuskulí u proprií a od nich odvozených adjektiv, budeme se níže zabývat jednotlivými kategoriemi, které jsme popsali výše.

Graf 1: Celkové procentuální zastoupení majuskulí u substantiv (S) i adjektiv (A)

4.1 SUBSTANTIVA

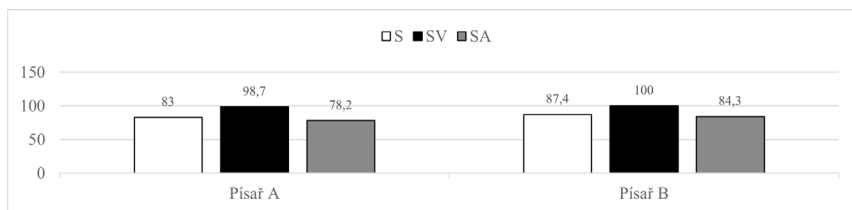
V následující tabulce je uveden celkový počet substantiv u jednotlivých písařů, uvádíme počet výskytů s majuskulí i minuskulí. Vidíme, že ve všech kategoriích převládá zápis s velkým písmenem. Protože jsou jednotlivé kategorie zastoupeny značně rozdílnými počty dokladů, ověříme naše hypotézy pomocí online statistických testů. Zvažujeme tak všechny kategorie kromě SVI, zastoupené jedním dokladem.

		SVP	SVG	SVI	SVA	SAS	SAPT	SAPP	SAK	SAA	SAF
Písař A	malá	3	1	-	0	0	4	19	49	148	0
	velká	220	79	-	5	35	60	135	242	303	12
Písař B	malá	0	0	0	0	0	7	9	76	126	1
	velká	211	118	1	11	29	123	365	296	324	40

Tabulka 1 Absolutní počty dokladů substantiv v jednotlivých kategoriích

Nejdříve srovnáme propria a apelativa. Na následujícím grafu je uveden celkový podíl majuskulí u substantiv (S), u vlastních jmen (SV) a apelativ (SA). Vidíme, že zatímco u proprií jsou u písařů hodnoty zcela nebo téměř stoprocentní, u apelativ jsou tyto hodnoty mnohem nižší, u písaře A o 20 % bodů, u písaře B o 16 % bodů. Při

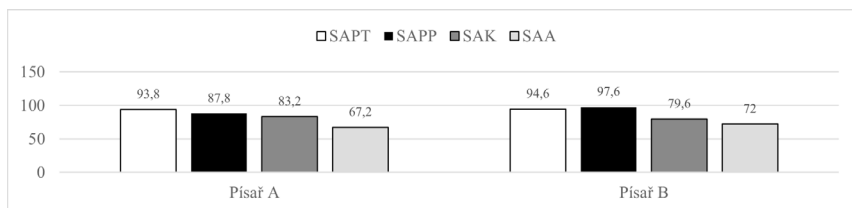
porovnání hodnot SV a SA Fisherovým testem vykazují počty na hladině významnosti 0,05 u obou písařů statisticky signifikantní rozdíly, tedy že majuskule jsou statisticky významně častěji zapisovány u proprií než u apelativ.

Graf 2: Procentuální zastoupení majuskulí u všech substantiv, vlastních jmen a apelativ

Lze říci, že v případě apelativ byl u obou písařů již ustálen úzus záznamu těchto slov s majuskulí. Typově mají k těmto slovům blízko i substantiva vyjadřující náboženskou úctu. V tabulce 1 vidíme, že v tomto případě jsou hodnoty u obou písařů stoprocentní. Nicméně pro tuto kategorii máme doloženo jen omezené množství lemmat, u písaře A jde o lexémy jako *Bůh*, *Tělo* (Boží), *Svatost*, *Svátost*, u písaře B jde pouze o lemmata *Bůh* a *Nanebe vzítí* (s majuskulemi takto: *NaNebe vzítí*).

Jako nejzajímavější se nám může jevit oblast substantiv, u nichž se dnes majuskule nepíší a ani tehdejšími gramatikami nebyly doporučovány, tedy u apelativních substantiv. Procentuální zastoupení velkých písmen u označení titulů (SAPT), osob (SAPP), konkrét (SAK) a abstrakt (SAA) lze vidět v následujícím grafu.

Graf 3: Procentuální zastoupení majuskulí u označení titulů a postavení, označení osob, ostatních konkrét a abstrakt

Vidíme, že u všech těchto kategorií u obou písarů převládá zápis s majuskulí. Nejvyšších hodnot dosahují kategorie vztahující se k osobám, tedy SAPT a SAPP, u písare B jsou obě hodnoty nad 90 %. Nejméně majuskulí užívají oba písari při zápisu abstrakt, u obou je rozdíl mezi hodnotami u konkrét a abstrakt asi 6 % bodů.

Rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi u obou písarů jsme ověřili statistickými testy.⁵ Vzhledem k tomu, že jsme prováděli více než dva testy, upravili jsme hladinu významnosti pomocí korekce Benjaminiho a Hochberga (srov. Benjamini – Hochberg 1995), abychom snížili riziko chyby I. druhu (Volín 2007: 132–133). Celkem jsme provedli 10 testů a pro každý test jsme stanovili vlastní hodnotu významnosti, a to podle pořadí p-hodnoty testu. U písare A se tak jako statisticky významné ukázaly rozdíly mezi lexémy, jež jsme zařadili do kategorií SAPT a SAA, SAPP a SAA a SAK a SAA, nikoliv mezi SAPT a SAPP, SAPT a SAK a SAPP a SAK. U písare B se pak jako statisticky významné ukázaly rozdíly mezi všemi kombinacemi kategorií kromě SAPT a SAPP.

Můžeme tedy konstatovat, že jak písar A, tak písar B zapisují u označení osob majuskule nezávisle na tom, zda jde o označení titulu nebo postavení či jiné pojmenování, zároveň u těchto skupin zapisují majuskulí statisticky signifikantně častěji než u konkrét a abstrakt. U písare A pak také není rozdíl mezi konkrétními substantivy (SAPT, SAPP a SAK), ale je rozdíl mezi konkréty a abstrakty. U písare B tomu je jinak, neboť zde není rozdíl pouze při označování substantiv vázajících se k osobám, všechny ostatní kategorie se pak mírou liší.

4.2 ADJEKTIVA

Celkové počty adjektiv v jednotlivých kategoriích ukazuje následující tabulka. Nejvíce zastoupena je kategorie adjektiv odvozených od abstrakt (ARSA) a ostatních adjektiv (AA). Pseudoadjektiva (AX) či cizí

5 U písare B jsme použili pouze χ^2 -test, u písare A jsme vedle tohoto testu použili i Fisherův test, a to na kombinace SAPT + SAPP, SAPT + SAK, SAPT + SAA, neboť v kategorii SAPT byla jedna z hodnot nižší než číslo 5.

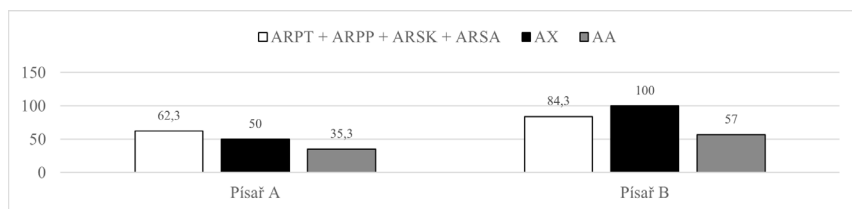
adjektiva (AF) máme doložena pouze v omezeném množství. Tyto rozdíly budeme dále vyrovnávat ověřováním statistickými testy.

		AS	ARVV	ARVG	ARPT	ARPP	ARSK	ARSA	AA	AX	AF
Písař A	malé	0	0	0	2	8	1	46	131	1	2
	velké	43	58	41	6	19	11	58	72	1	2
Písař B	malé	0	0	0	0	1	1	38	92	0	0
	velké	16	74	64	14	20	9	171	122	1	6

Tabulka 2: Počty dokladů adjektiv v jednotlivých kategoriích

Co se týče adjektiv odvozených od vlastních jmen (ARVV a ARVG), zapisují oba písaři výhradně majuskuli. Pouze majuskule se objevuje u obou písařů také u adjektiv odvozených od posvátných jmen (AS). U písaře A to jsou lemmata jako *Boží, svatý, pobožný*, u písaře B pak *Boží, božský, svatý*. Jde tedy o poměrně chudý vzorek co do počtu různých lemmat.

Podle Andrlové Fidlerové (2013) jsou další skupinou, jež se vyznačuje vyšším užíváním majuskule, adjektiva odvozená od apelativ. Podle vzoru Andrlové Fidlerové (2013) jsme tato adjektiva (tj. adjektiva odvozená od označení titulů ARPT, osob ARPP, konkrét ARSK a abstrakt ARSA) srovnali s adjektivy užitými jako syntaktická substantiva (AX) a ostatními adjektivy (AA). U každého písaře jsme opět rozdíly porovnali statistickými testy. Pro každého písaře jsme provedli tři testy a hladinu významnosti opět upravili pomocí korekce Benjaminiho a Hochberga (srov. Benjamini – Hochberg 1995). U obou písařů se jako statisticky významné ukázaly rozdíly pouze mezi skupinou adjektiv odvozených od apelativ a ostatními adjektivy (AA). Zde však musíme vzít v potaz, že skupina adjektiv užitých jako syntaktická substantiva byla zastoupena velmi málo: u písaře A dvěma doklady, u písaře B pouze jedním.

Graf 4: Procentuální zastoupení majuskulí u adjektiv odvozených od substantiv, u adjektiv užitých jako syntaktická substantiva a u ostatních adjektiv

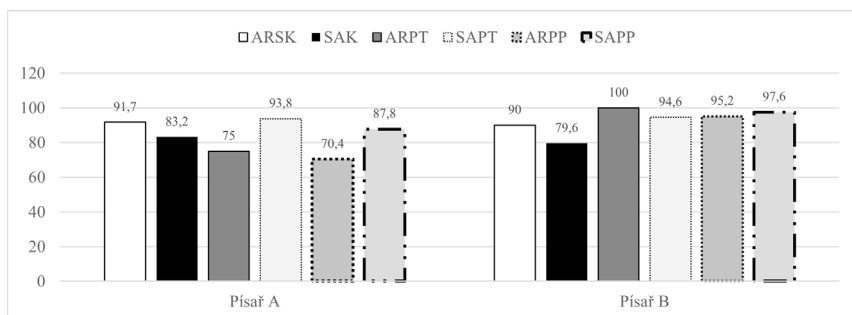
V následujícím grafu srovnáváme užití velkého písmena u adjektiv, jež jsou odvozena od substantiv apelativ, a u samotných substantiv apelativ. Vidíme, že zatímco u písaře B jsou obě kategorie zastoupeny stejně, a tedy že zapisuje u substantiv apelativ majuskuli ve stejné míře jako u adjektiv od nich odvozených, u písaře A už tomu tak není, neboť u něj se hodnoty liší přibližně o 26 % bodů. Při ověření výsledků χ^2 -testem se hodnoty na hladině významnosti 0,05 ukazují jako statisticky signifikantní. Lze tedy říci, že písař A užívá u substantiv apelativ majuskuli častěji než u adjektiv od nich odvozených, nikoliv písař B, jenž užívá velké písmeno nezávisle na tom, zda jde o substantivum apelativum, či o adjektivum od něj odvozené.

Graf 5: Porovnání procentuálního zastoupení majuskulí u adjektiv odvozených od substantiv se zastoupením majuskulí u substantiv apelativ

Nakonec provedeme jemnější porovnání mezi substantivy a adjektivy, a to mezi hodnotami u adjektiv odvozených od apelativ konkrétně s jejich výskytem u příslušné kategorie substantiv samostatných, které je vidět v následujícím grafu. Jak jsme zmínili výše, pouze písař A uží-

vá majuskuli v závislosti na slovním druhu. Zapisuje častěji majuskuli u substantiv než u jejich adjektivních protějšků, jedinou výjimku zde tvoří konkréta. Nicméně při ověření jednotlivých rozdílů statistickými testy se na hladině významnosti 0,05 jako statisticky významné ukazují rozdíly pouze mezi adjektivy odvozenými od označení osob (ARPT) a substantivy označujícími osoby. Pouze v tomto případě tak lze konstatovat, že v této kategorii zapisuje písař častěji majuskuli u adjektiva než u substantiva. U písaře B lze pozorovat, že oproti písaři A užívá častěji majuskuli u adjektiv než u substantiv, neboť pouze v rámci kategorie označení osob (ARPP a SAPP) se majuskule vyskytuje častěji u substantiv. Při ověření statistickými testy se však žádné hodnoty neukazují na hladině významnosti 0,05 jako statisticky signifikantní, a tak nelze z tohoto srovnání vyvodit žádné závěry a potvrzuje se předchozí tvrzení, že písař B užívá majuskuli nezávisle na slovním druhu.

Graf 6: Porovnání procentuálního zastoupení majuskulí u adjektiv odvozených od konkrét, titulů i postavení a od označení osob se zastoupením majuskulí u substantiv konkrét, substantiv označujících titul/postavení a dalších označení osob

4.3 SROVNÁNÍ VÝSLEDKŮ VÝZKUMU STAVU DISTRIBUCE MAJUSKULÍ V RUKOPISNÉ PRODUKCI

Nakonec provedeme srovnání s rukopisy, které ve své disertační práci analyzoval D. Timofejev (2018), jsme si však vědomi, že je mezi těmito prameny značný časový rozdíl.

V první tabulce je srovnání v rámci jednotlivých kategorií substantiv. Vidíme, že bojkovická krevní kniha patří mezi prameny, v nichž

je vyšší výskyt velkých písmen. Zajímavé je především užívání majuskulí u apelativ. Například v rámci substantiv označujících osobu (SAPP) je hodnota ve smolné knize druhá nejvyšší (94,67 %), třetí nejvyšší je pak u substantiv konkrét (81,1 %) a abstrakt (69,6 %).

pramen ⁽⁶⁾	rok	SVP	SVG	SVB	SVI	SAS	SAPT	SAPP	SAK	SAA	SAF
KrevBoj	1630–75	99,3	99,4	–	100	100	94,3	94,67	81,1	69,6	98
Šolc	1726–cca 1850	100	96,5	77,6	100	90,5	100	74,5	60,2	54,4	94,2
Kegl	1748–53	98,1	94,6	84,2	73,5	90,0	97,2	95,4	64,8	61,4	90,4
Štěp	1769–96	49,1	20,0	1,1	58,8	39,1	54,6	45,9	28,6	32,1	57,7
Vav	1770–1816	100	97,6	60,5	85,7	95,2	100	75,9	96,1	85,7	97,4
Jíl	1783–93	92,8	88,9	63,2	100	100	83,3	84,6	42,6	66,7	90,0
Drem	1787– 1809	85,9	100	69,2	70,0	96,3	87,8	74,1	69,9	58,2	86,5
Prein	1801– 1834	97,7	98,0	92,3	100	100	97,4	87,5	96,2	75,0	91,6

Tabulka 3: Procentuální zastoupení majuskulí u substantiv v jednotlivých kategoriích v bojkovické smolné knize ve srovnání s rukopisnou produkcí „dlouhého“ 18. století

6 Údaje převzaty od Timofejeva (2018: 88 a 90); vysvětlivky ke zkratkám **SVB** = jména staveb. **Šolc** = ŠOLC, František (b. d., 1726 – s. XVIII. med.): *Niektere Památky Kterefe od leta 1726 Zbiehly ařtaly Zde tuto Kratičzce Na Budauczy Pamatku Zaznamenam*. Městské muzeum a knihovna Čáslav, inv. č. MLP/1667. **Kegl** = KEGLER, Vojtěch (b. d., cca 1748–1753): *I. Pamietí niektere na Horach Kuttnach zbiehle od Wogtiecha Keglera jefpane; II. Varia Notata Regiae & Montanae Urbis Kutenbergenfis pro memoria conscripta & ex varijs memorabilibus Selecta ab Adalberto Kegler; III. Continuatío Variorum Notatorum Regiae Montanae & Liberae Urbis Kutenbergae conscripta ab Adalberto Kegler. 1748. 49. 50. 51. 52. 53*. Státní oblastní archiv v Praze – Státní okresní archiv Kutná Hora, bez signatury. **Štěp** = ŠTĚPÁN, Antonín (b. d., cca 1769–1796): *Paměti. Moravský zemský archiv v Brně – Státní okresní archiv v Pelhřimově, Sběrka literárních rukopisů, rukopis č. 92*. **Vav** = VAVÁK, František Jan (b. d., 1770–1816): *I. Frantiřka G. Wawáka, we Wřy Mjľicřycř, Prwnj dijł Spisřu Pamětnjch. Od Roku 1770. do R: 1783; II. Frantiřka Jána Wawáka w Mjľicřycř, Druhř dijł Spisřu Paměti. od Roku 1783. do Roku 1790; III. Frantiřka Jána Wawáka, we Wřy Mjľicřycř, Třeti dijł Spisřu Pamětnjch. Od Roku 1790. do Roku 1801; IV. Paměti Frantiřka Jana Vaváka, 4. díł; V. Pátř dijł se jmenuje Křilha: Roz-LICřniCh PaMěřl Pro Přátele, I pro Děřl / Co ře dřege za dnuw naffich, Wězře řu w Budaucřch Čřafřycř; VI. Paměti Frantiřka Jana Vaváka, 6. díł; VII. Frantiřka Jána Wawáka w Milřicřycř = Na Panřtwi C: K: Kom: Podiebradřkem. Sedmř dijł Spisřu Pamětnjch. Knihovna Národního muzea, sign. I E 1. **Jíl** = JÍLEK, Vojtěch (b. d., cca 1783–1793): *Kniha Pamětnj: Totiřřto zapřanj wřřfeligakich Wěři které ře nekdy řtaly*. Státní oblastní archiv v Litoměřicřch – Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicřch, Archiv města Roudnice nad Labem, kronika č. 184 –*

V následující tabulce je srovnání s adjektivy. Zde Timofejev sice neuvádí procento adjektiv odvozených od osob, ale pouze od titulů (ARPT), v tomto případě je v krevní knize hodnota druhá nejmenší (kromě Keglera je u všech stoprocentní). U tohoto slovního druhu je zajímavé především užívání majuskulí u adjektiv odvozených od abstrakt a ostatních adjektiv, které je podle Timofejeva u „většiny autorů téměř o polovinu nižší než u adjektiv z výše rozebíraných kategorií“ (Timofejev 2018: 90). Autor zde má na mysli zápis u adjektiv odvozených od proprií a adjektiv odvozených od substantiv vázajících se k označením osob a konkrét. V krevní knize je u adjektiv odvozených od abstrakt hodnota druhá nejvyšší (73,2 %), vyšší zastoupení u Vaváka lze vysvětlit jeho vyšším užíváním ve všech kategoriích, poměrně vysoké zastoupení ve srovnání s dalšími rukopisy lze pak vidět i v rámci ostatních adjektiv (AA), kde je hodnota třetí nejvyšší (46,5 %, opět pouze Vavák má nadpoloviční hodnotu).

pramen	rok	AS	ARVG	ARPT	ARSK	ARSA	AA
KrevBoj	1630–75	100	100	90,9	90,9	73,2	46,5
Šolc	1726–cca 1850	76,4	92,1	100	77,8	49,5	49,0
Kegl	1748–53	100	83,3	92,3	76,5	38,7	42,4
Štěp	1769–96	52,0	0	100	0	29,7	20,1
Vav	1770–1816	100	99,7	100	95,0	89,9	76,7
Jíl	1783–93	93,3	100	100	85,1	0	15,4
Drem	1787–1809	91,0	77,8	86,7	87,5	50,0	16,7
Prein	1801–1834	100	100	100	90,2	51,2	31,4

Tabulka 4: Procentuální zastoupení majuskulí u adjektiv v jednotlivých kategoriích v bojkovické smolné knize ve srovnání s rukopisnou produkcí „dlouhého“ 18. století

Kniha památní (1685) 1699–1899. **Drem** = DREMSA, Filip Ignác (b. d., cca 1787–1809): *Knižka Pamietni Wypysana Jkrze Philippa Jgnatia Dremsu toho Cziasfu w Kra: Mniestie Pelhržimowie thurnera dne 11 Juli Anno 1787*. Moravský zemský archiv v Brně – Státní okresní archiv v Pelhřimově, Sběrka literárních rukopisů, rukopis č. 93. **Prein** = PREINHELTER, Václav (b. d., cca 1801–1834): *Novostrážská kronika*. Státní oblastní archiv v Praze – Státní okresní archiv Rakovník, Preinhelter Václav – osobní fond, kart. č. 1, bez signatury.

ZÁVĚR A DISKUSE

Předložený příspěvek se zabývá užíváním majuskulí dvěma písaři v rukopise *Krevní knihy městečka Bojkovic*, jejichž záznamy pocházejí ze třicátých až sedmdesátých let 17. století. Podnětem k našemu výzkumu je skutečnost, že tomuto fenoménu v rukopisné produkci bylo dosud věnováno jen velmi málo pozornosti.

Ukázalo se, že v rámci substantiv oba písaři uplatňovali spíše přístup založený na slovnědruhovém principu, neboť procentuální zastoupení ve všech kategoriích je vysoké (nejmenší hodnota je u písaře A při zápisu substantiv abstrakt 67,2 %). Nicméně lze pozorovat, že v této době již byl ustálen úzus užívání majuskule u vlastních jmen, neboť zde jsou hodnoty téměř či zcela stoprocentní. Výhradní užívání majuskule se také objevilo u substantiv vyjadřujících náboženskou úctu. Lze také pozorovat, že i když najdeme velké písmeno u konkrétní či abstrakt v nadpolovičních případech, užívá se jej méně často než u substantiv, jež se vztahují k označením osob (tituly či postavení a další označení osob). Ověřuje se tak tvrzení Timofejeva (2016).

U adjektiv se ukázalo, že jsou psána s majuskulí méně často než substantiva, což pozorovala v biblických tiscích i Andrlová Fidlerová (2013). Adjektiva odvozená od proprií, stejně tak odvozená od substantiv označujících posvátné entity, byla v našem materiálu psána pouze s majuskulí (nenašli jsme doklad na zápis s minuskulí) a toto opět navazuje na pozorování Andrlové Fidlerové (2013). V rámci adjektiv odvozených od substantiv apelativ se však projevil rozdíl mezi oběma písaři, neboť se ukázalo, že zatímco písař A zapisuje majuskuli častěji u substantiva než u adjektiva od něj odvozeného (například substantiva konkréta vs. adjektiva od nich odvozená), u písaře B se toto pozorování nepotvrdilo. V tiscích zkoumaných Andrlovou Fidlerovou tendence pozorovaná u písaře A převládala.

Náš příspěvek reflektoval pouze úzus dvou písařů, kteří pořizovali zápisy do jedné knihy, lze tak spíše mluvit o dvou individuálních přístupech k zápisu majuskulí. Zároveň jsme se soustředili pouze na substantiva a adjektiva, u nichž se majuskule objevuje nejčastěji.

Velké písmeno se však v knize objevuje i u dalších slovních druhů, například sloves (na fol. 47v: „w Podezřelost Vpadli“, „k odpovědi Netagjcz“),⁽⁷⁾ bylo by proto zajímavé prozkoumat i tyto další slovní druhy, neboť ty dosud kvantitativním sémantickým přístupem analyzovány nebyly. K tomu by však byl třeba rozsáhlejší vzorek, neboť u sloves se majuskule objevuje zřídka. Vzhledem k rozsahu příspěvku jsme se nevěnovali možnému vlivu kontaktních jazyků, tedy němčiny a slovenštiny, který by si zasloužil samostatnou pozornost a vyžadoval by jinak koncipovanou materiálovou bázi zahrnující poznatky z těchto jazyků. Jsme si vědomi, že se jedná o analýzu úryvků specifického textu, tedy nelze výsledky generalizovat, domníváme se však, že poslouží dalšímu bádání.

Mgr. Jitka Filipová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Dolní Bory 240, 594 61 Bory

e-mail: j.filipova@ujc.cas.cz

7 Transliteraci zde využíváme za účelem zachycení majuskulí.

PRAMENY

Krevní kniha městečka Bojkovic. Státní okresní archiv Uherské Hradiště, fond Archiv města Bojkovic, inventární číslo 16, kart. č. 8

VERBÍK, Antonín (ed.)

1971 *Krevní kniha městečka Bojkovic* (Uherské Hradiště: Slovácké muzeum)

LITERATURA

ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena – DITTMANN, Robert – STEFFAL VLADIMÍROVÁ, Veronika

2010 „Užívání velkých písmen v českých tištěných Bibliích raného novověku“; in Michaela Čornejová – Lucie Rychnovská – Jana Zemanová (eds.): *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23.–25. září 2010, Brno, Česká republika* (Brno: Host/Masarykova Univerzita), s. 285–308

ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena

2013 „Uplatnění lexikálního principu v užívání velkých písmen v českých tištěných bibliích raného novověku“; *Historie – Otázky – Problémy* 5, č. 2, s. 159–174

BENEDIKT Z NUDOŽER, Vavřinec

1999 *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerique illustratae ac distinctae, libri duo*; ed. Nancy Susan Smith (Ostrava: Tilia)

BENJAMINI, Yoav – HOCHBERG, Yosef

1995 „Controlling the False Discovery Rate: A Practical and Powerful Approach to Multiple Testing“; *Journal of the Royal Statistical Society* 57, č. 1, s. 289–300

BERGMANN, Rolf – EWALD, Petra – FÖRTSCH, Jutta – GÖTZ, Ursula – NERIUS, Dieter – RUF, Birgit – TIPPE, Reinhold

1998 *Die Entwicklung der Großschreibung im Deutschen von 1500 bis 1700* (Heidelberg: Winter)

BLAHOSLAV, Jan

1991 *Gramatika česká Jana Blahoslava*; eds. Mírek Čejka – Dušan Šlosar – Jana Nechutová (Brno: Masarykova univerzita v Brně)

DITTMANN, Robert

2019 „Protetické v ve Smolné knize velkobítešské (1556–1636)“; *Listy filologické* 142, č. 3–4, s. 369–406

FILIPOVÁ, Jitka

2020 *Diftongizace ý > ej v moravských smolných knihách*; diplomová práce (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy)

KAMIŠ, Adolf

1959 „K rozsahu protetického v v 16. století“; In *Slavica Pragensia* 1, s. 87–91

KONSTANC, Jiří

1667 *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého neb Spis o poopravení a naostření řeči české, vydaný k líbosti milovníkův čistoty a dokonalosti češtiny i k užitku a nevyhnutelné potřebě impressorův a písařův českých* (Praha); www.vokabular.ujc.cas.cz, <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/KonsLima1667> [přístup 31. 5. 2022]

NÝVLTOVÁ, Martina

2014 *Psaní velkých písmen v samostatně vydaných českých Nových zákonech 15. a 16. století*; bakalářská práce (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy)

OPTÁT, Beneš – GZEL, Petr

1535 *Isagogicon, jenž jest první uvedení každému počínajícimu se učít, a to ku poznání dvojího, každému velmi potřebného umění: ortografii předkem, kdež se ukazuje české řeči pravé a mírné psaní i čtení, jak kdo má rádně psáti i čísti; arithmetiky potom, kdež se oznamuje umění mírného a snadného počítání, jak kdo všeliké počty mírně a snadně má činiti* (Náměšť nad Oslavou); www.vokabular.ujc.cas.cz, <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/OptatIsag1535> [přístup 31. 5. 2022]

OPTÁT, Beneš – GZEL, Petr – PHILOMATHES, Václav

2019 *Gramatika česká (1533)*; ed. Ondřej Koupil (Praha: Akropolis)

PHILONOMUS, Matouš

2003 *Grammatica Bohemica = Gramatika česká; Knížka slov českých vyložených*; ed. Ondřej Koupil (Praha: Koniasch Latin Press)

ŠTAJER, Matěj Václav

1668 *Výborné dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti, vytažený z České biblí, která na několik dílů rozdělena a vejklady po krajích položenými vysvětlena byvši, mezi nekatolickými jest u veliké vážnosti, ale pro kacířské bludy od katolíků ani čísti, ani chovati se nemá. Nicméně poněvadž (podlé všech zdání) nad jiné české knihy vlastněji, pěkněji a pilněji vytištěna byla, způsob jejího písma nemůže se než nad míru chváliti – a ten tuto se vykládá a hoden jest, aby všickni školní mistrové poručili svým učedníkům jej míti, bedlivě čísti a podlé něho psáti se učiti* (Praha / Staré Město pražské); www.vokabular.ujc.cas.cz, <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/StajerZpusob1668> [přístup 31. 5. 2022]

TIMOFEJEV, Dmitrij

2016 „Užívání majuskulí v českých rukopisech z konce 18. a počátku 19. století: systém, nebo chaos?“, in Mięczysław Balowski (ed.): *Bohemica Posnaniensia, fasc. 14. Chaos i ład w języku i w literaturze czeskiej* (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut filologii słowiańskiej), s. 289–303

2018 *Jazyk českých knih historiografických zápisků „dlouhého“ 18. století*; disertační práce (Praha: Univerzita Karlova)

2022 „(Re)ediční praxe Daniela Adama z Veleslavína: Kronika o založení Země české a prvních obyvatelích jejích Martina Kuthena ze Šprinsberka“, *Naše řeč* 105, č. 2, s. 59–77

VOLÍN, Jan

2007 *Statistické metody ve fonetickém výzkumu* (Praha: Epoque)

VLADIMÍR SKALIČKA A JAZYKOVÝ KONTAKT⁽¹⁾

VÍT BOČEK

VLADIMÍR SKALIČKA AND LANGUAGE CONTACT

The paper maps the view of Vladimír Skalička, one of the main figures of the second generation of the Prague School, on the four related questions of language convergence and contact (linguistic areas, mixing of languages and dialects, causes of linguistic change, and borrowing). Skalička's ideas on language contact are presented in the context of his work, especially his typological theory and his approach to the question of language development. Also discussed and evaluated is the place that Skalička's thinking on language contact has in a wider context, namely in the Prague School. It is shown that these are not antiquated opinions but a living heritage that can be further developed.

Keywords: Vladimír Skalička; typology; language contact; borrowing; linguistic area; Prague School

Silný zájem pražské školy o otázky jazykové konvergence je dobře znám. Největší pozornosti se patrně dostalo tématu jazykových svazů, neboť sám tento pojem byl teoreticky uchopen právě v klasickém období pražské školy a průběžně byl pražskými autory aplikován a dále domyšlen v kontextu konkrétních jazykových situací (zejména svaz eurasijský, balkánský a středoevropský; srov. Nekula 2003 s literaturou). Druhým velkým tématem je otázka role a vzájemného vztahu vnějších a vnitřních příčin jazykových změn, resp. faktorů činných při jazykové změně (srov. Vykypěl 2005: 262–266; 2008 s literaturou). Diskuse nad těmito dvěma problémy jsou v dnešní areálo-

1 Text je upravenou a rozšířenou verzí první části přednášky, kterou autor pronesl v Pražském lingvistickém kroužku 15. listopadu 2021 v Praze. Některé z myšlenek představených v přednášce byly podrobeny revizi.

vé a kontaktné lingvistiky, a možno říci v široce požímané lingvistiky historické stále živé, ovšem ne vždy plodné. Debaty o jazykových svazech se někdy vyčerpávají definičními spory, jindy naopak absencí jakéhokoliv vymezení (srov. Urban 2007). Debaty o příčinách jazykových změn mnohdy zadržávají na černobílé představě o absolutním primátu jedné, či naopak druhých faktorů (srov. Boček 2014: zejména 182–183 a *passim*). Primární texty pražské školy tak zůstávají inspirativní četbou i pro účely snazší orientace v záplavě dnešních kontaktologických textů.

Tento článek mapuje pohled Vladimíra Skaličky, jedné z hlavních postav druhé generace pražské školy, na otázky jazykového kontaktu. Sledujeme přitom cíle historiografické a aktualizací. Chceme v první řadě představit Skaličkovy myšlenky k jazykovému kontaktu jako takové a také v širším kontextu jeho prací, zejména jeho typologické teorie a jeho přístupu k otázce jazykového vývoje. Zadrugé nám půjde o vyznačení a zhodnocení místa, které má Skaličkovy myšlení o jazykovém kontaktu v ještě širším rámci, totiž právě v pražské škole. Ukážeme, že se nejedná o antikvované názory, ale o živé dědictví, jež je možno dále rozvíjet.

JAZYKOVÉ SVAZY

Pokud jde o tematiku areálových vztahů mezi jazyky, Skalička ve třicátých letech 20. století přispívá k Jakobsonovu pojetí eurasijského jazykového svazu a k poznámkám téhož autora o shodách některých jazyků středoevropských; vedle kusých starších poznámek se pak od konce šedesátých let soustředěněji zabývá také balkánským jazykovým svazem.

Chronologicky první je u Skaličky reflexe teorie o existenci *eurasijského jazykového svazu*, budované jak známo na vlastnostech fonologických, totiž korelaci měkkosti konsonantů a absenci polytonie (Jakobson 1931a; 1931b). Skalička se jí ve svém raném textu pokouší podpořit krátkou úvahou o případných konvergenčních rysech eur-

asijských jazyků v oblasti gramatiky, konkrétně poukazem na existenci nominální věty a absenci slovesa ‚mít‘ (Skalička 1934: 273–274 = 2004a: 35–36). O rok později pak v závěru studie „Zur ungarischen Grammatik“ přidává ještě třetí gramatický rys, ústup/zánik vokativu jako samostatného pádu, a méně otevřeně či jasně i čtvrtou vlastnost, absenci polysyntézy (Skalička 1935a: 63–64 = 2004a: 87–88). V téže roce se Skalička ještě snaží upřesnit Trubeckého myšlenku (zprostředkovanou Jakobsonem [1931a: 51–52]) o existenci skloňování jako charakteristickém rysu eurasijských jazyků, když na základě možných kombinací dvou rysů, pádů a apozic, rozlišuje čtyři typy skloňování, přičemž eurasijské jazyky podle něj disponují specifickou kombinací aglutinačních pádů a izolačních apozic (Skalička 1935b = 2004a: 107–110). Obecně je Skalička opatrný, pokud jde o přisuzování zmíněných svazových jevů přímo jazykovému kontaktu, když opakuje s přímým odkazem na Trubeckého (1931: 233–234), že by bylo předčasné spokojit se v případě jazykových svazů s předpokladem substrátového působení nebo prostě vlivu jednoho jazyka na druhý (Skalička 1935a: 63 = 2004a: 87). Na stejném místě také konstatuje, že výsledky hledání svazových rysů jsou v gramatice méně významné než ve fonologii.

Téměř současně s reflexí teorie o eurasijském jazykovém svazu se Skalička inspiruje u Jakobsona také, pokud jde o myšlenku podobnosti češtiny a slovenštiny („českoslovenštiny“) s maďarštinou. Opět se jedná o areálové podobnosti fonologické, přičemž Skalička (1935c = 2004a: 104–106) rozvíjí Jakobsonův poukaz na shodu v kvantitativní korelaci vokálů a expiratorním přízvuku na první slabice a podobnosti v systému konsonantů (Jakobson 1929: 109; 1931a: 13). Skaličkova práce stojí společně s několika texty Ludovíta Nováka z třicátých let na počátku zkoumání tzv. *středoevropského jazykového svazu* (srov. Januška 2017: 66–68 s literaturou).

K problematice jazykových svazů se Skalička znovu obrací až na konci šedesátých a v první polovině sedmdesátých let, tentokrát již s výraznou oporou v typologické teorii, kterou mezitím vypracoval

do ucelené podoby. Jakýmsi mostem mezi zkoumáním středoevropského jazykového svazu a balkánského jazykového svazu je jeho studie „Zum Problem des Donausprachbundes“ (Skalička 1968 = 2006: 1053–1059), v níž typologicky porovnává slovanské jazyky „dunajské pánve“, maďarštinu a rumunštinu. Popisuje podobnosti a rozdíly mezi nimi, přičemž uznat je ochoten spíše shody fonologické než shody na jiných rovinách. Ukázat chce především to, že konvergence v rámci jazykového svazu není základním principem vývoje jednotlivých zkoumaných jazyků: „Materiál jazyků dunajské pánve ukazuje, že se tu nabízí jazykový svaz ne jako základní princip, nýbrž jako přídatný faktor“ (Skalička [1968] 2006: 1059).⁽²⁾

Následují pak tři texty věnované již výhradně *balkánskému jazykovému svazu*. V prvním z nich (Skalička 1969 = 2006: 1048–1052) nacházíme aplikaci základní poučky Skaličkovy typologie i na pojem jazykového svazu: i ten je kombinací vlastností různých typů, přičemž některé z nich v daném svazu dominují:

Musíme ještě jednou zdůraznit, že žádný jazyk nepředstavuje čistý typ, ani žádný jazyk balkánský. Totéž přirozeně platí také o jazykových svazech. Jazykový svaz je model, který se pomalu realizuje v souboru jazyků. A tento model se nemůže – stejně málo jako nějaký jednotlivý jazyk – skládat z čistého typu, to není možné. Platí tedy pravidlo: jazykový svaz je tvořen několika typy; například se jazykový svaz může skládat z jistých vlastností izolačního a jiných vlastností aglutinačního typu (Skalička [1969] 2006: 1049).⁽³⁾

2 „Das Material der Sprachen des Donaubeckens zeigt, daß sich der sog. Sprachbund hier nicht als Grundprinzip, sondern als zusätzlicher Faktor darbietet“ (Skalička 1968: 9). Protože překlady Skaličkových cizojazyčných textů do češtiny bohužel nejsou ve vydání jeho souborného díla vždy zcela přesné, a nevystihují tak významové nuance Skaličkova úsporného stylu, uvádíme zde a v následujících případech také originální znění citovaných pasáží.

3 „Wir müssen jedoch betonen, daß keine Sprache einen reinen Typus darstellt, auch keine Balkansprache. Dasselbe gilt natürlich auch von den Sprachbünden. Ein Sprachbund ist ein Modell, das sich in der Summe der Sprachen allmählich realisiert. Und dieses Modell kann nicht – so wenig wie eine einzelne Sprache – aus einem reinen Typus bestehen, das

A protože ve Skaličkově typologii platí, že v konkrétním jazyce jeden typ nebo více typů převažují, je totéž možno opět aplikovat i na jazykový svaz. Pro balkánský jazykový svaz Skalička postuluje dvě typologická ohniska, mohli bychom říci dominanty balkanismů: flexivní, kam řadí postpozitivní člen (protože tento přijímá exponenty rodu a čísla), existenci vokativu a opakování předmětu (což se podobá kongruenci; genetické východisko těchto rysů je podle Skaličky v rumunštině), a ohnisko izolační, kam spadá neexistence infinitivu a posesivní dativ (genetické východisko je v řečtině). V typologickém třídění balkanismů Skalička pokračuje v dalším textu (Skalička 1972 = 2006: 1120–1123), v němž se zamýšlí nad případnou existencí ještě třetího ohniska aglutinačního (s východiskem v řečtině, rumunštině, ale hlavně bulharštině). V posledním textu věnovaném balkánskému jazykovému svazu (Skalička 1976 = 2006: 1139–1144) autor prochází morfologický systém jednotlivých balkánských jazyků, naznačuje celkový typologický profil každého z nich a konstatuje mezi nimi velkou typologickou rozdílnost. To jej vede k následujícímu závěru: „realizace balkánského jazykového svazu (a pravděpodobně i každého jiného jazykového svazu) nikterak netvoří vedoucí vývojový princip příslušných jazyků. Spíše představuje posilování vedoucích vývojových tendencí“ (Skalička [1976] 2006: 1144);⁴ těmito vedoucími vývojovými tendencemi přitom Skalička myslí interní, vnitrojazykové dispozice a směřování. Je to podobný závěr, k jakému autor dospěl v článku z roku 1968 (srov. výše), jen je tentokrát generalizován na poučku o jazykových svazech obecně.

Souhrnem je možno říci, že Skaličkův přínos k tematice areálových shod je v rámci pražské školy významný. O jeho pracích k jazykovým svazům pojednal podnětně z perspektivy lingvistické antropologie

ist nicht möglich. Es gilt also die Regel: Ein Sprachbund wird von mehreren Typen gebildet; z. B. kann sich ein Sprachbund aus gewissen Eigenschaften des isolierenden und anderen Eigenschaften des agglutinierenden Typus zusammensetzen“ (Skalička 1969: 39–40).

4 „Die Realisation des balkanischen Sprachbundes (und wahrscheinlich auch jedes anderen Sprachbundes) bildet keineswegs das führende Entwicklungsprinzip der betreffenden Sprachen. Es stellt vielmehr eine Stärkung der leitenden Tendenzen dar“ (Skalička 1976: 14).

Vrhel (2005: 2–5), který přitom vyzdvihl samostatnost Skaličkova myšlení: „téma je Skaličkou chápáno zcela autonomně, nikoli jako návaznost či jednoduché rozvíjení někdejších idejí světově proslulých ruských filologů“ (Vrhel 2005: 3). Myslíme, že řečené platí spíše jen do určité míry. V jedné z možná nejpalcivějších otázek, totiž zda se svazové shody vůbec dají či mají vysvětlovat jako výsledek jazykového kontaktu, zůstává Skalička závislý na Trubeckém, když – jak již uvedeno výše – pouze upozorňuje na problematickou teorii substrátového působení (srov. k tomu později a obecněji ještě Skalička 1963a: 65 = 2004b: 873–874). Zmíněná obecná otázka přetrvává v areálové lingvistiky dodnes a odpovídá se na ni – méně často – záporně (tj. v duchu původního Trubeckého a Jakobsonova pojetí, chápajícího konvergenci jako společnou paralelní inovaci sousedících jazyků)⁽⁵⁾ i – převahou – kladně (ať už ve smyslu vlivů jednosměrných, nebo – častěji – vzájemného působení mezi jazyky uvnitř svazu⁽⁶⁾).

Jako výrazný Skaličkův příspěvek je třeba vnímat pokus o odhalení gramatických shod eurasijských jazyků: je to jednak návrh nových rysů, jednak upřesnění Trubeckého úvah o deklinaci.⁽⁷⁾ Pokud víme, v případě eurasijského jazykového svazu je, co se týká jeho případných dalších nefonologických rysů, možno odkázat již jen na přednášku Václava Poláka „Poznámky k západoevropskému jazykovému svazu“, která byla pronesena v Pražském lingvistickém kroužku 31. března 1947. Polák v ní rozlišil dva základní typy evropských jazyků na základě rysu autonomnost : neautonomnost slova:

Proti eurasijské jazykové asociaci charakterisované v morfolo-
gicko-sémantickém plánu jazykové výstavby autonomností slo-
va stojí západoevropské jazykové společenství pro něž – zdá se –

5 Pro počátky konceptualizace jazykového svazu u Jakobsona a Trubeckého srov. Sériot (2002: zejména 101–103) a Nekula (2003: 71–74, 78–81).

6 Tuto linii rozvíjí v rámci pražské školy Havránek ve svých textech k balkánskému jazykovému svazu (srov. Gladkovová 1990 s literaturou).

7 Na rozdíl od nás hodnotí Sériot (2002: 85, pozn. 8) Skaličkův pokus jako nepřesvědčivý a nesystematický.

může platit naopak ztráta slovní autonomnosti za dominantní rys jazykové stavby (Polák 1949a: 142 = Čermák – Poeta – Čermák 2012: 326–327).⁽⁸⁾

Ovšem jako nejvýznamnější se nám jeví transpozice Skaličkova obecnětypologického pojetí jazyků jako struktur složených z vlastností různých typů na pojetí jazykového svazu: i na něj je možno pohlížet jako na specifickou kombinaci rysů různých typů, přičemž některé dominují. V případě balkanismů Skalička naznačuje flexivně-izolačně-aglutinační, tedy silně různorodou dominantu. Jeho přístup může být inspirativní pro popis i jiných jazykových svazů. Za pokus by v tomto ohledu stálo kupříkladu zhodnocení konvergenčních rysů středoevropského jazykového svazu. Z přehledu v literatuře zvažovaných „středoeuropeismů“ (viz Januška 2017: 111–113) je možno předběžně soudit, že by se zde patrně jednalo o dominantu flexivně-izolační. Skaličkovu poučku o typologicky smíšeném charakteru jazykových svazů je také možno aplikovat diachronně: tak jako je vývoj jazyka pohybem od jedné kombinace typů ke kombinaci jiné, tak by byl i vývoj jazykového svazu pohybem od jedné kombinace typů k jiné kombinaci – tak by například bylo možno si všimat, které balkanismy ze Skaličkových ohnisek byly v kterých dobách dominantní, zda docházelo či nyní dochází k posunu, tj. posílení, či naopak oslabení jednoho či druhého ze Skaličkovou postulovaných typologických ohnisek balkánského svazu. Rela-

8 Neautonomností slova přitom Polák myslí ztrátu vyjadřování gramatických kategorií na lexému a jeho nahrazení jinými prostředky (pevný slovosled, perifrastické konstrukce slovesné i jmenné). Ačkoli explicitně neodkazuje na Skaličkovu typologii, fakticky zde pojednává o převaze vlastností izolačního typu v jazycích západní Evropy. Poláková autonomnost slova v eurasijském prostoru pak nutně odpovídá flexivnímu a aglutinačnímu vyjadřování. Polák dodává, že v tomto pojetí je eurasijský jazykový svaz „poněkud jiného zeměpisného dosahu, než jaký měl na mysli R. Jakobson, přestože se v základním pojetí od něho neliší“ (Polák 1949a: 143 = Čermák – Poeta – Čermák 2012: 327). Kam až směřem na západ podle Poláka eurasijský svaz dosahuje, se však nedozvídáme. V textu z roku 1949, zjevně souvisejícím s uvedenou přednáškou, se Polák věnuje perifrastickým slovesným konstrukcím západoevropských jazyků, opět v protikladu k jazykům eurasijským, ale navíc i jazykům středoevropského a balkánského svazu. Za pozornost stojí, že i on v souladu s dosavadními pracemi Trubeckého, Jakobsona a Skaličky nevysvětluje svazové shody kontaktem, nýbrž je považuje za jevy vzniklé paralelním, nezávislým vývojem (Polák 1949b: 69).

tivní chronologii historických změn v gramatice balkánských jazyků by se tak dodala diachronně-pražskotypologická perspektiva. Takový přístup by opět mohl platit obecně a být aplikován na další jazykové svazy. V případě námi zmíněného středoevropského svazu bychom si mohli například klást otázku, která složka jeho dominanty je případně na ústupu a která posiluje.

MÍŠENÍ JAZYKŮ A DIALEKTŮ

Další oblastí, v níž se Skalička vyjadřuje k otázce jazykového kontaktu, avšak velmi stručně, jsou jeho reakce na různé koncepce považující za vůdčí princip jazykového vývoje míšení jazyků. Uhlenbeckovy a Trubeckého myšlenky o vzniku indoevropštiny, respektive indoevropských jazyků míšením (srov. Uhlenbeck 1934; Trubetckoj 1939) zmiňuje Skalička spíše mimochodem v kontextu svých úvah o rozvrhu veškeré jazykovědné práce do tří okruhů, jimiž jsou pro něj problém poměru jazyka k nejazyku (problém semiologický), problém poměru jazyka k jiným jazykům (problém jazykové různosti) a problém poměru jazyka k nižším jednotkám (problém jazykového útvaru):

Jsou patrný na útvaru indoevropského prajazyka stopy toho, že vznikl smíšením z jazyků dvou, jak soudí Uhlenbeck? Je podobnost indoevropských jazyků způsobena snad jen míšením, jak soudí Trubeckoj? Na takové otázky a námítky může genealogická linguistika odpovědět jen tehdy, když si dobře osvojí problematiku jazykového útvaru (Skalička 1948: 93 = 2004a: 363).

Později Skalička (1952) mluví o míšení jazyků v kontextu Stalinova zásahu proti marristickému novému učení o jazyce, jehož významnou složkou byla právě představa neustálého míšení jazyků. Skalička zmiňuje různé dosavadní koncepce míšení jazyků, tematizuje blízkost kontaktujících jazykových útvarů (úroveň dialektů) jako důležitou podmínku pro výraznější míšení, otázku pidžinových jazyků

vnímá jako otevřenou. Zdá se, že sám chápe míšení jako nedůležitý prvek v celkovém vývoji jazyků:

Zvláště častá je představa míšení jazyků jako základního projevu jazykového vývoje. Tak se míšením někdy vysvětluje – a bychom zůstali v rámci indoevropských jazyků – vznik krétštiny (Hrozný), hetitštiny, armenštiny, rumunštiny, albánštiny, angličtiny – ba i staré indoevropštiny (Uhlenbeck). Neznamená to ovšem, že by bylo třeba pojem „míšení“ zavrhnout úplně. Jednak je to zjev neustálý, který ponenáhlu pozměňuje jazyky. [...] Míšením musíme také vysvětlovat dialektické oblasti, které jsou na přechodu mezi jednotlivými dialekty (k míšení, hluboko jdoucím, tu mohlo dojít, protože se jednalo o zcela blízký základní fond a zcela blízkou gramatickou stavbu). Otázku dorozumívacích jazyků (různých pidgin-english apod.) je třeba ještě rozřešit – ovšem to v celkovém vývoji indoevropských jazyků nehraje důležitou úlohu (Skalička 1952: 37–38 = 2004b: 546).

Ve stejné době věnuje Skalička pozornost protichůdným procesům diferenciaci a integraci ve vývoji dialektů, koreluje převahu jednoho či druhého procesu v konkrétní době s marxisticky vymezenými typy společenského řádu a o míšení jazyků píše s oporou o Stalinovo vystoupení proti marrismu:

Míšení je pouze pomocným jevem ve vývoji jazyků – aspoň ve vývoji dosavadním. Proto nejsou správné výklady o tom, že francouzština vzniká jako jazyk zcela nový smíšením latiny s jinými jazyky, i když snad způsobily tyto jazyky v latině některé změny (Skalička 1954: 310 = 1960: 16 = 2004b: 694).⁽⁹⁾

9 Dodatek „aspoň ve vývoji dosavadním“ z první věty citované pasáže není nepodstatný. Souvisí patrně se Skaličkovou reflexí teorie o tom, že vývoj jazyků směřuje ke vzniku jediného, „všesvětového“ jazyka, teorie, jež se objevuje jak v marrismu, tak u Stalina. Těto speciální otázky chceme věnovat soustředěnější pozornost v samostatné stati.

PŘÍČINY JAZYKOVÝCH ZMĚN

Na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století se Skalička více věnuje obecné problematice příčin jazykových změn. Zde bychom jistě nějaký výraznější pokus vypořádat se s otázkou cizojazyčného impulsu na vznik či průběh jazykové změny čekali, ale není tomu tak. Příliš konkrétního nenacházíme ve stati „O příčinách jazykových změn“, kde se sice vymezují tzv. vnější příčiny jazykových změn, ale Skalička má přitom na mysli obecně vztah jazyka ke světu, k proměňující se mimojazykové skutečnosti, na kterou jazyk reaguje vznikem nových slov a méně přímo změnami v oblastech nelexikálních (zde Skalička nabízí spíše úvahy glotogonické, týkající se vzniku jazyka, srov. Skalička 1958: 73 = 1960: 28–32 = 2004b: 707).⁽¹⁰⁾ Nezdá se, že by mezi vnější příčiny počítal i kontakt jazyků. Na jiném místě pak Skalička konstatuje, že z hlediska systému ovlivňovaného jazyka jsou cizí vlivy relativně náhodné, protože jsou dané zvnějšku (právě cizím jazykem, obecněji historickými skutečnostmi):

Ve skutečnosti je tomu nepochybně tak, že v jazyce působí složitá kauzalita. Jazyk pak je složitý systém a charakter systému určuje do vysoké míry, jaké změny se v systému provádějí. Do tohoto systému však zasahují vlivy cizích jazyků. Přirozeně jdou tyto vlivy ruku v ruce s potřebami systému, jsou však dány systémem cizího jazyka a historickými skutečnostmi. Cizí vliv je tedy ze stanoviska jazykového systému do určité míry náhodný (Skalička [1959] 2004b: 730–731).⁽¹¹⁾

10 O Skaličkově pojetí jazykové změny v kontextu dalších pražských i nepražských prací viz Vykypěl (2005: 255–266).

11 „In der Wirklichkeit verhält es sich bestimmt so, daß in der einzelnen Sprache eine komplizierte Kausalität wirkt. Die Sprache selbst ist ein kompliziertes System und die Art des Systems bedingt in hohem Maße, welche Veränderungen im System stattfinden. In dieses System greift aber der Einfluß der fremden Sprachen ein. Natürlich geht dieses Eingreifen in einem Zusammenhang mit den Bedürfnissen des Systems vor sich, sie ist aber auch durch das System der betreffenden *fremden* Sprache und durch die historischen Ereignisse bedingt. Der fremde Einfluß ist also vom Standpunkt des sprachlichen Systems im gewissen Sinne zufällig“ (Skalička 1959: 6–7).

Konkrétnější vyjádření k otázce možného vlivu jazyka na jazyk nacházíme u Skaličky v jeho skriptech *Úvod do jazykovědy*. Zde po pasážích o přejímání lexika, představujících standardní, učebnicové výklady o dílčích tématech (motivy přejímání, řetězové přejímání, internacionalismy, změny významu u výpůjček, kalky; Skalička 1963a: 62–64 = 2004b: 872–873), čteme relativně nenápadnou poznámku:

Mnohem problematičtější je cizí vliv mimo slovník, tj. v hláskosloví, tvarosloví, syntaxi. Zde je mnohem větší možnost vysvětlovat případné shody jako hru náhody (Skalička 1963a: 64 = 2004b: 873).

Z ladění textu se zdá pravděpodobné, že užitím slova náhoda má Skalička na mysli shody mezi jazyky dané nezávislým, paralelním vývojem. Snad jen o něco vstřícnější vyjádření k možnosti cizího vlivu na nelexikální oblasti jazyka pak nacházíme ještě v dalším textu z téhož roku, v němž Skalička mimo jiné komentuje různé druhy kauzalit, s nimiž se v lingvistice pracuje; jedním z nich je „[k]auzalita daná vlivem cizího jazyka. I zde jsou případy, kde je kauzalita nesporná (stejný zvuk, stejná a přece nesnadná konstrukce fráze atd.). Jsou zde případy možné (např. stejný přízvuk v sousedních jazycích) a případy, kde je tento výklad absurdní“ (Skalička 1963c: 44 = 2004b: 906). Konkrétní příklady kontaktu jazyků, z nichž bychom si mohli učinit jasnější představu o Skaličkových názorech, zde bohužel chybí.

TYOLOGIE A PŘEJATÁ SLOVA

V rámci své typologické teorie nastolil Skalička jedno konkrétní kontaktologické téma, totiž příznivost vůči lexikálním přejímkám jakožto typologicky relevantní rys. Pokud víme, poprvé se tato otázka objevuje v textu věnovaném typologii mluvené čínštiny (Skalička 1946 = 2004a: 316–344). Skalička zde porovnává čínštinu s angličtinou s cílem ukázat, že první je dominantně polysyntetická, nikoli izolační,

jak se má často za to a jak je tomu jasně u angličtiny. V části věnované rozdílům obou jazyků v tvoření slov vychází Skalička z obecného protikladu mezi slovy značkovými (slovotvorně/synchronně neprůhlednými, jednoduchými, nerozdělitelnými) a popisnými, zavedeného Mathesiem, a ukazuje, že angličtina má sklon k prvnímu druhu pojmenování, zatímco čínština s hojnými kompozity k druhému. Tomu odpovídá i chování obou jazyků vůči přejímání cizích slov, když angličtina zmíněného postupu využívá hojně, zatímco čínština málo. Na příkladu dominantně izolační angličtiny a dominantně polysyntetické čínštiny zde tedy Skalička stanovuje příznivost izolace a nepříznivost polysynteze vůči přejímání slov:

Co dále není bez zajímavosti pro vlastní pojmenování, je postoj tohoto jazyka k cizím slovům. Angličtina jich má hodně, čínština naopak málo. To je z typologického hlediska rozhodující. Slovo přejaté z cizího jazyka nutně zůstává z morfologického hlediska nejasné a uplatňuje se jako pojmenování značkové: srov. angl. *madame*. Domácí slovo má větší možnost stát se pojmenováním opisným, srov. *madame* ve francouzštině (Skalička [1946] 2004a: 320).⁽¹²⁾

Myšlenka o příznivosti izolace vůči přejímání slov se pak u Skaličky znovu objevuje až v šedesátých letech, a to krypticky, v minimalistickém vyjádření, tematizujícím různou preferenci slovotvorných postupů v jazycích s vysokou mírou flexivnosti/aglutinace, polysynteze a izolace: „Existují jazyky, které tvoří slova příponami

12 „Ce qui n'est pas sans importance pour le caractère des dénominations, c'est l'attitude [sic] de la langue en question envers les mots étrangers. L'anglais le possède beaucoup, le chinois, par contre, peu. Ceci est décisive de point de vue typologique. Un mot adopté d'une langue étrangère reste nécessairement peu clair du point de vue morphologique et figure, par conséquent, comme une dénomination chiffrée : cf. angl. « *madame* ». Un mot indigène a une plus grande possibilité d'être une dénomination descriptive : cf. « *madame* » en français“ (Skalička 1946: 390).

(např. rus. *свинина*), skládáním slov (něm. *Schweinefleisch*) nebo přejetím (ang. *pork*)“ (Skalička 1963b = 2004b: 910).¹³⁾

K tématu se pak Skalička soustředěně vrací v polovině sedmdesátých let, kdy mu věnuje celý text s názvem *Lehnwörter und Typologie* (Skalička 1975a = 2006: 1169–1173). Postuluje zde obohacování slovní zásoby přejímáním jako projev izolačního typu. Uvádí několik jazyků, v nichž je izolační typ zastoupen v různé míře, a ukazuje, že tomu odpovídá právě i rozdílná míra přejímek: nejvíce jich má angličtina, méně francouzština, ještě méně italština, španělština a portugalská; vysoký podíl výpůjček v rumunštině a albánštině rovněž odpovídá typologickému profilu těchto jazyků se silně zastoupeným izolačním typem. Jako novum se v textu objevuje myšlenka, že i proces deetymologizace slov domácího původu znamená posilování role izolačního typu v jazyce. V závěru stati se Skalička věnuje otázce přejímání slov u jazyků, v nichž dominuje polysyntetický typ. Konstatuje, že přejímek je málo v čínštině, protože potenciální zdrojová slova anglická a francouzská neodpovídala hláskovým a morfologickým potřebám čínštiny. Naopak velmi mnoho výpůjček je ve vietnamštině, a to proto, že se přejímalo z čínštiny, jejíž slova hláskovým a morfologickým potřebám vietnamštiny vyhovují (jednoduchá struktura slabiky, tvoření slov kompozicí).

V trochu jiném kontextu, totiž při odmítnutí hledat přímé psychologické či sociální příčiny jazykových jevů, se myšlenka o příznivosti izolace vůči přejímání opakuje ještě u Skaličky (1975b: 114 = 2006: 1163):

Jiným příkladem je vysoký počet cizích slov v angličtině. Rozhodně to nesouvisí nijak s nějakou xenofilií. V angličtině je však domovem izolační typ, k němuž patří i izolovaná, značková slova – a taková se nejspíše realizují přejetím (srov. angl. *calf*

13 „Est' jazyki, kotorye obrazujut slova pri pomošči suffiksov (naprimer, russk. *svinina*), pri pomošči slovosloženiija (nem. *Schweinefleisch*), pri pomošči zaímstvovaniija (angl. *pork*)“ (Skalička 1963b: 34).

„tele“ a *veal* (fr.) „telecí“, ale čes. *tele* a *telecí*, něm. *Kalb* a *Kalb-fleisch*, maď. *borjú* a *borjúhús*).

Podobně, ovšem spíše implicitně se vyjadřuje ještě Skalička ([1975c] 2006: 1178):

Obě metody [tj. derivace a kompozice] jsou v estonštině dobře zachovány a nebyly nahrazeny žádnou novou metodou. Izolační metoda (srov. např. *hunt* „vlk“, *pilt* „obraz“ [= výpůjčky z germánského prostředí]) nedosahuje velké míry.¹⁴⁾

Skaličkovy stanovění příznivosti vůči přejímání jako izolačního rysu zaslouží několik poznámek. Nejprve je třeba položit si otázku, zda lze vůbec tuto vlastnost zavést deduktivně pro izolační typ jako konstrukt, když se zde jedná o kontakt jazyků, tedy něco, co se netýká pouze vnitřní struktury jazyka, ale i jeho interference s něčím mimo něj, byť také s jazykem, a nikoli se světem mimojazykovým. Samo textové svědectví v pracích pražské školy není jednoznačné. Ve Skaličkově raném textu k této otázce i v citované zmínce z šedesátých let (Skalička 1946; 1963b) se hovoří pouze o příznivosti dominantně izolační angličtiny, tedy již konkrétního jazyka, vůči přejímání. Nicméně ve všech třech textech z roku 1975 se tento rys zřetelně diskutuje jako vlastnost izolačního typu jakožto konstrukt. Vyjádření obojího druhu nacházíme také u Sgalla. V jednom ze svých prvních typologických textů uvádí autor příznivost vůči přejímání slov jako vlastnost izolačního typu (v tomto textu se ovšem hovoří nikoli o typech, ale – terminologicky alternativně – o principech): „[...] princip [...] isolační či analytický (významová slova jsou spojována slovy pomocnými, gramatickými; přejímá se mnoho cizích slov)“ (Sgall 1954: 6). Jinde však představuje přejímání slov pouze jako rys izolačních jazyků:

14 „Beide Methoden sind im Estnischen gut bewahrt und durch keine neue Methode ersetzt worden. Die isolierende Methode (vgl. z. B. *hunt* 'Wolf', *pilt* 'Bild') erreicht kein großes Ausmaß“ (Skalička 1975c: 373).

„K vlastnostem isolačních jazyků s jejich krátkými neměnnými slovy se slabě rozvinutými etymologickými rodinami patří právě hojně přejímání cizích slov“ (Sgall 1958: 94). Až u Vykypěla (2006: 24, 63, 65, 77) se jednoznačně konstatuje, že přejímání slov je rysem izolačního typu. Celkově se zdá, že pasáže o přejímání jako rysu dominantně izolačních jazyků jsou u Skaličky i Sgalla spíše jen formulačními zkratkami, tak jak je tomu v jejich textech i při popisu řady jiných typologicky relevantních vlastností.⁽¹⁵⁾ Z hlediska výstavby pražské typologické teorie je začlenění příznivosti vůči přejímkám přímo do konstruktů izolačního typu logické. V rámci této teorie, budované na pravděpodobnostně-implikačních základech, se jedná o deduktivně predikovanou vlastnost vyplývající z obecnějšího rysu, jímž je v izolačním typu strukturace jazyka jako soustavy izolovaných, tj. morfe-maticky nerozložitelných jednotek (slovo = morfém = séma; srov. již Skalička 1935a: 26–27 = 2004a: 54–55). Ve slovníku, tedy výsledku slovotvorby, to znamená přítomnost značkových slov, přičemž takovými bývají (mimo výsledků jiných postupů, jakými jsou zkracování nebo slovnědruhovú konverze) v okamžiku přejetí právě cizí slova. Pokud jde o onen přesah mimo čistě vnitrojazykovou oblast (langue), blízký je v pražské typologii případ jiných rysů, a to v první řadě korelace jednotlivých typů s užitým písemným systémem (srov. Neustupný 1997 a nověji Vykypěl 2021), v druhé řadě pak otázka hojnosti výskytu skupin fonémů v textu v různých typech (k tomuto přesahu do parole srov. Popela 1988: 102).

Chování konkrétních jazyků v jednotlivých kontaktoých situacích je pak až sekundární záležitostí. Realita vnějšího fungování jazyků přejímání jako projevu izolačního typu buď nahrává, nebo odporuje, v závislosti na celé řadě faktorů. Typologickým faktorem je celková míra zastoupení izolačního typu (dalších vlastností izolačního typu)

15 Větší formulační přesnost je u Skaličky možno pozorovat od druhé půle šedesátých let, srov. zejména Skaličkův text *Ein typologisches Konstrukt* (Skalička 1966 = 2006: 973–978), zčásti vystavěný právě tak, že autor ukazuje určitou vlastnost jako extrémní, tj. platnou v jistém typu jako konstrukt, a pak uvádí, do jaké míry bývá v jazycích, v nichž tento typ dominuje, skutečně provedena.

v daném přijímajícím jazyce, lépe řečeno aktuální vývojová tendence tohoto jazyka, tj. otázka, zda je v něm izolační typ jako takový (prostřednictvím jiných vlastností) právě na ústupu, nebo na vzestupu. Jazyky s dominancí izolačního typu a jazyky se silnou tendencí k posílení izolačního typu budou k výpůjčkám otevřenější než jazyky, v nichž dominuje jiný typ, respektive jiná než izolační vývojová tendence. Tím ovšem není řečeno, že by jazyky se slabší přítomností izolačního typu, respektive s jinou než izolační vývojovou tendencí nemohly být otevřené přejímání cizích slov, neboť dalším faktorem, který tu hraje roli, je typologická blízkost kontaktujících jazyků.⁽¹⁶⁾ Tu tematizoval sám Skalička, když vysvětloval rezistenci čínštiny vůči přejímání francouzských a anglických slov a naopak otevřenost vietnamštiny vůči přejímání čínských slov⁽¹⁷⁾ strukturní nekompatibilitou potenciálních zdrojových jazyků a přijímajícího jazyka v prvním případě a naopak kompatibilitou zdrojového a přijímajícího jazyka v případě druhém (srov. výše). Předpokládat je snad možno tím snazší přejímání, čím typologicky blíže k sobě oba kontaktující jazyky jsou.⁽¹⁸⁾ Dále pochopitelně působí faktory vnější, jako je míra bilingvismu a postoje mluvčích, zejména snad prestiž zdrojového jazyka. Souhrou všech zmíněných faktorů vzniká jedinečnost kontakto- vých situací a nepřekvapuje pak, že v rámci největšího projektu, který zkoumal na vzorku 41 jazyků míru přejímání slov, se nedošlo k jednoznačnému výsledku co do příznivosti vůči přejímání slov v závislosti na typologickém charakteru přijímajícího jazyka (srov. Tadmor 2009: 55–56).

Míra izolačnosti, kterou přejímání lexika do jazyka vnáší, je závislá na dalším chování přejatých slov v přijímajícím jazyce. Vůči výše již uvedenému Skaličkovu vyjádření, že přejaté slovo „nutně zůstává

16 To je otázka v dnešní kontaktové lingvistice hojně diskutovaná zejména v kontextu kontaktové vyvolaných změn nelexikálních (srov. Field 2002).

17 U tohoto konkrétního případu zmiňme, že otázka množství výpůjček ve vietnamštině, respektive otázka sino-vietnamské slovní zásoby, vyžaduje reflexi, srov. k tomu důležité poznámky u Vasiljeva (2009: 102–103, 115).

18 K této otázce s ohledem na různé druhy jazykového kontaktu srov. Boček (2021).

z morfologického hlediska nejasné a uplatňuje se jako pojmenování značkové“, je možno namítnout, že tak tomu bude právě jen v jazycích s dominantou izolačního typu a v jazycích, v nichž je zřetelná vývojová tendence posilující prvky izolačního typu. Má-li však jazyk jinou než izolační dominantu a je-li jeho dominanta stabilní, jazyk adaptuje přejímky k obrazu své dominanty: dominantně a stabilně aglutinační či flexivní jazyky si původně značková přejetí morfologicky adaptují, čímž jim dodají prvky těchto typů a vzrůst izolace pak není tak silný. Míra takové adaptace bývá různá a Skaličkovým následovatelům, kteří se touto otázkou zabývají, většinou slouží k subtilnímu porovnávání dvou jazyků s rozdílným chováním v tomto ohledu: slabší morfologickou adaptaci přejímek z dominantně izolačních jazyků v jazycích s flexivní dominantou pak interpretují jako ústup od flexivního typu (srov. Lotko 1980, 1984⁽¹⁹⁾ pro porovnání polštiny s češtinou nebo Kocková 2009 pro porovnání ruštiny s češtinou). Další věcí je míra slovotvorné produktivity, kterou přejaté slovo v novém jazyce získává: je-li silná, přejaté slovo se účastní zvýraznění neizolačních vlastností v daném jazyce, typicky posílení aglutinační slovotvorby v jazycích s dominantou aglutinační či flexivní. Tak si můžeme vysvětlit jako přirozenou například vysokou míru přejímání z němčiny v dominantně flexivní staré češtině, neboť tyto přejímky slouží posléze zároveň k hojnému odvozování dalších slov (srov. Sgall 1958: 78). Morfologicky adaptovaná a slovotvorně produktivní přejatá slova tak představují speciální případy kombinace vlastností různých typů v jazyce: samo přejetí je projev izolačního typu, na výpůjčce a z ní vzniklých dalších slovech se však manifestují i vlastnosti jiných typů. Připomíná to například existenci flexivního rysu (přítomnost exponentu pro sémata rodu, čísla a pádu) na izolačně či aglutinačně tvořeném členu vyjadřujícím sémata kategorie určitosti (srov. určitý člen v němčině nebo rumunštině).

19 Obecněji pak k deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích nejen ve slovotvorbě a lexiku Uličný (2003).

NAMÍSTO ZÁVĚRU

Ve Skaličkových pracích je patrná silná obezřetnost, pokud jde o roli jazykového kontaktu ve vývoji jazyků. Konvergenci jazyků v rámci jazykových svazů vysvětluje Skalička jako výsledek paralelního vývoje, který nepředstavuje vedoucí princip vývoje jazyků. K míšení dochází především na úrovni dialektů, nikoli jazyků. Cizí vliv se manifestuje v oblasti slovní zásoby jako projev izolačního typu, vliv na jiných jazykových rovinách je méně pravděpodobný. Stran možností vnějšího vlivu jazyka na jazyk Skalička zůstává na základních pozicích pražské školy, a je-li tu vůbec možno zaznamenat rozdíly, pak se nám zdá Skaličkův opatrný přístup korelovat s přístupem Pavla Trosta (srov. Trost 1963, 1965) a kontrastovat slaběji s o něco otevřenějším pojetím u Josefa Vachka (srov. Vachek 1962) a snad silněji s hlediskem Bohuslava Havránka. Ale takovou interpretaci by bylo třeba ověřit detailnějším rozbořem prací zmíněných autorů. Podnětné a hodné dalšího domýšlení je u Skaličky zejména zařazení kontaktologických témat do jeho typologické teorie.

doc. Mgr. Vít Boček, Ph.D.

Etymologické oddělení

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Veveří 97

602 00 Brno

vbocek@ujc.cas.cz

Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje
Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

LITERATURA

BOČEK, Vít

2014 *Praslovanština a jazykový kontakt* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)2021 „On language similarity as a factor in language contact, with a focus on the contact between (Old) Church Slavonic and other Slavonic languages“; in Ilona Janyšková – Helena Karlíková – Vít Boček (eds.): *Old Church Slavonic Heritage in Slavonic and Other Languages* (Praha: NLN), s. 45–62

ČERMÁK, Petr – POETA, Claudio – ČERMÁK, Jan

2012 *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech* (Praha: Academia)

FIELD, Fredric

2002 *Linguistic borrowing in bilingual contexts* (Amsterdam: John Benjamins)

GLADKOVOVÁ, Hana

1990 „B. Havránek a balkanistika“; *Acta Universitatis Carolinae – Philologica: Slavica Pragensia* 34, s. 47–52

JAKOBSON, Roman

1929 *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves* (Prague: Jednota československých matematiků a fyziků)1931a *K charakteristike evrazijskogo jazykovogo sojuza* (Paris: Izdanie evrazijcev)1931b „Über die phonologischen Sprachbünde“; *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4, s. 234–240

JANUŠKA, Jiří

2017 *Porovnávání středoevropských jazyků: za horizont strukturních rysů a lexikálních přejímek*; disertační práce (Praha: Univerzita Karlova)

KOCKOVÁ, Jana

2009 „Cizí elementy z hlediska typologie (na příkladu ruštiny a češtiny)“; in Marek Příhoda – Hana Vaňková (eds.): *Slovanské jazyky a literatury: hledání identity* (Červený Kostelec: Mervart 2009), s. 139–144

LOTKO, Edvard

1980 „O typologicky relevantních jevech ve slovní zásobě slovanských jazyků“; *Slavica Slovaca* 15, s. 3–111984 „Flexivnost spisovné češtiny a přejatá vlastní jména“; in Jaromír Dvořák – Jiří Skalička – Edvard Lotko (eds.): *Studia Bohemica 3. Sborník literárněvědných a jazykovědných prací členů katedry bohemistiky a slavistiky* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství), s. 121–125

NEKULA, Marek

2003 „Sprachbund und Sprachtyp“; in idem (ed.): *Prager Strukturalismus. Methodologische Grundlagen / Prague Structuralism. Methodological Fundamentals* (Heidelberg: Winter), s. 79–103

NEUSTUPNÝ, Jiří V.

1997 „Typology in Prague: The legacy of Vladimír Skalička“; in Bohumil Palek (ed.): *Typology: Prototypes, Item Orderings and Universals. Proceedings of the Conference held in Prague August 20–22, 1996* (Prague: Karolinum), s. 29–40

POLÁK, Václav

1949a „Poznámky k západoevropskému svazu jazykovému“; *Slovo a slovesnost* 11, s. 42–43

1949b „La périphrase verbale des langues de l'Europe occidentale“; *Lingua* 2, s. 64–73

POPELA, Jaroslav

1988 „K jazykové typologii“; *Jazykovědné aktuality* 25, s. 95–106

SÉRIOT, Patrick

2002 *Struktura a celek. Intelektuální počátky strukturalismu ve střední a východní Evropě* (Praha: Academia)

SGALL, Petr

1954 „Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině. (These kandidátské disertační práce)“; *Acta Universitatis Carolinae: Philologica et historica* 7, 1954 (Praha: Karlova universita), s. 3–15

1958 *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

SKALIČKA, Vladimír

1934 „Zur Charakteristik des eurasischen Sprachbundes“; *Archiv orientální* 6, s. 272–274

1935a *Zur ungarischen Grammatik* (Praha: Filosofická fakulta University Karlovy)

1935b „Notes sur la déclinaison des langues eurasiatiques“; *Archiv orientální* 7, s. 351–354

1935c „Zur mitteleuropäischen Phonologie“; *Časopis pro moderní filologii* 21, s. 151–154

1946 „Sur la typologie de la langue chinoise parlée“; *Archiv orientální* 15, s. 386–412

1948 „Problém jazykové různosti“; *Slovo a slovesnost* 10, s. 80–95

1952 „Indoevropský srovnávací jazykozpyt v novém světle“; *Slavia* 21, s. 37–41

- 1954 „Vývoj jazyků a společenský řád“; *Studie a práce lingvistické. I. K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havráňka* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd), s. 308–316
- 1958 „O příčinách jazykových změn“; in Antonín Dostál (ed.): *O vědeckém poznání soudobých jazyků* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd), s. 70–74
- 1959 „Der Zufall in der Sprache“; *Acta Universitatis Carolinae, Philologica* 1, s. 1–7
- 1960 *Vývoj jazyka (Soubor statí)* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)
- 1963a *Úvod do jazykovědy* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)
- 1963b „Tipologija i toždestvennost' jazykov“; in Tatjana Nikolaevna Mo-lošnaja (ed.): *Issledovanija po strukturnoj tipologii* (Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR), s. 32–34
- 1963c „Typologie a komparatistika“; in Bohuslav Havránek (ed.): *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii* (Praha: Československá akademie věd), s. 41–45
- 1966 „Ein typologisches Konstrukt“; *Travaux linguistiques de Prague* 2, s. 157–163
- 1968 „Zum Problem des Donausprachbundes“; *Ural-Altäische Jahrbücher* 40, s. 3–9
- 1969 „Über die Typologie der Balkansprachen“; *Les Études balkaniques tchécoslovaques* 3, s. 37–44
- 1972 „Über die typologische Eingliederung der Balkansprachen“; *Les Études balkaniques tchécoslovaques* 4, s. 27–33
- 1975a „Lehnwörter und Typologie“; *Revue roumaine de linguistique* 20, s. 409–412
- 1975b „Hranice sociolingvistiky“; *Slovo a slovesnost* 36, s. 110–115
- 1975c „Über die Typologie des Estnischen“; in Valmen Hallap et al. (eds.): *Congressus tertius internationalis Fenno-Ugristarum Tallinae habitus* 17.–23. VIII 1970. Pars I. *Acta linguistica* (Tallinn: Valgus), s. 369–373
- 1976 „Typologischer Vergleich der Balkansprachen“; *Les Études balkaniques tchécoslovaques* 5, s. 5–14
- 2004a *Souborné dílo. I. díl (1931–1950)*; eds. František Čermák – Jan Čermák – Petr Čermák – Claudio Poeta (Praha: Karolinum)
- 2004b *Souborné dílo. II. díl (1951–1963)*; eds. František Čermák – Jan Čermák – Petr Čermák – Claudio Poeta (Praha: Karolinum)
- 2006 *Souborné dílo. III. díl*; eds. František Čermák – Jan Čermák – Petr Čermák – Claudio Poeta (Praha: Karolinum)

TADMOR, Uri

2009 „Loanwords in the world’s languages: findings and results“; in Martin Haspelmath – idem (eds.): *Loanwords in the World’s Languages. A Comparative Handbook* (Berlin: De Gruyter Mouton), s. 55–75.

TROST, Pavel

1963 „Německé vlivy na slovanské jazyky“; in Bohuslav Havránek (ed.): *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd), s. 29–30

1965 „Deutsch-tschechische Zweisprachigkeit“; in Bohuslav Havránek – Rudolf Fischer (eds.): *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur* (Berlin: Akademie Verlag), s. 21–28

TRUBECKOJ, Nikolaj S.

[Troubetzkoy] 1931 „Phonologie und Sprachgeographie“; *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4, s. 228–234

[Trubetzkoy] 1939 „Gedanken über das Indogermanenproblem“; *Acta linguistica* 1, s. 81–89

UHLENBECK, C. C.

1934 „Oer-Indogermaansch en Oer-Indogermanen“; *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde A* 77, č. 4, s. 125–148

ULIČNÝ, Oldřich

2003 „K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích“; in Ivo Pospíšil – Miloš Zelenka (eds.): *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15.–21. 8. 2003* (Praha: Academia), s. 155–163

URBAN, Mateusz

2007 „Defining the linguistic area/league: An invitation to discussion“; *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* 124, s. 137–159

VACHEK, Josef

1962 „On the interplay of external and internal factors in the development of language“; *Lingua* 11, s. 433–448

VASILJEV, Ivo

2009 „The Type of Vietnamese“; in Bohumil Vykypěl – Vít Boček (eds.): *Recherches fonctionnelles et structurales 2009* (München: LINCOM Europa), s. 65–100

VRHEL, František

2005 „Vladimír Skalička a lingvistická antropologie“; *Český lid: Etnologický časopis* 92, s. 1–16

VYKYPĚL, Bohumil

2005 *Glossematikstudien. Unzeitgemäße Betrachtungen zu Louis Hjelmslevs Sprachtheorie* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač)

2006 *Essais zur Prager Typologie (mit einer Bibliographia typologica Pragensis)* (München: LINCOM Europa)

2008 „Nachwort: Bohemistik, Sprachkontakt, Prager Schule“; in Tilman Berger: *Studien zur historischen Grammatik des Tschechischen. Bohemistische Beiträge zur Kontaktlinguistik* (München: LINCOM Europa), s. 71–83

2021 „Vladimír Skalička, typologie jazyků, staroorientalistika“; in Šárka Velhartická (ed.): *Sto let české staroorientalistiky. České klínopisné bádání, předovýchodní archeologie a spřízněné obory v dokumentech* (Praha: Libri), s. 327–329

V MEZÍCH DANOSTÍ A MOŽNOSTÍ

RANÉ LINGVISTICKÉ PRÁCE LUBOMÍRA DOLEŽELA V KONTEXTU

BOHUMIL FOŘT

IN THE LIMITS OF GIVENNESS AND POSSIBILITY. EARLY LINGUISTIC WORKS OF LUBOMÍR DOLEŽEL IN CONTEXT

The study focuses on the linguistic work of Lubomír Doležel, a Czech – Canadian philologist and theoretician. This part of the author's oeuvre can be demarcated historically by the 1950s and 1960s and also methodologically by Marxist linguistics, structuralist linguistics and literary theory, and mathematical linguistics. The study declares and analyses the development of the author's approach to linguistic inquiry – starting from his general linguistic thought and moving towards the application of structuralist and mathematical methods for the purpose of the analysis of style, which ultimately led the author to the articulation of essential methodological axioms of his further literary theoretical work.

Keywords: Lubomír Doležel; linguistics; structuralism; literary theory; Marxism

Přínos Lubomíra Doležela lingvistickému zkoumání je dnes, i díky časovému odstupu od této části jeho díla, možné relativně dobře zhodnotit. Časově se jedná především o jeho práce z padesátých a šedesátých let 20. století, tematicky pak primárně o výzkumy obecně jazykovědné a stylistické, ovšem s jistými přesahy do jiných disciplín či subdisciplín, formálně pak jde především o studie, kritické komparace, recenze, zprávy, polemiky či poznámky – autorova jediná monografie z tohoto období zabírá v jeho díle specifické místo (ještě se k ní i danému místu vrátíme).

Ta část Doleželova lingvistického bádání, o níž bude řeč, prakticky představuje iniciační fázi toho, co bychom mohli nazvat autorovým

lingvistickým leitmotivem – ten je jedním ze tří klíčových leitmotivů, které jsou přítomné v jeho díle prakticky od počátku, byť se jejich intenzita a tvar pochopitelně v čase proměňují; kromě leitmotivu lingvistického tak ještě můžeme mluvit o leitmotivu sémiotickém a leitmotivu naratologickém.

Tato fáze lingvistického bádání Lubomíra Doležela se vyznačuje jak silnou kontextovostí, tedy nachází se v ní mnoho styčných ploch se soudobým lingvistickým uvažováním a výzkumem, tak i relativní šíří lingvistických fenoménů, kterých se dotýká (samozřejmě, vezme-li v potaz relativně krátké období, v němž se autor jazykovědným bádáním primárně zabýval). Nicméně pro náš účel, jak naznačuje název příspěvku, bude důležité nahlédnout toto dílo primárně v souvislostech, které bychom mohli označit jako metodologicko-ideologické, anebo i metodologicko-politické. Tedy v kontextu, který zásadním způsobem ovlivňoval výběr výzkumných témat a především meze a možnosti jejich metodologického uchopení. Pojdme se tedy podívat konkrétně na tento trojúhelníkový prostor, který je ohraničen osami marxistické a strukturalistické lingvistiky a lingvistiky matematické. V takto demarkovaném prostoru se pak zaměříme jednak na obecné úvahy týkající se lingvistiky jako vědního odvětví se specifickými cíli a metodami, jednak na úvahy spojené s obecnou teorií stylu i s konkrétními analytickými návrhy a praxí v této oblasti.

OBECNÉ ÚVAHY O JAZYKOVĚDĚ

Cíl úvah o jazykovědě, jejím místě, poslání a metodách, které by měla či musí (ale i neměla a nesmí) používat k naplnění tohoto poslání, stanovuje Lubomír Doležel opakovaně a zcela explicitně. Vychází z předpokladu, že jazykověda se ocitla v bodu, kde je nutné její stávající systém zásadně revidovat a za pomoci nových metod iniciovat vytvoření systému nového. Konkrétně se jedná o vytvoření nového, na marxistických premisách založeného systému lingvistiky, která bude lépe korelovat s potřebami moderního člověka. Při vytváření tohoto systému

je pak nutné provést zásadní revizi existujících součástí lingvistického systému, zjistit nedostatky a případně nahradit stávající části částmi pro tento účel nově vytvořenými, či přímo systém o nové části doplnit.

V první fázi revize je tak samozřejmě nutné na základě analýz a komparací minulých (formalismus, strukturalismus)⁽¹⁾ a současných (západních, nemarxistických) konceptů,⁽²⁾ které ideově nesushlasí s marxistickým pojetím světa, takové koncepty detekovat, odsoudit a nahradit... anebo je nějakým způsobem „zneutralizovat“ a použít je, alespoň částečně jako stavební prvky systému nového. Tato neutralizace může nabývat rozličných forem a vést k rozličným strategiím a výsledkům. V případě Lubomíra Doležela a jeho praxe se jedná prakticky o implementování původně strukturalistických konceptů a strategií do systému, z něž byly na samém počátku ideologicky vyloučeny. Toto vyloučení má v kontextu doby mnoho konkrétních podob, my si uveďme jednu zcela explicitní a jednoznačně srozumitelnou z relativně rané autorovy studie „Komunistická strana Československa a naše jazykověda“ (1961a):

Komunistická strana Československa řídí a ovlivňuje všechny oblasti našeho společenského života. Pod jejím ideologickým vlivem se dnes rozvíjí také naše jazykověda. [...] Strana dala jazykovědcům vědecký světový názor, který nejen překonává všechny idealistické přežitky, ale především umožňuje zapojit jazykovědnou problematiku do širokých souvislostí společenských, politických a ideologických. Strana vyzbrojila naši vědu bezpečnou vědeckou metodou, materialistickou dialektikou, která, tvořivě a nedogmaticky aplikována, umožňuje proniknout

1 Na „Varšavské konferenci o otázkách poetiky“ zaznělo, že formalismus v poetologických zkoumáních na západě stále existuje, je ovšem třeba odsoudit jeho idealistickou (nematerialistickou) povahu: „Poměrně značná popularita ruského formalismu vyplývá pak nepochybně z okolnosti, že se v něm silně uplatňovaly tendence k přesné textové analýze“ (Horálek – Hausenblas – Trost – Doležel 1961: 122).

2 Na tomto místě je dobré zmínit autorovu neobyčejnou jazykovou erudici, která mu umožňovala analýzu širokého pole primárních i sekundárních pramenů, jakož i aktivní účast na cizojazyčných konferencích.

k samé podstatě složité a mnohotvárné jazykové skutečnosti (Doležel 1961a: 129).

Vidíme, že zde je na jednom místě konkretizován program výše zmíněné výstavby nového lingvistického systému, jakož je pojmenováno i to staré, co musí být překonáno, tedy idealistické přežitky, které ovšem musejí být překonány materialistickou dialektikou. Tento klasický protiklad mezi idealistickým a materialistickým pohledem na svět a na vědu pak při průřezu na oblast jazykovědy dostává specifičtější náplně ve studii „Bohemistika 15 let po osvobození ČSR“ (1960a), v níž autor prohlašuje idealistickou jazykovědu za buržoazní a zároveň specifikuje, že se má marxistická teoretická jazykověda při budování svého jazykovědného systému opírat, tedy kromě již dříve deklarované dialektické metody, o moderní „strukturní a matematické metody“:

Sovětská jazykovědná diskuse znamená nejen konec ojedinělých pokusů o infikování české jazykovědy marrismem, ale má především význam pozitivní: je počátkem úsilí o vybudování marxistické teoretické jazykovědy. [...] V tomto úsilí jde nejenom o stálou kritiku metod a výsledků idealistické jazykovědy buržoazní a o využití některých nových metod „moderní“ jazykovědy (strukturní a matematické metody), ale zejména o rozpracování základních otázek marxistické teorie jazyka, otázky vztahu jazyka a společnosti a vztahu jazyka a myšlení (Doležel 1960a: 81).

Nicméně kromě specifikovaných moderních metod lingvistického výzkumu, strukturních a matematických, k nimž se budeme vracet, v citaci zaznívá i jedna ze „základních otázek marxistické teorie jazyka, otázka vztahu jazyka a společnosti a vztahu jazyka a myšlení“, která je zásadní pro rozvoj našich dalších úvah.

Je to však právě protiklad mezi idealisticky a materialisticky založenými vědeckými pozicemi, který marxistická pozice neustále artikuluje a slouží jí jako významný demarkační nástroj. Jakkoli se Lubo-

mír Doležel této demarkace explicitně a opakovaně účastní, téměř od počátku naznačuje důležitou metodologickou distanci, kterou je třeba učinit mezi ideologickým názorem a přístupem na jedné straně a metodologickým instrumentářem na straně druhé. Tak například v rané komparativní studii „Nejbližší úkoly sovětské jazykovědy“ (1957a) říká, že „[p]ři hodnocení práce zahraničních linguistů třeba přísně odlišovat idealistický výklad jazykových jevů od speciálních metod a výsledků, které mohou být pro sovětskou jazykovědu poučné“ (Doležel 1957a: 52). Autor zde zcela pragmaticky žádá rozlučku mezi světonázorem a metodou, pokud tato metoda není zřetelně poplatná tomuto, v našem případě idealistickému světonázoru. Tímto pohybem přímo otvírá možnosti jazykovědného zkoumání pro matematicko-lingvistické přístupy, ale nepřímo též pro ty, které jsou používány v rámci idealistických přístupů, nicméně jako takové idealistický světonázor nevyjadřují. V tomto smyslu Doležel ve studii „Nové úkoly naší jazykovědy“ (1961, spolu s Jaromírem Běličem a Bohuslavem Havránkem) nabádá k důkladné revizi ideových a metodologických souvislostí:

Řešení problémů dnešní jazykovědy vyžaduje též soustavně sledovat a kriticky hodnotit současné směry idealistické a pozitivistické jazykovědy na Západě. Kritický rozbor musí velmi jemně rozlišovat mezi kladnými dílčími výsledky i „technickými“ pracovními postupy, které mohou být pro jazykovědu užitečné, a mezi obecnou teorií a zásadním metodologickým přístupem, které vyplývají z nevědeckých gnoseologických předpokladů, a jsou proto nepřijatelné (Bělič – Havránek – Doležel 1961c: 980–981).

Je zřejmé, že to, co na jedné straně působí jako legitimní vyjádření ideologa, který vyzývá k dohledu nad ideovou čistotou nástrojů, s nimiž hodlá zacházet, může být na straně druhé považováno za chytrý tah oportunisty. Tento oportunista si je vědom toho, že v disciplíně, o níž mluví, existují nástroje, které jsou sice spojeny s nežádoucími idejemi, samy jsou ovšem povahy neutrální natolik, že mohou být po-

važovány za a-ideologické. Jakkoliv toto tvrzení může být (a právem) chápáno jako jistá příprava na legitimizaci zásadní části strukturalistické metodologie pro účely marxistické lingvistiky, zdá se, že pro konečnou rehabilitaci tohoto směru ještě nenastala doba. Předtím než se tak opravdu stane, Lubomír Doležel obrací svou pozornost k možnosti spojení s – dle jeho pohledu objektivní a exaktní – kybernetikou. Ve studii „Význam teorie informace pro marxistickou jazykovědu“ (1962a) explicitně uvádí, že dosud lingvistika spolupracovala primárně se sémiologií (sémiotikou), nicméně nyní je na řadě spolupráce s kybernetikou: lingvistika je spojena s teorií informace, která stojí v základě kybernetiky, skrze komunikační rozměr: „Chceme-li ovšem popsat ‚funkční vlastnosti jazyka‘, nemůžeme již pojímat lingvistiku úzce jen jako nauku o jazyce (jazykovém systému), nýbrž šíře jako vědu o jazykové komunikaci“ (Doležel 1962a: 55). Z takto vytyčených pozic pak autor směřuje k aplikaci matematických metod na lingvistické fenomény.

Ovšem nebylo by vhodné předpokládat, že spojení lingvistiky s kybernetikou motivované snahou o systém schopný popsat jazykovou skutečnost objektivně a exaktně, a snad i a-ideologicky, je a-ideologické i ve svém účelu. Naopak orwellovský akcent na vládu (řízení) společnosti pomocí pevného ovládnutí jazyka je více než zřetelný. Ve studii příznačně nazvané „Lingvistické problémy řízení socialistické společnosti“ (1962b) po konstatování, že lingvistika a kybernetika se dobře doplňují proto, že kybernetika (věda o řízení) potřebuje k řízení informace a s těmi jazykovými zachází jazykověda, následuje zřetelně ideologická teleologie: „Problémy řízení patří k nejdůležitějším a nejaktuálnějším otázkám vývoje socialistické společnosti. [...] V socialistické společnosti, jejíž řízení není určováno zájmy vykořisťovatelských tříd, se mohou uplatnit a plně prosadit vědecké metody řízení“ (Doležel 1962b: 244). Ve stejném roce vychází i Doleželova zpráva o ustavení právě vzniklého oddělení matematické lingvistiky nazvaná „Nové oddělení v Ústavu pro jazyk český“ (1962c), která v jedné své větě de facto předjímá autorovu cestu na několik dalších

let – nikoliv spojení či smíření strukturalismu s marxismem, které je z podstaty věci, tedy kvůli přímo antagonistickým ideovým základům, nemožné, nýbrž spojení části strukturalistické metodologie s matematickou metodologií a použití tohoto spojení jakožto neutrálního segmentu pro pouze obecně ideologicky vymezenou marxistickou jazykovědu:

V marxistické jazykovědě je rozbor kvantitativních poměrů v jazyce spjat s rozбором kvalitativním (strukturním); abychom mohli jazykové prvky počítat, musíme je nejprve kvalitativně určit a vymezit (Doležel 1962c: 104).

Tato možnost a její samotná realizace naznačuje platnost dvou metodologických tvrzení: a) strukturalismus sám je spíše metodou, která může v jistých oblastech existovat i bez spojení s desaussurovskou sémiologií, která je idealisticko-arbitraristické povahy, b) možnosti marxistické jazykovědy jakožto primárně ideologického směru jsou při vytváření technického metodologického instrumentáře esenciálně omezené, a proto je nutné tuto oblast zaplnit již existujícími a v poli prověřenými možnostmi.

Strukturalistická sémiotika založená na de Saussurově pojetí jazykového znaku, tedy jednoty označujícího (zvuk, *signifiant*) a označovaného (pojem, *signifié*), dvou složek mentální povahy, je esenciálně arbitraristická – nespojuje znak samotný s jakoukoliv realitou –, a tudíž idealistická. Proto strukturalistická sémiotika nemá přístup k reálnému světu, a nemůže ho tudíž učinit objektem svého působení/změny. Naproti tomu marxistická „sémiotika“ se považuje za materialistickou a věří, že jazyk přístup k realitě umožňuje – v tomto případě je materiální realita referentem jazykového výrazu a vztah mezi jazykem a světem je pevně stanoven.

Dosud jsme se věnovali poněkud autorovým obecným úvahám o povaze lingvistiky, i když samozřejmě některé z těchto obecných úvah

je možné nahlédnout i v jednotlivých oblastech konkrétního výzkumu. Takovou oblastí autorova zájmu je především stylistika – a to jak její teoretické aspekty a průzkum metodologického instrumentáře, tak konkrétní stylové analýzy. Zásadním průvodním znakem těchto úvah je autorovo téměř výlučné zaměření na styl umělecké literatury, což souvisí s jeho celoživotním zájmem, kterým je literárně ontologické bádání. Autor, podobně jako v případech svých obecných prací o jazykovědě, v počátku svých úvah podmiňuje vznik takové obrozené stylistiky marxistickou jazykovědou, například ve studii „Rozbor uměleckého stylu“ (1955):

Vědecky přesná metodologie uměleckého stylu může vzniknout jen na základě marxistické teorie jazyka a marxistické teorie literatury. Vzniká v boji proti idealistickým koncepcím uměleckého jazyka. U nás je třeba se především vyrovnat s idealistickou koncepcí strukturalistickou. To ovšem neznamená, že by nebylo možno převzít některé dílčí metody a výsledky staršího bádání (Doležel 1955: 90).

Tato citace obsahuje pro další směr našich úvah několik zásadních informací. Kromě artikulace obligátního obecného protikladu mezi marxistickou jazykovědou a idealistickou vědou se dozvídáme, že na jedné straně stojí marxistická jazykověda a teorie literatury a na straně druhé idealistické pojetí jazyka. Ta část týkající se marxistické teorie literatury nás posouvá směrem k možnému zkoumání umělecké literatury a je derivátem obecných úvah o jazykovědě. Je tedy třeba nejen vytvořit nový jazykovědný systém, který by lépe odpovídal „potřebám moderního člověka a socialistické společnosti“, ale i nový systém literárněteoretického bádání, který by takto odpovídal jeho potřebám v oblasti uchopení umělecké literatury. Druhou skutečností, kterou nám citace sděluje, je, že marxistická teorie literatury vzniká v protikladu k „idealistickým koncepcím básnického jazyka“. Příznačné je, že toto tvrzení implicitně sděluje, že umělecká literatura je esenciálně spojena

se způsobem svého kódování v jazyku – přičemž idea básnického jazyka jakožto prvku demarkujícího oblast umělecké literatury zcela zřetelně vyrůstá z formalisticko-strukturalistické doktríny literárněontologických zkoumání. Přestože je nutné nahradit tuto idealistickou koncepci básnického jazyka koncepcí založenou na jiném, patrně marxisticko-materialistickém základu, stále setrváváme ve strukturalistické ontologii. A konečně zatřetí, zde explicitněji než jinde ve svých raných studiích, autor vyslovuje pragmatickou úvahu o možnosti implementování již existujících konceptů do nového bádání.

Zastavme se však ještě podrobněji u klíčového spojení stylistického uchopení umělecké literatury s ideou básnického jazyka. Ve studii „Komunistická strana Československa a naše jazykověda“ (1961) Doležel sice připouští, že strukturalistická tradice je „neškodná“ a použitelná pro účely zkoumání neuměleckého (spisovného jazyka), ale stále trvá na její nepřijatelnosti pro účely zkoumání umělecké literatury, a to kvůli její idealistické podstatě:

Ale podstata teorie spisovného jazyka, jeho normy, kodifikace atd., jak ji v třicátých letech vypracoval Pražský lingvistický kroužek, zůstala dodnes platná: Spisovný jazyk se vyvíjí podle potřeb společnosti. Úkolem jazykovědy je analyzovat tento vývoj a pomáhat spisovnému jazyku, aby mohl všem společenským úkolům dostát. Na druhé straně není slučitelná s marxistickou jazykovědou strukturalistická teorie jazyka básnického, vycházející z idealistické koncepce umění. Stranická publicistika, která tuto teorii již v třicátých letech podrobila zásadní kritice, však zároveň ukázala přínos pražské školy pro výzkum tvárných a slohových prostředků básnického díla (Doležel 1961a: 134).

Téměř se zdá, že ani moderního člověka a socialistickou společnost a jejich potřeby odrážející se ve spisovném jazyce není nutné ideologicky chránit před idealismem natolik, jako je tomu v případě

umělecké literatury. Nicméně podstata těchto úvah spočívá dle mého názoru jinde. Pokud je chápeme jako součást jistého procesu postupné implementace strukturalistických pojmů a strategií do moderní jazykovědy, je zřejmé, že strukturalistické postupy týkající se jazykovědných bádání byly odideologizovány a zneutralizovány dříve než postupy literárněvědné. To souvisí především se samotnou definicí umělecké literatury, pro niž je otázka jazykové reference zásadní, a proto strukturalistické pojetí umělecké literatury zůstává ideologicky stigmatizováno, zatímco otázka jazykové reference je (možná i záměrně) upozaděna, aby bylo možné použít stávající rozvinutý jazykovědný instrumentář. Pro strukturalistickou teorii literatury vystavěné na specifickém pojetí znaku je „těžší“ stigma tohoto základu ve vytvořeném a standardně používaném instrumentáři skryt.

Proto je nutné, alespoň v přechodovém období, během něhož nemůže ještě být strukturalistická teorie básnického jazyka, uměleckého stylu či literární teorie oficiálně rehabilitována, zavést jisté „úhybné manévry“. Ty v Doleželově pojetí mají několikerou formu. Patří sem například již několikrát autorem použitá a prověřená „salámová metoda“, při níž se snaží modernímu uměleckostylistickému bádání po částech „prodat“ objektivně vyhlížející metody matematické lingvistiky spolu s ideologicky neutrálně vypadající „strukturní lingvistikou“, jak je tomu například ve studii „Východiska teorie uměleckého stylu“ (1964):

Pro studium jazyka umělecké literatury [vyplývá] jeden základní, mimořádně aktuální teoretický a metodologický postulát: do tohoto studia je třeba v plné míře zavést metody a výsledky moderní strukturní a matematické lingvistiky, spjaté těsně právě s teorií informace a kybernetikou (Doležel 1964: 2).

Tento *strukturismus* bez *strukturalismu* ovšem může mít i jinou formu, salámová metoda může být nahrazena metodou zaštitění autoritou, jak je tomu v jiné studii nazvané „Na okraj sovětských diskusí

o jazyce a stylu uměleckých děl“ z roku 1961, v níž autor opakuje, že je v této fázi „naléhavě potřebné propracovat marxistické pojetí uměleckého stylu i soustavnou metodologii jeho vědeckého rozboru“ (Doležel 1961b: 219). Zaštitěn autoritou Viktora Vladimiroviče Vinogradova, kterému právě v této době byly rudé hvězdy navýsost nakloněny a který byl téměř neomezeným vládcem nad sovětskou lingvistikou, Doležel volá po ustavení „lingvistické stylistiky“, která a) má být důležitou složkou strukturní analýzy literárního díla a b) má plnit požadavek funkčního a celostního přístupu k jazykové výstavbě literárního díla; c) jazyková výstavba literárního díla musí být nahlížena jako neatomistická, nýbrž jakožto strukturní, a dokonce holistická („osobitá celistvost, v níž povaha každého prostředku a postupu je dána nejen jeho vlastní podstatou, ale také vazbami s jinými prostředky a postupy“; Doležel 1961b: 220). To, s čím se zde setkáváme, nejsou než základní propriety bytostně strukturalistického přístupu k literárnímu dílu a jeho analýze, ovšem bez odkazu ke strukturalismu samému – tento postup nalezneme například i tam, kde se ve studii mluví o „jednotícím slohovém postupu“ (Doležel 1961b: 220–221), ovšem bez obligátního odkazu k domácímu strukturalistickému pojmu sémantického gesta, který by byl jistě učiněn, kdyby tato asociace byla oficiálně možná a žádoucí. Tato studie tak bezesporu představuje jeden z vrcholů autorovy implementační praxe.

Sledováním této praxe se ovšem pomalu, ale jistě dostáváme do Doleželova tvůrčího období, v němž taková praxe přestává být nutná a kdy je více a více možné a snad i žádoucí při stylistických výzkumech využívat terminologii a metodologii vzešlou ze strukturalistického dědictví pražské školy, a dokonce se k tomuto dědictví explicitně hlásit. Ve studii „Aktualizace v současném uměleckém jazyce“ (1965a) autor na začátku zcela v dikci české, o diachronní rozměr obohacené strukturalistické tradice uvádí, že „jazyk umělecké literatury je nejsložitější, nejvíce diferencovanou a vývojově nejdynamičtější oblastí jazykové komunikace. Obráží se v něm celá problematika umělecké literatury dané doby, její úspěchy i prohry, její bohatství ane-

bo chudoba, její trvale cenné vrcholy i efemérní průměr“ (Doležel 1965a: 153), aby svou argumentaci v celé studii zcela založil na klíčovém strukturalistickém pojmu *aktualizace*. Navíc, a to je doslova (kontra)revoluční, je zde tento pojem použit k důkladné kritice socialisticky realistické literatury, která podle autora vykazuje zásadní tendenci k *automatizaci* (tj. k druhému z dvojice pojmů základní strukturalistické distinkce). Explicitní přihlášení k tradici pražské školy je pak dokonáno v několika studiích z té doby, z nichž zásadní jsou dvě. „Pražská škola a statistická teorie básnického jazyka“ (1965b) vychází ze strukturalistického axiomu, že básnický jazyk je svébytný funkční jazyk, který stojí v protikladu k jazyku sdělovacímu: zatímco první je charakterizován *aktualizací* (odchylkou!), druhý je charakterizován *automatizací*. A je to právě protiklad mezi zaměřením k aktualizaci a zaměřením k normovanosti, který je zárukou dynamické struktury básnického jazyka (dynamická struktura). Ovšem zdaleka největší změnou je změna rétorická týkající se evaluace dědictví pražské školy – zatímco dříve bylo toto dědictví kvůli svému ideologickému základu explicitně odmítáno a autor hledal pouze cesty, jak jej dostatečně odideologizovat, aby mohlo být zohledněno v současném bádání, na tomto místě naopak staví na pranýř hlasy, které se proti tomuto dědictví vymezují:

Pro teorii básnického jazyka jsou zejména cenným východiskem práce tzv. ruské formální školy a tzv. Pražské strukturalistické školy. Nezbytným předpokladem k vědeckému zhodnocení a využití těchto výsledků je ovšem překonání nihilismu, který namnoze tyto práce apriorně a bez důkladného rozboru odmítá (Doležel 1965b: 103).

Ovšem tato změna rétoriky až do protikladu k rétorice původní neznamenaá, že autor požaduje prostý návrat ke strukturalistické metodě. Využívá k tomu další z předpřipravených nástrojů, matematickou lingvistiku. Ta původně plnila roli a-ideologického pomocníka, jenž

má posloužit kýžené objektivitě a exaktnosti moderní jazykovědy, nicméně nyní se ji autor pokouší propojit s teorií básnického jazyka pražské školy tam, kde říká, že je tato teorie prestatistická (neopírá se přímo o matematický statistický aparát), ale má statistickou povahu: „Hlavní věty teorie jsou statistické svým obsahem, nikoliv svou formulací“ (Doležel 1965b: 104). Je-li tomu tak, stává se teorie básnického jazyka formulovaná pražskou školou důležitým odrazovým můstkem k rozvoji a implementaci matematické metodologie a učení pražské školy je naprosto organicky navraceno do dějin metodologického vývoje disciplíny.

Toto navrácení je následně opakovaně stvrzeno, jako je tomu například v klíčové studii „Perspektivy strukturální analýzy literárního díla“ (1966), v níž autor explicitně vyjmenovává termíny pražské školy, které považuje za esenciální pro další vývoj disciplíny cestou strukturální analýzy literárního díla, jako jsou *umělecký styl*, *funkce*, *dominanta*, *dynamická struktura* a další. V druhém kroku autor nabízí stratifikační model struktury literárního díla – inspirován Jakobsonovými vertikálními a horizontálními operacemi v procesu konstruování informace; ve svém stratifikačním modelu rozlišuje mezi dvěma druhy vztahů: první je vertikální = vztahy mezi složkami sousedících úrovní, a druhý horizontální = vztahy mezi složkami stejné úrovně. Nepřekvapuje, že Doležel používá tyto a podobné výsostné terminologické a strategické propriety strukturalistického přístupu pražské školy a zároveň se je snaží propojit s nejnovějšími poznatky a trendy na poli matematické lingvistiky.

Popisovaný návrat k pražské škole ve studiích tohoto typu ovšem dostává ještě jeden rozměr, který se postupně, především po autorově emigraci, stává dalším z konkrétních leitmotivů jeho díla a tím je historie lingvistiky a literární vědy a v případě pražské školy i její propagace a popularizace v cizojazyčném, primárně anglofonním prostředí. Tak například ve studii „Russian and Prague School Functional Stylistics“ (1968) shrnuje hned v úvodu přínos formalisticko-strukturalistické teorie ve spojení s ústředním pojmem funkce

a funkčním pojetím stylistiky: „As already mentioned, one of the most important contributions of the Russian and Prague schools consists in the formulation of a theory of functional styles“ (1968: 148).⁽³⁾ V této studii sice autor ještě vyjadřuje odhodlání pokračovat v rozpracování funkční stylistiky, ovšem je třeba uvést, že v dané oblasti je spíše labutí písní – a to vzhledem k tomu, že se v následujících letech autorova pozornost přesunula směrem k vytvoření jednotného systému, který byl určen pro účely stylové analýzy konkrétních literárních děl a jejich množin a jenž vycházel z obecných ideových a metodologických premis. Tuto cestu, která tvoří nezbytnou praktickou oporu celého autorova díla, ovšem nastolil již na samém počátku své odborné kariéry. Tato část jeho díla ale nebyla primárně v hledáčku mých úvah, protože tyto praktické studie obsahují jen malou část ideového napětí (idealismus vs. materialismus) přítomného v obecněji rozkročených příspěvcích. Na zmíněné dílčí stylové analýzy narážíme už od poloviny padesátých let 20. století, zároveň je třeba uvést, že mnohé z nich používají nástroje strukturální analýzy textu, a to jak nepřiznaně, tak i přiznaně (studie o Karlu Čapkovi, Boženě Němcové, Marii Pujmanové a dalších).⁽⁴⁾ V roce 1960 vychází též jediná autorova kniha z toho období – *O stylu moderní české prózy. Výstavba textu* –, kterou můžeme chápat jako svého druhu vyvrcholení výstavby obecného systémového analytického rámce a jeho aplikace na konkrétní díla české literatury. Výsledkem je unikátně sestavená množina formálních a sémantických kritérií pro analýzu a klasifikaci uměleckých narativních textů, respektive promluvových typů, které jsou v nich obsaženy. Tato kritéria ve chvíli

3 „Jak již bylo řečeno, jedním z nejdůležitějších příspěvků ruské a pražské školy je formulace teorie funkčních stylů“ (přel. autor).

4 Jenom orientačně jmenujme: „K jazyku a stylu románu K. F. Sedláčka *Život ve stínu*“ (1955/1956), „K vyjadřování řeči postav v románě J. Otčenáška *Občan Brych*“ (1957c), „O problému modernosti v současné próze“ (1957b – reakce na Josefa Škvoreckého „*Pokus o chápání modernosti v literatuře*“, 1957), „Základní typ epické věty u B. Němcové a M. Pujmanové: Pokus o stylistické porovnání“ (1958a), „Polopřímá řeč v moderní české próze“ (1958b), „Několik poznámek o stylu Afriky snů a skutečnosti“ (1959), „O slohu vyprávění Karla Čapka“ (1960b) či „Slohové problémy Arnošta Lustiga“ (1960c).

li, kdy jsou aplikována na konkrétní texty, umožňují autorovi najít souvislosti a odlišnosti jednotlivých fikčních narativů a tyto texty pak i klasifikovat a uspořádat. Je zřejmé, že tím kniha plně zapadá do tradice strukturalistických analýz uměleckých textů, přestože v ní přítomné úlitby ideologickým strážcům říkají opak. Dnes, ve chvíli, kdy známe autorovy další práce v této oblasti, které se přesunuly k analýze vyprávěcích způsobů v klasické narativní teorii (*Narativní způsoby v české literatuře*, pův. 1973) nebo k průzkumu intenzionálních funkcí v teorii fikčních světů (*Heterocosmica: Fikce a možné světy*, pův. 1998), s nimiž tvoří pevně svázané trojkniží, nikdo o jejich strukturalistickém základu již pravděpodobně pochybovat nemůže. A je dobře, že tuto skutečnost můžeme říkat oficiálně, bez pěchování salámů a podlézání autoritám.

prof. PhDr. Bohumil Fořt, Ph.D.

Ústav jazykovědy a baltistiky

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

A. Nováka 1

602 00 Brno

amadeus@mail.muni.cz

LITERATURA

BĚLIČ, Jaromír – HAVRÁNEK, Bohuslav – DOLEŽEL, Lubomír

1961 „Nové úkoly naší jazykovědy“; *Nová mysl* 15, s. 978–988

DOLEŽEL, Lubomír

1955 „Rozbor uměleckého stylu“; *Slovo a slovesnost* 16, s. 90–96

1955/1956 „K jazyku a stylu románu K. F. Sedláčka *Život ve stínu*“; *Květen* 1, s. 52–54

1957a „Nejbližší úkoly sovětské jazykovědy“; *Slovo a slovesnost* 18, s. 50–53

1957b „O problému modernosti v současné próze“; *Literární noviny* 6, č. 25, s. 5

1957c „K vyjadřování řeči postav v románě J. Otčenáška *Občan Brych*“; *Naše řeč* 40, s. 1–15

1958a „Základní typ epické věty u B. Němcové a M. Pujmanové: Pokus o stylistické porovnání“; *Naše řeč* 41, s. 22–36

1958b „Polopřímá řeč v moderní české próze“; *Slovo a slovesnost* 19, s. 20–46

1959 „Několik poznámek o stylu *Afriky snů a skutečnosti*“; *Naše řeč* 42, s. 42–51

1960a „Bohemistika 15 let po osvobození ČSR“; *Slovo a slovesnost* 21, s. 81–86

1960b „O slohu vyprávění Karla Čapka“; *Naše řeč* 43, s. 80–86

1960c „Slohové problémy Arnošta Lustiga“; *Plamen* 2, č. 8, s. 92–95

1960d *O stylu moderní české prózy: Výstavba textu* (Praha: Academia)

1961a „Komunistická strana Československa a naše jazykověda“; *Naše řeč* 44, s. 129–133

1961b „Na okraj sovětských diskusí o jazyce a stylu uměleckých děl“; *Československá rusistika* 6, s. 219–224

1962a „Význam teorie informace pro marxistickou jazykovědu“; in Jaromír Bělič – Lubomír Doležel – Štefan Peciar (eds.): *Problémy marxistické jazykovědy* (Praha: Academia), s. 51–70

1962b „Lingvistické problémy řízení socialistické společnosti“; *Slovo a slovesnost* 23, s. 244–248

1962c „Nové oddělení v Ústavu pro jazyk český“; *Naše řeč* 45, s. 104–106

1964 „Východiska teorie uměleckého stylu“; *Česká literatura* 12, s. 1–8

1965a „Aktualizace v současném uměleckém jazyce“; *Naše řeč* 48, s. 153–161

1965b „Pražská škola a statistická teorie básnického jazyka“; *Česká literatura* 13, s. 101–113

1966 „Perspektivy strukturální analýzy literárního díla“; in Milan Jankovič – Zdeněk Pešat – Felix Vodička (eds.): *Struktura a smysl literárního díla* (Praha: Československý spisovatel), s. 70–86

1968 „Russian and Prague School Functional Stylistics“; *Style* 2, s. 143–158

1993 [1973] *Narativní způsoby v české literatuře* (Praha: Český spisovatel)

2003 [1998] *Heterocosmica: Fikce a možné světy* (Praha: Karolinum)

HORÁLEK, Karel – HAUSENBLAS, Karel – TROST, Pavel – DOLEŽEL, Lubomír

1961 „Varšavská konference o otázkách poetiky“; *Slovo a slovesnost* 22, s. 120–130

ŠKVORECKÝ, Josef

1957 „Pokus o chápání modernosti v literatuře“; *Literární noviny* 6, č. 17, s. 6–7

RŮZNÉ

BOHEMICA
OLOMUCENSIA
2/2022
LINGUISTICA

PODNÍCENO DURYCHEM

PŘÍSPĚVEK KE SLOVOSLEDU A SLOHU ČESKÉ PRÓZY*

FRANTIŠEK KOPEČNÝ

Je tomu letos už 21 let, co Jaroslav Durych napsal do právě se rodícího tehdy vědeckého časopisu *Slovo a slovesnost*⁽¹⁾ převelice zajímavé a myšlenkově odvážné noticky o slohu. Odvaha a nekompromisnost nebyla u Durycha nic nového, zajímavé bylo, že jeho myšlenky otiskla revue přece pokroková. Pokroková, ale slibující zdravé pojetí pokroku, skutečného pokroku, jak o tom mluvily slibné věty její předmluvy, stavějící velkorysost a cílevědomost kultury gotické proti nuznému včerejšku konce 19. století; věty, kárající hluchotu ke kultuře barokní a rehabilitující opravdu mistrného jazykozpytce jejího Václava Jana Rosu, kterého běžná móda⁽²⁾ stavěla do té doby vedle úpadkového zjevu Jana Václava Pohla. Zaujalo nás už to, že jsme se se jménem Jaroslava Durycha shledali pojednou v revui lingvistické.

Jaroslav Durych se pokouší ve svém příspěvku o věc nemalou. O odhalení zákonitosti mezi vnitřní pravdivostí myšlenky a architektonikou věty. O odhalení zákonitosti mezi duchem člověka i národa a jeho slohem. Pokouší se oddělit vnitřní, pravdivé jádro myšlenky od nepravdivých, neupřímných a nějak vynucených neorganických

* Stať převzata ze samizdatového sborníku *Jaroslavu Durychovi k sedmdesátým narozeninám 1956*.

1 Srov. v 1. ročníku (1935) jeho článek „O slohu latinském a o slohu českém“ na s. 112–117.

2 Tou se řídí např. v *Zeitschrift für slavische Philologie*, 5, 1928, Miloš Noha, který na s. 201 staví přirozeně Rosu do hrozného temna a jeho gramatiku (*Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae*), které ještě Dobrovský uměl vzdát zaslouženou chválu, nazývá „berüchtigt“: zřejmý důkaz, že ji buď vůbec nikdy v rukou neměl, anebo ji neotevřel. Už předmluva by jej byla musila upoutat.

jejích přívěsků, jak je prozrazují právě poruchy v této větné architektuře. To je to, co jsem ne nadarmo označil jako nesmírně zajímavé, protože lingvisté z profese se o tyto věci starají příliš málo, pokud k tomu nejsou nuceni pedagogickou praxí ve škole. Ta ukazuje, že by toto oddělení stylistiky mohlo, ba mělo být zařazeno do metodiky mateřského jazyka. Mělo by to užitek ovšem jen tehdy, kdyby to bylo svěřeno do rukou durychovských.

Přiznávám se, že tato chvála vyplývá více z obdivu k samé poutavosti tematiky, kterou Durych přinesl, nežli z opravdového poznání této zákonitosti. Věřím v ni předem, ale nemá každý buňky pro snadné její postižení. Především to jako výhradu, když si dovoluji poznamenat, že Mistrův postřeh se mi někdy zdá vyplývat jenom z jedné stránky, právě z té obsahové, kdežto její formální důsledky v architektuře věty obyčejný smrtelník-lingvista vidí málokdy. Durych takové úzké odborníky, a tedy jen nedoškolené lingvisty snad předvídá, protože na s. 114 je sám jemně varuje: „Jest ovšem nutno velmi soustředěně se zaposlouchati...“ Ale třebaže jsem této rady neuposlechl ani napolo, přece si myslím, že málokdo z laiků dovede vždycky spolu s Mistrem vypo-slouchat ze samé architektury věty „projevy utrhačnosti“ nebo „zvuk liturgický“ a „zvuk brlohů“, „barvení krví“ a „strach pýchy“ – a pocít, že „poslední díl věty se tu rozlévá jako triumfální průvod, jehož konce nelze dohlédnouti“, připisují ze značné části i samému slovu *triumphus* v probíraném konci Suetoniovy věty (*elephanto per provinciam vectus est*), *turba militum quasi inter sollemnia triumphi prosequente*,³⁾ a to přes pomalý koncový kursus a pravidelný.

Bylo by ovšem bláhové usuzovat z této výhrady, nota bene laikovy, na zásadní nesouhlas. Po pravdě řečeno, jsou tu některé Durychovy postřehy, spíš ale ze slohu Vančurova nežli Suetoniova, převelice podivuhodné a pozoruhodné. A co je hlavní, Durychovi neušel podstatný rys této spojitosti myšlenky s jejím vyjádřením. Ukázal, a to i svou

3 [Jel provincií na slonu, následován zástupem vojáků jako při triumfální slavnosti. Suetonius, *De vita caesarum*, VI (Nero), 2.]

spisovatelskou praxí, že má jemný smysl pro zákony větného členění. Nejde jen o rozměrový rytmus, ale i o rytmus takzvaného aktuálního členění větného. Nemohu se ani zdaleka pouštět po příkladu Mistrově do úlohy tak odvážné, abych vystopovával odraz různých citových odstínů ve stavbě věty. Chci se proto z rozumné nouze omezit na pár velmi obecných poznámek o nejzákladnějším zákonu aktuálního členění větného a o jeho přirozené souvislosti se slovosledem – a potom ještě o jedné zajímavé věci: jak si sama povaha jazyka tištěného (určeného pro čtení) vynucuje, pro zvláštní ráz své větné intonace, nejen slovosledové, ale někdy i gramatické odchylky od řeči přímo mluvené.

Bezprostřední stavba věty je úzce spjata s bezprostředním vznikáním myšlenky. Je odrazem tohoto bezprostředního růstu myšlenky, je odrazem stavby myšlenky. Potom může být přirozeně přeformována. Švýcarský lingvista Albert Sechehaye dosti trefně kvalifikuje výstavbu věty jako „un mouvement de la pensée qui va du terme admis (prédonné ou présupposé) au terme d’aboutissant“.⁽⁴⁾ Tedy odraz růstu myšlenky od jejího členu známého (nebo stylizovaného jako známého) ke členu konečnému. Abychom zmírnili výtku nic neříkající mechaničnosti, musíme ovšem dodat, že se tím konečným členem obecně rozumí člen v dané situaci nejzávažnější, to novum, které se ke známé situaci dodává, kterým se tato situace kvalifikuje. Ten začáteční člen se nazývá buď východiskem výpovědi, nebo taky o něco méně vhodně základem výpovědi – a mimo to někdy starším termínem, vzatým už z mluvnického rozboru věty (a proto prý nevhodným), totiž psychologický podmět. Konečný pak člen, který jakoby korunuje výpověď dodáním rysu obsahově pro tu situaci nejzávažnějšího, se pak jmenuje jádro výpovědi nebo (podle mluvnické analogie) psychologický přísudek. Psychologický podmět může zůstat (tak jako podmět mluvnický) často nevyjádřen, je-li dán zřetelně situací. Slyšíme-li zvuk kapek, nebo vidíme-li, že prší, kvalifikujeme tuto vnímanou situaci psychologickým přísudkem, slovem *prší*.

4 V knize *Essai sur la structure logique de la phrase*, Paris, 1926. [Citát je na s. 31].

Náhodou je tu *prší* i přísudkem mluvnickým. Když už situace takto kvalifikována byla, můžeme ji dále zpřesnit, nebo je nová kvalifikace dána objektivní změnou. Může říci týž nebo jiný mluvčí: *A prší pořádně*. V této větě je slovem známým, výchozím, to *prší*. To je tedy psychologickým podmětem (= východiskem výpovědi), třebaže mluvnicky zůstává stále přísudkem. A psychologickým přísudkem, jádrem výpovědi, je tu nově kvalifikující slovo, adverbium *pořádně*. Proti větě *vlaštovky cvrlikají*, kde jsou mluvnické i psychologické podměty a přísudky shodné, vznikne v jiné situaci věta *cvrlikají vlaštovky* – když totiž tu byl napřed zvukový vjem a teprv potom zjištění, kdo jej vyvolal. V této druhé větě je začáteční sloveso psychologickým podmětem a slovo *vlaštovky* psychologickým přísudkem, tedy právě naopak než u rozboru mluvnického. Na mluvnickém rozboru věty se nemění nic. Mluvnický rozbor spočívá na logickém vztahu mezi nositelem znaku (to jest podmětem) a znakem, kterým tento podmět kvalifikujeme. Vznik věty, její výstavba, se přirozeně nemusí řídit tímto pořadím logických vztahů: můžeme vyjít podle situace buď od nositele znaku (podmětu) k znaku samému (přísudku), např. *vlaštovky cvrlikají* nebo *chrpa je modrá* – anebo musíme někdy podle situace vycházet napřed od znaku a hledat teprv jeho nositele: *cvrlikají vlaštovky, modrá je chrpa, čekanka a šalvěj*.

Je jasné, že pro slovosled věty (ale i pro slovosled rozvitějších větných členů, které mají větný charakter) a zejména pro přízvukové intonační poměry věty je tato vzniková situace činitelem prvořadým. Ona určuje výstavbu věty čili tzv. její aktuální členění. Je tedy aktuální členění větné postup od psychologického podmětu (východiska výpovědi) k psychologickému přísudku (jádru výpovědi). S tímto postupem je spjata i intonační linie věty i její slovosled. Člen obsahově nejzávažnější, obsahové novum, nese vždy větný přízvuk a stojí normálně na konci věty.

Fakt, že psychologický přísudek je nositelem větného přízvuku, je zákon bezvýjimečný. Jeho koncové postavení však není už nutně závazné. Ve vzrušené řeči se setkáváme dokonce s invertním slovo-

sledem, napřed jde psychologický přísudek a potom psychologický podmět: *hotov je – chudák, nohu mu přejelo* (totiž auto) apod. Nebo má psychologický přísudek postavení středové: *máš to v tašce asi*, v lidové řeči jsou dokonce případy typu *máš vzít lopatu si a jít*. Pozoruhodné je, že při tomto invertním nebo posunutém slovosledu vyniká větný přízvuk psychologického přísudku ještě výrazněji než při slovosledu normálním, tj. při jeho postavení koncovém. Už z tohoto důvodu bude sotva správné tvrzení jinak bystrého českého jazykozpytce neobyčejně jemných postřehů, Viléma Mathesiusa, že lidový slovosled typu *máš to v tašce asi* vznikl ze snahy vyhnout se ostrému vyznění koncovým přízvukem.⁵⁾ Stojí-li psychologický přísudek na konci, nebývá přízvukové vyznění věty ostré. Lidový typ slovosledu *máš to v tašce asi* vysvětlíme přirozeněji tak, že mluvčí spěchá s členem obsahově nejzávažnějším – a ostatní větné členy přidává jako méně závažné dodatky.

Se slovosledem posunutým se však setkáváme i ve slohu básnickém, myslím tu přirozeně na básnický sloh prozaický. Pro ilustraci stačí tu uvést pár příkladů z počátku 1. kapitoly *Babičky* Boženy Němcové: *Tu najednou přišel babičce list..., v němž jí na vědomost dávala, že manžel její službu přijal...* (místo: dávala na vědomost, že její manžel přijal službu); *...manžel pak vždy jen přes léto že tam bude, když i paní kněžna se tam zdržuje* (místo: že tam bude vždy jen přes léto, když se tam zdržuje i paní kněžna). Takové jasné příklady by bylo možno převelice rozmnožit. *Tady* je možno odůvodňovat předsunuté postavení psychologických přísudků autorčíným úmyslem (nebo třeba i jen básnickým instinktem) vyhnout se slovosledu normálnímu, a to, jak je zcela jasně vidět, z vysloveně rytmických důvodů. *Babičku* Boženy Němcové není možno číst s onou automatizovanou větnou intonací, která je pro tištěný jazyk příznačná a normální. Ale o tom viz ještě níže.

5 Srovnej v souboru jeho statí *Čeština a obecný jazykozpyt* (Praha, 1947) na s. 358.

Větný přízvuk má tedy ve stylu citovaných příkladů takzvanou kulminační funkci, tj. *okolo něho* se kupí slova méně přízvukná, on tvoří intenzivní střed věty nebo větného kóla – proti nevýhodnému krajovému postavení normálnímu; asi tak jako je nevýhodné, zejména u delších slov, krajové (tzv. delimitativní) postavení českého slovního přízvuku proti kulminativnímu, středovému postavení přízvuku polského. Ovšem jde o věci jen zdaleka srovnatelné, kulminativní *větný* přízvuk v rytmické próze typu citovaných příkladů nemůže mít přirozeně tolik intenzivní strohosti jako přízvuk *slovní*. A to přesto, že platí i pro tento typ básnického posunu větného přízvuku hořejší pravidlo o větší přízvukové intenzitě předsunutého psychologického přísudku. Božena Němcová se vyhne ostrostem zařazením do rytmické osnovy. Ve větě *Syn řemeslník též byl již samostatným* má přízvukový střed věty, slůvko *těž*, nakonec přízvuk méně ostrý, než by byl ve slovosledu normálním (*byl už též samostatným – nebo: byl už samostatným těž*); právě tím odtržením od slova *samostatným* se umožňuje jisté zdůraznění, jisté přízvukové posílení samého tohoto slova *samostatný*, jež jinak zaniká pod přízvukem modálně zdůrazňujícího *těž*, zdůrazňujícího tím silněji, čím blíže stojí.

Popsaný postup aktuálního členění větného má platnost obecnou. Ale je velice zajímavé, jak se tato obecně platná výstavbová zákonitost věty v různých jazycích různým způsobem vyrovnává se stavbou gramatickou.

V klasické latině vidíme tendenci po takové formaci věty, aby splýval přísudek psychologický s mluvnickým: na konci věty stojí sloveso. A zatímco v češtině bývá velmi často mluvnický podmět ne východiskem výpovědi, tedy podmětem psychologickým, nýbrž až korunou výpovědi, tedy psychologickým přísudkem, je taková věc v angličtině nemožná. Tam věta musí začínat podmětem mluvnickým, nepředchází-li náhodou nějaké rozvitější nebo jinak samostatně cítěné adverbialní určení. V angličtině není možno zkonstruovat větu obdobnou české větě (z prostředka vyprávění) *toho psa uviděl hajný*, věta anglická musí začínat i tu mluvnickým podmětem, tedy

chceme-li mermo začít slovem *pes*, musíme užít konstrukce pasivní *the dog was seen by a gamekeeper*. V angličtině je tedy (až na případy předsunutých samostatných větných členů) povinná shoda psychologického podmětu s podmětem mluvnickým. Anglický slovosled není zdaleka tak volný jako český, je mu přidělena mluvnická úloha právě proto, že je angličtina jazyk chudý na mluvnické přípony. Nepatrná zásoba mluvnických přípon vede k nutnosti využít mluvnický slovosledu (na odlišení subjektu od přímého a někdy i nepřímého objektu). Z této situace plyne pak nutnost shody psychologického podmětu s podmětem mluvnickým. A tato okolnost vede (jak jsme už viděli) nejen k větší frekvenci pasivních vazeb v angličtině nežli v češtině, ale i k faktu, že se v anglickém pasivu i nepřechodná slovesa stávají přechodnými: *I was shown a new house*, řekne Angličan, doslova „já jsem byl ukázán (nový dům)“, tj. „byl mi ukázán nový dům“. *The girl was offered a cup of tea*, „děvčeti byla nabídnuta číška čaje“ – doslova ovšem jako by „děvče bylo nabídnuto (číška čaje)“. V anglické větě nemohou stát na prvním místě dativy, a to vede až k takovému pronikavému vlivu na mluvnické konstrukce. Je to celé zřetězení faktů, ukazuje, jak v struktuře jazyka jedna složka souvisí s druhou, jak je pro metodiku vyučování nezbytné, ale i pro cesty bádání prvořadě důležité snažit se postihnout tu první základnu, na níž struktura jazyka spočívá.

V angličtině je povinná shoda mezi podmětem psychologickým a mluvnickým, v klasické latině tendence po shodě mluvnického i psychologického přísudku. Příčiny jsou však patrně jiné. Vyrůstá-li požadavek angličtiny ze samé struktury jazyka (ovšem: čím byla vyvolána? Je úpadek koncovek příčina nebo důsledek?) – jde u latinské věty jistě zřetelněji o železnou kázeň logického formování slohového: podmět a přísudek jsou dva myšlenkové svorníky věty, je potřebí to i tvarově zdůrazňovat v její stavbě – nejen krátké, kde je to obvyklé (*slunko svítí, die Vögel singen*), ale i ve stavbě věty dlouhé: do dvou mluvnických svorníků se ve větě klasické latiny uzavrou všechna jejich další určení, v naší větě se dodávají *ex post*. Slovosled klasické

latiny je v zásadě zrovna tak umělý jako jeho středověká nápodoba v národních jazycích evropských, jako jeho dožívání ve vedlejší větě spisovné němčiny. Naše věta je víc práva cestám spontánního růstu i vzájemné obsahové závažnosti. *Sedláci na jaře ořou* má přísudkové jádro na konci, *sedláci sejí žito* nikoli. To není náhoda a odbývat to mechanickými pravidly umořuje ducha žáků. Uvědomíme-li si, že předmět tvoří nezbytné významové doplnění⁶ slovesa, že je obsahovým jádrem jeho, že je naň obsah slovesa zaměřen, pak vidíme, že věta *sedláci kopou brambory* je stavěna tak, že je i v ní shoda mezi předměty a přísudky psychologickými a mluvnickými, poněvadž obsahovým jádrem přísudkového výrazu jsou *brambory*. Jaký jiný má skutečný obsah sloveso *vzítí* nebo *poslati* nebo *řící* nežli ten, který udávají jejich předměty? Říká-li se mechanisticky, že hlavní věta má smysl sama o sobě a může sama o sobě stát, zkuste to s hlavní větou *řekl mu* v souvětí *řekl mu, aby o tom nemluvil!* Předmět je nerozpojitelně svázán s obsahem slovesa.

Český slovosled vyhovuje pružně požadavkům spontánního růstu věty. Je impulsivnější proti svázanému (ať už z toho, či onoho důvodu) slovosledu latinskému nebo anglickému. Je patrně groteskní, že i slovosled výrazně impulsivní může zkonvenčňet právě v té původně nenormální, zdaleka ne slohově neutrální větne výstavbě: V jazyku irském začíná věta normálně předmětem, což je u nás bez zvláštního impulsu možno jen uprostřed kontextu, tedy přece jen po přípravě (typ *toho psa uviděl hajný; myši chytá kočka*) – a což je dokonale cizí sousední a soupeřské angličtině. Ale i železná košile se, jak vidět, může stát obvyklou, abychom obrátili přísloví.

Totěž aktuální členění s postupem od známého k nově dodávanému je i v útvech větě poněkud příbuzných, totiž v rozvitějších větých členech, zejména dodatkově, okolnostně určujících: *po Fridrichově*

6 Předmět se taky v mnoha jazycích jmenuje „doplnění“, tak například hned v polštině (dopełnienie) a v ruštině (dopolnenije), ale též ve francouzštině (complément), němčině (Ergänzung) aj.

útěku z Prahy (= když Fridrich utekl z Prahy), stavovská rebelie skončila. I zde jsou mezi různými jazyky zajímavé rozdíly.

V některých jde obdoba mezi architektonikou věty a architektonikou výrazu hodně daleko. Jako má stavba věty dva svorníky, psychologický podmět a psychologický přísudek, tak je má i výraz, a to i přívlastkový výraz. V češtině nebo v němčině je tu obdoba jen potud, pokud není třeba zatlačit primárnější přívlastek od jeho jádra ve prospěch přívlastku sekundárnějšího. Je třeba možno říci jenom *zničení velké části armády morem*; *odjezd sovětských žurnalistů do Francie*. *Do Francie* nebo *morem* jsou dodatkové, sekundární členy přívlastkových výrazů, mají i jako přívlastky ráz adverbialního určení; nemůžeme je přemístit blíž k jádru na úkor přívlastků primárnějších, vyjádřených genitivem. Ale ve francouzštině je možno říci *la destruction par la peste d'une grande partie de l'armée* a v ruštině je možno říci *otjezd vo Franciju delegacii sovětskich žurnalistov*, v angličtině jsou věty typu *the instinct in such matters of this excellent woman*. Cítíme-li my, že výrazy stojící v uvedených příkladech francouzském, ruském a anglickém na konci je třeba i v češtině vystihnout jako psychologické přísudky, musíme výrazy rozvést ve věty: *když byla (tím) morem zničena velká část armády*; *když do Francie odjela (i) delegace sovětských novinářů* – anglický výraz třeba vyjádřit podle širšího kontextu třeba *a instinkt pro tyto věci měla tato vynikající žena*. Takové vyjádření potřebujeme ovšem jen, když sama pohroma morová nebo samo ježdění do Francie jsou okolnosti z kontextu známé a nové je to, že mor zachvátil z armády velkou její část a že do Francie odjela i delegace novinářů sovětských. Musí tu být zkratka pro takové vyjádření zřetelný silný impuls, kdežto v uvedených jazycích lze užít těchto slovosledů i neutrálně, třebaže i ve francouzštině je nakonec rozdíl mezi *la destruction par la peste d'une grande partie de l'armée* a *la destruction d'une grande partie de l'armée par la peste* podle toho, co cítíme jako závažnější, sdělení vhodnější moment v dané situaci.

Viděli jsme, že požadavek přirozeného vzniku věty vede k normálnímu slovosledu „psychologický podmět – další členy – psychologický

přísudek“. Je-li psychologický přísudek posunut kupředu, nebo je-li dokonce slovosled zvrácený, vyžaduje to přízvukového zesílení tohoto psychologického přísudku. Avšak jazyk psaný a tištěný je odpoután od živé vznikové situace a mimoto zbaven gestikulačních a intonačně signalizačních prostředků. Interpunkce je vystihuje jen velmi nedokonale. Např. mluvená eliptická věta *Copak vy ve městě?* může mít podle situace dvojí naprosto rozdílnou intonaci,⁷⁾ kterou my svým jediným otazníkem nevystihneme. Nota bene otazník a zvolavník za dlouhými větami vedou při pomalejším a obtížnějším čtení k neorganickému nabrání příslušné intonace až na samém konci tázacích nebo zvolacích vět (nakonec i tato neumělost má vliv na formaci intonace knižních otázek nebo zvolání). Praktičtější je interpunkce španělská, jež na tázací nebo zvolací ráz věty upozorní čtenáře hned na počátku.

Je proto přirozené, že tištěný jazyk ani neusiluje o takové zvraty psychologického přísudku. To vede k neobyčejně ustálenému intonačnímu schématu vět tištěného jazyka. Neznamená to přirozeně, že jde o naprostou mechanizaci intonační. My konečně nemluvíme ani o intonaci ve smyslu hudební, tónové stránky věty. Byla by to úvaha další; musím tu jen odkázat k výstižné studii Karcevského v *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, 4 (s. 188–227). Nám jde zde o to, že věty tištěného jazyka mají větný přízvuk na konci, spojený se slovem, kterým se dodává nová situace k dosavadní známé. Takže se dá schematicky vystihnout sloh vyprávěcí prózy takto:

a – b / ab – c / abc – d atd.

Začínáme situací *a*, přidáme znak *b*. Vyjdeme od tohoto nového znaku *b*, nyní už známého – anebo ovšem ještě jednou od původní situace *a* – a přidáme znak *c* atd. Nejzjednodušeněji a nejčastěji jde o schéma *a – b / b – c / c – d / d – e...*: *V jedné vesnici bydlely dvě vdovy. Jedna*

7 Podle toho, znamená-li „Copak vy jste ve městě?“ (překvapuje fakt, že tam vůbec jsou) – či znamená-li „Copak tu děláte (ve městě)?“ Okolnost, že jsou tu, nepřekvapuje, chceme jen vědět, proč.

se jmenovala Blažková a druhá Janková. Blažková byla bohatá, ale lakomá; Janková byla chudobná, ale měla dobré srdce. Jednou přišel do vesnice žebrák atd. V tištěném jazyce je nemožné, úžasně rušivé a nápadně neorganické, předsuneme-li slovo žebrák a napíšeme jednou přišel žebrák do vesnice. Protože to čtenář ve větné intonační mechanice přečte zcela jistě napoprvé špatně. V řeči mluvené se takový předsun může vyskytnout, zdůrazní se při něm jen o něco více slovo žebrák, ač ruší i tam, když není dostatečného důvodu, abychom k němu sáhli. Takovým dostatečným důvodem může být ve vypravování většinou jen umělecký záměr, buď snaha po rytmizaci prózy, jak bylo vidět na příkladech z Němcové, nebo může jít o věrný odraz situace dialogické, protože ve větách mimo vypravování, tedy ojedinělých nebo dialogických, jsou zvraty častější – a mají svůj důvod, jak bylo výše řečeno.

Přání prozkoumat v tomto ohledu důkladněji jazyk Jaroslava Durycha zůstalo mi přáním zbožným. Je možno říci jen to, že Durychova věta je hodně citlivá vůči požadavkům vzpomenuté zákonitosti a sleduje ji většinou velmi jemně. Cituji jen namátkou vybrané věty (z *Paní Anežky Berkové*): *Také nějaký muž na protějším chodníku začal dívku pozorovat velmi dychtivě, ale marně. Nebo: Ale bolest jest údělem člověka a řešení tajemství není dáno jemu. ...ale mysl byla náchylna spíše se těšiti na další překvapení příjemná než zdržovat se u jednotlivých nedostatků.* Na konci vět stojí tu výrazy opravdu nejzávažnější: *dychtivě, ale marně; jemu;* v posledním případě máme větné celky dva (druhým je infinitivní vazba začínající s *než*) a oba jsou stavěny velmi dobře, v prvním šlo dokonce v zájmu této zákonitosti ke správnému slovosledovému přemístění adjektiva (*překvapení příjemná*). Durych tu vystihl potřebu aktuálního členění daleko citlivěji než ve větě bezprostředně předcházející, (*ozval se nějaký bezradný zvuk dechového nástroje*), který prozrazoval bezradnost skladatelovu, kde bylo spíš na místě ponechat normální nepřesmyknutý slovosled *skladatelovu bezradnost*. Neruší ovšem citlivěji ani tento případ, bezradnost je patrna z předchozího kontextu, tedy už známa, a tak je výraz *bezradnost skladatelova* jen přepisem výrazu *bezradnost toho skladatele*.

Durychovi není cizí ani rytmizace textu, kterou jsme ilustrovali na Boženě Němcové, protože je pro její sloh příznačná. Rytmizace potřebuje přirozeně rozměrnější a složitější větné celky, aby se v nich mohla uplatnit, to je obecně platné. Nejméně nápadný je ještě typ (zase z *Paní Anežky Berkové*) *Přišla k příjezdu, když velký rychlík již okázale zadul pod klenbou nádražní...* s vhodným zvratem místo obvyklého, ale kakofonického *když již velký rychlík okázale zadul...*, nebo *když již okázale zadul velký rychlík...*, nebo dokonce nerytmického *když již okázale zadul pod nádražní klenbou velký rychlík*. Je to, jak jsme řekli, přes zřetelné pravidelné vlnění přízvuku a nota bene stejný rozměr příslušných úseků (5 + 5 + 7 + 6 slabik)⁽⁸⁾ typ poměrně ještě méně nápadný. Zajímavé je to, že u Durycha jde eurymie často ruku v ruce s eufonií: *Hle, to byla Popelka opravdu z pohádky, hodná státi se královnou (Sedmikráska)*. První dvě kóla vzestupná, další tři zřetelně odlišené sestupné stopy tvoří jeden vyšší celek z hlediska aktuálního členění. – Do rytmicky členěných vět třeba počítat i některé z případů s předsunutým psychologickým přísudkem: *Když se trochu přemohla, takže už jen její ňadra se chvílemi smála, jako haluze růží, zmítané vichrem...* (*Sedmikráska*). Vyskytuje se ostatně tento citovaný příklad ve složitém větném celku, jehož architektura je držena *jen* rytmickým členěním a jinak je tuze volná! (Viz ve vydání Moravského kola, 1948, s. 62.)

Jinak je samo posunutí psychologického přísudku u Durycha řídké a větný přízvuk mimo poslední slovo bývá vyvolán nechutí měnit normální slovosled a sledovat tak zákonitost větného členění vždy a bez výjimky do nejmenších podrobností: *Byl sice ješitný a opovázlivý, ale taková přece jest přirozenost všech lidí (Paní Anežka Berková)*; větný přízvuk na *všech*.

V situacích vyžadujících vystižení emoce se setkáme spíše už s úplným zvratem psychologického podmětu a přísudku: *Jen tvé jméno si opakují (Na horách)*. Zde se mimo to zvrat (místo papírového *opakují*

8 Tato pravidelnost pokračuje v zákonu obkročného rýmu: syče jako měch obrovských varhan – zase dva celky 5 + 5.

si jen tvé jméno) vyskytá v dialogu, věrně tedy obráží jeho znaky. Ve větách *Ale kdyby to bylo ještě míli cesty, tím sladší by to bylo* (*Sedmikráska*); *(chtěla raději přivřít oči, ale nemohla), poněvadž tak prudká byla její veselost* (ibidem) stáhnou k sobě psychologické přísudky *prudká* a *sladší* intenzitní adverbia *tak* a *tím*, která by stejně nemohla stát na konci věty. Své dobré odůvodnění mají konečně i případy typu (*cítila v srdci prázdnotu, kterou právě nyní neměla čím zaplnit*), a než ji **nakvap** zaplnit věcmi *zatímními* a *neuspořádanými*, *raději nechat ji prázdnotou* (*Paní Anežka Berková*).

Po zběžném seznámení se s Durychovým slohem po této stránce možno se ještě odvážit tvrzení, že na jeho stavbu věty nemá vcelku vliv ani chronologie, ani tematika v širším slova smyslu; jen tematika ve smyslu užším, tj. místní situace v kontextu.

Viděli jsme, že invertní slovosled je normálně pro český vyprávěcí sloh knižní nevhodný už jen z toho důvodu, že nemáme prostředků, abychom naň zřetelněji upozornili. Rytmický impuls je jistě prostředek výjimečný na to, aby normálně vyznačoval přemístění větného přízvuku. Pro úplnost je však třeba upozornit, že máme i jeden prostředek čistě mluvnický na takovéto upozornění. Je jím přísudkový instrumentál. Tento pád je právě nejobjektivněji motivován touto svou funkcí – upozorňovat na přísudkovou platnost jména. Takže když přísudek předchází před podmětem, stává se objektivně nutným vyjádřit tuto okolnost instrumentálem. Věta *pravý umělec je obratný řemeslník* svádí na papíře k falešnému pojetí pro svou dvouznačnost. Pravý význam jí dodá až mluvená intonace. Zdůrazníme-li přízvukově *pravý umělec*, pochopí posluchači, že tu jde o zesílení myšlenky, kterou v krotké podobě vyjadřuje věta *obratný řemeslník je pravým umělcem*. Aby však nemusel čtenář uhadovat tento záměr teprve z kontextu a ze situace, třeba napsat při invertním slovosledu *pravým umělcem je obratný řemeslník*. Převelice tím ulehčíme porozumění a tím také čtení se správnou intonací. Ostatně i při normálním slovosledu uijeme v přísudku raději instrumentálu nežli nominativu. Ale při inverzi je to kategorický imperativ. Normální je tedy Durychova věta *Největším hano-*

bitelem Habsburků byl Fridrich Hurter – a zcela výjimečná je (v jazyce psaném) Bassova věta *Boháč musí být a člověk znamenitého vkusu* (ten ženich totiž, kterého si přeji). Je přirozenější překlad 1 Kor 10,4 *a tou skálou byl Kristus* (Sušil, Sýkora, Col, Škrabal) nežli *a ta skála byl Kristus* (Žilka). Není tu podstatnou (jak vidět hned z tohoto tvaru) námitka, že u adjektiv instrumentál po slovese *býti* nestává. Předcházejí-li v přísudkové funkci před podmětem, bývá i u nich. Je nejen přirozené, ale vlastně jediné možné říci, že se musíme snažit dospět ke skále, *kterou je Kristus* – a je naprosto sektářské a protestující proti zdravému rozumu napsat dokonce v této situaci *která je Kristus*, jak jsem četl v některém katolickém dokonce textu, v němž si zařadil nějaký arcipurista. Bassův i Žilkův příklad lze snést alespoň v řeči mluvené, ale tuto větu ani tam ne, protože tu není možno vyznačit přísudkovou funkci zájmena *která* větným přízvukem. Ten musí být na slově *Kristus*. Instrumentál doplňkový bude tuším jediným dokladem toho, jak má architektonika věty vliv i na výběr *mluvnických* prostředků. Architektonika obyčejné věty vypravovací, ne rytmizované věty básnické.

LITERATURA

DURYCH, Jaroslav

1935 „O slohu latinském a o slohu českém“; *Slovo a slovesnost* 1, č. 2, s. 112–117

KARCEVSKIJ, Sergej

1931 „Sur la phonologie de la phrase“; in: *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 4, s. 188–227

MATHESIUS, Vilém

1947 *Čeština a obecný jazykozpyt* (Praha: Melantrich)

NOHA, Miloš

1928 „Die čechische Sprachwissenschaft 1914–1927: Geschichtlicher Überblick“; *Zeitschrift für slavische Philologie* 5, č. 1–2, s. 200–215

SECHEHAYE, Albert

1926 *Essai sur la structure logique de la phrase* (Paris: Librairie ancienne Honoré Champion)

EDIČNÍ POZNÁMKA

Studie Františka Kopečného „Podníceno Durychem. Příspěvek ke slovosledu a slohu české prózy“ byla zatím otištěna pouze v samizdatovém sborníku *Jaroslavu Durychovi k sedmdesátým narozeninám 1956*, který neoficiálně připravili spisovatelovi přátelé a obdivovatelé. K uspořádání sborníku se později přihlásil redaktor nakladatelství Odeon a Kopečného žák Vladimír Justl (1999); o sborníku podrobněji viz Komárek (2018) a Durych – Komárek – Kudrnáč – Šulc – Vladyková (2000: 497–498).

Jeden exemplář sborníku je uložen v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze ve fondu Durych Jaroslav. Z něho jsme vycházeli při edici Kopečného textu; jeho rukopis ani jiné verze se nezachovaly. Studie je psána strojem na sedmnácti nestránkovaných listech formátu A4, kterým předchází titulní list s kaligraficky vyvedeným jménem autora a názvu stati.

Toto strojopisné znění jsme upravili pravopisně a v odůvodněných případech i obsahově: doplňujeme jméno *Václav Rosa* na *Václav Jan Rosa*, titul románu *Anežka Berková* (uvedený víckrát v různých pádech) na *Paní Anežka Berková* a část věty *kdyby bylo svěřeno* (v závěru 2. odstavce) na *kdyby to bylo svěřeno*; údaj *5 + 5 + 6 + 6 slabik* v odstavci začínajícím „Durychovi není cizí ani rytmizace textu“ opravujeme na *5 + 5 + 7 + 6 slabik*. V tomtéž odstavci nahrazujeme původní tvar *nerytmické* syntakticky náležitým *nerytmického* (ve spojení *nebo dokonce nerytmického*).

Podle současné pravopisné kodifikace upravujeme psaní přejatých slov (*automatisovanou, intensitě, intensitní, intensivní, inversi, linguista, linguistické, mechanisaci, methodiku, passivních, passivu, prosaický, rytmisace, rytmisované, schema, signalisačních, stylisovaného, thematika* na *automatizovanou, intenzitě, intenzitní, intenzivní, inverzi, lingvista, lingvistické, mechanizaci, metodiku, pasivních, pasivu, prozaický, rytmizace, rytmizované, schéma, signalizačních, stylizovaného, tematika*; transkripci *dopolnenije* zpřesňujeme na *dopolnění*), hranice slov a zkratk v písmu (*a pod., na př., na příklad,*

t. j., t. zv., tak zvaného, v celku na apod., např., například, tj., tzv., takzvaného, vcelku), velká písmena (*mistrův* na *Mistrův*; velké písmeno měníme na malé po dvojtečce, nenásleduje-li citát), interpunkci (pisatel měl ve zvyku oddělovat rozvité infinitivní vazby ve funkci přívlastku, např. *Přání, prozkoumat v tomto ohledu důkladněji jazyk Jaroslava Durycha, zůstalo mi přáním zbožným* – v takových pozicích čárky rušíme) a předložku *s* s genitivem (*s hlediska* na *z hlediska*). Některé další zkratky upravujeme podle úzu takto: *J. V. Pohla* na *Jana Václava Pohla*, *str. na s.*, *I Cor. na 1 Kor.* Římské číslice udávající ročník periodik nahrazujeme arabskými.

Zvýraznění v textu zachováváme podle naznačené intence pisatele, ale na rozdíl od možností psacího stroje je technicky provádíme jinak. Citáty analyzovaných příkladů z uměleckých děl píšeme kurzivou bez uvozovek, citáty z odborné literatury obyčejným písmem v uvozovkách. Odkazy na odbornou literaturu ponecháváme v původní podobě, abychom neporušili jejich rozmanité syntaktické zapojení do autorova výkladu; tituly zmíněných prací lze snadno najít v závěrečném soupisu literatury. Poznámky pod čarou pocházející od autora nevyznačujeme; poznámky editorské uvádíme v hranatých závorkách.

Karel Komárek

LITERATURA

DURYCH, Václav – KOMÁREK, Karel – KUDRNÁČ, Jiří – ŠULC, Jan – VLADYKOVÁ, Věra

2000 *Jaroslav Durych – život, ohlasy, soupis díla a literatury o něm* (Brno: Atlantis)

JUSTL, Vladimír

1999 „Jedenáct zastavení u jména Durych“; *Host* 15, č. 2, s. 29–33

Jaroslavu Durychovi k sedmdesátým narozeninám 1956

1956 samizdat, 136 stran. LA PNP Praha, fond Durych Jaroslav

KOMÁREK, Karel

2018 „Jaroslavu Durychovi k sedmdesátým narozeninám“; in Michal Přibáň et al.: *Český literární samizdat 1949–1989: edice, časopisy, sborníky* (Praha: Academia a Ústav pro českou literaturu AV ČR), s. 258–259

STIMULATED BY DURYCH. A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF WORD ORDER AND THE STYLE OF CZECH PROSE

František Kopečný wrote a study entitled "*Podníceno Durychem. Příspěvek ke slovosledu a slohu české prózy*" (Stimulated by Durych. A contribution to the research of word order and the style of Czech prose) for the samizdat anthology *Jaroslavu Durychovi k sedmdesátým narozeninám 1956* (To Jaroslav Durych at the occasion of his seventieth birthday, 1956), arranged by Vladimír Justl, an editor and the student of Kopečný. The text has not been published anywhere else. In the study, Kopečný summarizes current findings concerning mutual relation between word order and semantic structure of utterances and he exemplifies them with the use of the quotes from Durych's proses. He also points out certain identical features of artistic prose and colloquial speech.

Keywords: Jaroslav Durych; František Kopečný; Czech word order; semantic structure of an utterance; samizdat

Přeložil Josef Línek

ODEŠEL PROFESOR KOŘENSKÝ

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

V povelikonočním týdnu nás zasáhla zpráva o náhlém skonu pana profesora Jana Kořenského. Jeden z nejvýraznějších představitelů současné bohemistiky, obecné lingvistiky, filozofie jazyka, teorie komunikace a lingvistické metodologie se do posledních dnů aktivně a v nejlepší smyslu slova jako příslovečný „spiritus agens“ podílel na životě i chodu Katedry obecné lingvistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého, jejímž byl zakladatelem. Jan Kořenský byl ostatně s Univerzitou Palackého spojen dlouhodobě – v roce 1959 zde ukončil svá vysokoškolská studia (obor čeština – ruština) a od roku 1993 působil na Katedře bohemistiky nejprve jako odborný asistent, od roku 1994 jako docent a v roce 1997 byl jmenován profesorem; v letech 1999–2004 byl také jejím vedoucím. Se svými studenty pak založil nejprve kabinet a později Ústav obecné lingvistiky, od roku 2011 toto pracoviště funguje jako samostatná katedra. Odborná dráha profesora Kořenského je ale spojena ještě s jinou institucí – jako uznávaný obecný lingvista, filozof jazyka a sémiotik působil čtyřicet let v Ústavu pro jazyk český ČSAV. Na tuto instituci nastoupil již v roce 1963 po krátkém působení v profesi středoškolského učitele.

Jan Kořenský byl otevřen interdisciplinárním výzkumům, vědní obory vždy vnímal jako principiálně provázané a tento velkorysý přístup s široce otevřenými obzory byl příznačný pro jeho metodologický, jazykově filozofický, textologický, obecně lingvistický i komunikační výzkum. Celoživotním dílem Jana Kořenského se prolínalo několik linií, jeho pracovní život naplňovala činnost badatelská, vědecká i organizační, školitelská a významný podíl na jeho aktivitách představovala také činnost pedagogická.

S Ústavem pro jazyk český byly spojeny nejen badatelské aktivity Jana Kořenského, významný díl práce zde vykonal také na poli vědeckoorganizačním. Na tomto pracovišti získal vědecké tituly CSc. a DrSc., obě práce, na jejichž základě mu byly tyto vědecké hodnosti uděleny, vyšly v nakladatelství Academia. V práci *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině* (1972) systematizoval výrazové prostředky češtiny odpovědné za pádové funkce. Ačkoli při tom zvolil nereductivní způsob, uchopil pád nikoli jako samostatnou kategorii a ukázal, že základní komunikační struktury lze popsat i bez termínu pád (odmítl jej vnímat jako princip pořadající souhrn relací substantiva a zamýšlel se nad otázkou, zda je pád věcí slova, nebo věty). V práci *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze* (1985) ukázal možnosti systematizovaného popisu jazyka, jenž by vycházel ze strukturace sémantické roviny jazyka. Ve své sémiotické koncepci zde vymezil vztahy sémantické, pragmatické a syntaktické roviny a nabídl nový pohled na jazykové prostředky všech úrovní – od gramatických až po textově strukturní.

V šedesátých letech věnoval profesor Kořenský pozornost zejména syntakticko-sémantickému výzkumu větných struktur v češtině, tomuto oboru bádání také zasvětil řadu článků a studií, jež byly publikovány převážně v sedmdesátých letech a jejichž výběr lze nalézt také v publikaci *Proměny myšlení o řeči* (1998) vydané zásluhou Ústavu komunikace a českého jazyka Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Profesor Kořenský se ale neváhal ujmout ani organizačních aktivit. Jako autor a redaktor se podílel na vzniku tzv. akademické *Mluvnice češtiny*, jeho přínos byl zejména v oblasti funkčního tvarosloví; spolu s Miroslavem Komárkem byl autorem výkladu o morfologických kategoriích pádu, infinitivu a dalších.

Jan Kořenský také aktivně vstupoval do diskusí, jež byly tradičně chápány jako „spory“ o vztah obecné a spisovné češtiny. V roce 1992 vyšla knižní studie *Komunikace a čeština*, v níž dal otázkám čistě bohemistickým či obecně lingvistickým další rozměr – dokázal je ve svých úvahách o reprezentativní funkci spisovného jazyka, vlivu národních

dějin či integračních procesů obohatit také o dimenzi vývojově historickou. Nejenom tato práce je ostatně dokladem Kořenského zájmu o otázky sociolingvistické, psycholingvistické a pragmalingvistické. Profesor Kořenský byl ale také iniciátorem výzkumů z oblasti textové lingvistiky. Původně učební text *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu* (Kořenský – Hoffmannová – Müllerová – Jaklová, publikovaný poprvé roku 1987 v Českých Budějovicích) se dočkal opakovaných vydání. Ukázal se totiž být nejen neocenitelným východiskem pro práci s texty na vysokoškolských seminářích, ale stal se metodologickým podkladem pro kvalitně strukturované a pojmově dobře uchopené komplexní analýzy nejrůznějších diskurzů. Z hlediska dnešního uživatele podobných příruček práce již nemusí působit přímo revolučně, v době svého vydání bylo ale doplnění pojmového aparátu a výkladů o ilustrativní autentický materiál průkopnické, soubor návodných otázek navíc fungoval jako vhodná inspirace pro práci se všemi typy textů.

Syntézou všech odborných směřování Jana Kořenského je jeho publikace vydaná v roce 2004 *Člověk – řeč – poznání*. Všechny linky a linie jeho bádání se zde propojují v kontextu vědy přelomu tisíciletí, pro kterou je příznačný odklon od jakéhokoli druhu odborného „racionalismu“. Klíčové filozofické a vědní pojmy jako pojmovost, vágnost, konvence, funkce, chaos, (jazyková) hra či poznávající subjekt zde vztáhl k ústřední pojmové dvojici jazyk – řeč. I v době postmoderní iracionality profesor Kořenský hledal v těchto pojmech systém a usiloval o jejich objektivní nahlížení. Tím také nacházel cestu k „racionalismu“ nového typu.

Pod vedením Bohuslava Havránka se odborný zájem Jana Kořenského rozšířil také o otázky širěji slavistické. Jan Kořenský se organizačně podílel na chodu a činnosti komisí působících při Mezinárodním komitétu slavistů; působil jako předseda a později čestný předseda Českého komitétu, byl ale také členem prezidia Mezinárodního komitétu slavistů.

Mezi významnými aktivitami profesora Kořenského je třeba připomenout také jeho práci vzdělávací a pedagogickou. Jako školitel vedl

více než dvě desítky vědeckých aspirantů a doktorandů, řada z nich dnes (nejen) na vysokoškolských pracovištích pokračuje cestou, na které jim, alespoň v počátcích, ukazoval směr. Nikdo z nás, kdo měli štěstí navštěvovat jeho přednášky, semináře či konzultace, jistě nezapomene na laskavý úsměv „našeho pana profesora“. Sledovat jeho myšlenky a číst jeho texty nebyla jednoduchá disciplína; jako člověk s neuvěřitelným rozhledem a erudicí ale jak ke svým kolegům, tak ke svým studentům projevoval neuvěřitelnou laskavost a velkorysost. Pan profesor Kořenský nás opustil náhle 16. dubna a je těžké si představit, že až dostaneme těžko uchopitelný metodologický či interpretační „nápad“, už tady pro nás nebude, aby nám pomohl najít cestu, dát našim myšlenkám řád a možná i najít jejich nový smysl.

Pane profesore, děkujeme!

LITERATURA

FALTÝNEK, Dan – GVOŽDIAK, Vít (eds.)

2013 *Tygramatika: Soubor studií věnovaných prof. Janu Kořenskému k 75. narozeninám* (Praha: Dokořán)

KOŘENSKÝ, Jan

1972 *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině* (Praha: Academia)

1985 *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze* (Praha: Academia)

1998 *Proměny myšlení o řeči* (Praha: FF UK)

2004 *Člověk – řeč – poznání* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

KOŘENSKÝ, Jan – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – JAKLOVÁ, Alena

1987 *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu* (České Budějovice: Pedagogická fakulta)

KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan et al.

1986 *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví* (Praha: Academia)

DANEŠ, František – GREPL, Miroslav – HLAVSA, Zdeněk

1987 *Mluvnice češtiny 3: Skladba* (Praha: Academia)

VÝBOR PRACÍ PŘIPOMÍNÁ VÝZNAMNÉ ŽIVOTNÍ JUBILEUM OLGY MÜLLEROVÉ

Hoffmannová, J. – Jílková, L. – Kaderka, P. (eds.). *Dialog a mluvená čeština. Výbor z textů, Olga Müllerová*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2022

JINDŘIŠKA SVOBODOVÁ

Na jaře letošního roku oslavila životní jubileum významná česká lingvistka, zakladatelka výzkumu mluvené, zejména dialogické češtiny, Olga Müllerová (1942). Její profesní dráha je spojena zejména se dvěma institucemi, a to Ústavem pro jazyk český Akademie věd ČR a Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v Praze. Na obou dvou těchto pracovištích zanechala nesmazatelnou stopu díky svému entuziasmu, trpělivosti a poctivosti, s nimiž přistupovala ke všem výzkumným, badatelským, organizačním a pedagogickým úkolům.

Počátky vědecké práce Olgy Müllerové spadají do období charakteristického komunikačně-pragmatickým obratem a právě pro tento nový pohled měla Olga Müllerová, nadaná žačka profesora Karla Hausenblase, mimořádné porozumění. Veškeré její badatelské aktivity tak byly vždy spojeny s výzkumem řeči v autentické podobě, pořizovala a analyzovala nahrávky komunikátů v nejrůznějších sociálních situacích – od soukromých rozhovorů reflektujících např. věkovou charakteristiku mluvčích přes poloveřejnou komunikaci ovlivněnou příslušností mluvčích k profesním či sociálním skupinám až k veřejné komunikaci mediální či politické. Olga Müllerová se autoricky podílela na řadě kolektivních monografií, za všechny bych chtěla připomenout např. práce *Mluvená čeština v autentických textech* (Müllerová – Hoffmannová – Schneiderová 1992), *Kapitoly o dialogu*

(Müllerová – Hoffmannová 1994), *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách* (Müllerová – Hoffmannová – Zeman 1999), *Jak vedeme dialog s institucemi* (Müllerová – Hoffmannová 2000), *Jazyk – média – politika* (Čmejrková – Hoffmannová 2003) nebo *Čeština v dialogu generací* (Hoffmannová – Müllerová 2007); ke stále aktuálním, vyhledávaným a inspirativním pracím ale patří také individuální monografie Olgy Müllerové *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba* (1994).

Editoři se do autorského výběru *Dialog a mluvená čeština* rozhodli zařadit na třicet časopiseckých a sborníkových studií, jež vznikaly po dobu téměř celého jednoho půlstoletí a představují tak zdařilou reflexi vývoje výzkumu dialogu v kontextu české lingvistiky; průřez pracemi ukazuje, jaká témata byla dobově aktuální, s jakým typem materiálu lingvistika pracovala, s využitím jakých metod komunikáty analyzovala a v neposlední řadě také, jaký pojmový aparát při tom aplikovala.

Práce je rozdělena do pěti tematických kapitol, do nichž jsou zařazeny studie věnované výstavbě dialogu, jeho účastníkům, syntaxi a kontaktním prostředkům nepřipravených projevů, komunikační situaci a žánrovým specifikům a konečně také komunikaci realizované v mediálním prostředí. Studie byly do jednotlivých kapitol vybrány vhodně tak, aby čtenáři byla představena metodologie včetně užití terminologie a přitom byl tento teoretický rámec doplněn analýzou autentických komunikátů. Množství prepisů autentických rozhovorů pořízených v nejrůznějších sociálních i komunikačních situacích dodává studiím dynamiku, svěžest a v neposlední řadě také přispívá k tomu, že jsou mimořádně čtivé. Záznamy rozhovorů na pracovišti, u lékaře či v obchodě, dialogů vedených mezi ženami a muži, přáteli, kolegy, dialogů směřujících k odvrácení konfliktu a doplněných o neverbální složku (zde např. smích) pořízených během bezmála padesáti let představují z hlediska dnešního čtenáře zajímavou sondu – nejen lingvistickou, ale také psychologickou a zejména sociologickou.

Studie zařazené do prvního oddílu „Výstavba dialogu“ jsou dokladem autorčiny poctivé snahy uchopit výzkum dialogické komunikace

terminologicky i metodologicky, popsat členění dialogu (ve vztahu ke komunikační situaci) a jeho strukturu, najít vztah mezi organizací projevu a jeho tematickou výstavbou (zde je důležité připomenout pojem O. Müllerové obsahově-pragmatická jednotka nebo obsahově-pragmatický či tematický blok). Do tohoto oddílu je zařazena také studie, ve které autorka srovnává mluvený a psaný projev identického mluvčího verbalizujícího totožnou vzpomínku. Právě podobně zaměřený výzkum získává s rozvojem nových komunikačních médií opět na aktuálnosti a přináší řadu inspirativních podnětů nejen k zamyšlení o specifiku komunikace ve virtuálním prostředí, ale i k následné analýze. Do druhého oddílu „Dialog z hlediska účastníků, jejich vztahů a záměrů“ zařadili editoři nejen studii sledující odlišnosti v komunikaci mužů a žen, ale také práce zaměřené na specifika sociálně asymetrické komunikace mezi lékařem a pacientem. Z hlediska výstavby dialogu a rozvoje komunikačních rolí pokládám za přínosnou analýzu rozhovorů pediatra s dětskými pacienty a jejich doprovodem. Součástí tohoto oddílu jsou také studie věnované konfliktu (tentokrát na příkladech rozhovorů spolupracovníků), nedorozumění (výzkum je v tomto případě doplněn i o analýzu uměleckého textu) či roli smíchu v rozhovorech, a to jak smíchu pozitivnímu, tak i negativnímu.

Téma větné skladby nepřipravených mluvených komunikátů stálo již na počátku výzkumů O. Müllerové – vůbec první velká studie nesla název „K syntaxi nepřipravených mluvených projevů (Přídavné výrazy a konstrukce)“ a byla publikována v roce 1966 ve *Slově a slovesnosti* –, v autorčině bibliografii se ovšem objevuje znovu zhruba o třicet let později, tentokrát již v podobě knižní monografie *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Editoři tedy nemohli téma „mluvené“ syntaxe opomenout a do samostatného oddílu „Syntax mluvených dialogů, kontaktní prostředky“ zařadili studie věnované autorčiným oblíbeným otázkám – přídavným výrazům, korekturám a rektifikacím, funkci opakování a v neposlední řadě také kontaktním prostředkům (poslední studie tohoto oddílu je věnována výskytu

a funkci slova *no* v běžných rozhovorech; ostatně se jedná dokonce o téma jubilantčiny habilitační přednášky).

Problematicke typologie a klasifikace dialogů je věnován čtvrtý oddíl „Komunikační situace a žánry mluvených projevů“. Olga Müllerová jako spoluautorka vysokoškolského kompendia *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu* (Kořenský a kol. 1987) představuje v prvním příspěvku tohoto oddílu nejzásadnější terminologii užívanou při analýze komunikátů dialogické i monologické povahy a toto přehledné uvedení pak tvoří vhodné východisko pro vymezení žánrů mluvených projevů (ať už dialogických, nebo monologických). Pozornost je v dílčích příspěvcích věnována žánrům kontextově spojeným s nejrůznějšími sociálními situacemi; k autorčiným oblíbeným patřily např. rozhovory doprovázející nákupy, zařazeny jsou ale i ryze soukromé rozhovory kamarádek při práci na zahradě, výměna názorů mezi přáteli hraničící až s konfliktem, intimní zpověď, sdělování dojmů z tanečních, rozhovory při manuálních činnostech, společenských hrách apod. Pro výzkum registrů pokládám za mimořádně inspirativní samostatné kapitoly věnované výzkumu řeči starších dospělých, mši a kázání jako specifické formě dialogu nebo rozhovorům dospělých s malými dětmi (a to často ještě ve fázi před osvojením mateřského jazyka). Právě výzkum tzv. „baby talk“ užívané ve významu zjednodušeného rejstříku při komunikaci s dětmi přináší řadu výzev a v českém prostředí (na rozdíl např. od slovenské lingvistiky) mu dosud nebyla věnována pozornost, již by si toto téma zasloužilo. Oddíl uzavírá výrazně prakticky orientovaná kapitola přinášející řadu podnětů pro využití nejrůznějších druhů dialogů při vyučování češtiny jako cizího jazyka.

Závěrečný oddíl „Dialogy v médiích“ je dokladem jubilantčina zájmu o komunikaci realizovanou nejen v soukromém, ale také veřejném komunikačním prostoru. Přínosem jejích analýz tohoto typu komunikace je postižení specifik komunikace realizované hned v několika komunikačních okruzích – ve vnitřním mezi moderátorem a hosty či mezi hosty navzájem a vnějším při přenesení jejich dialogu

do komunikace s posluchačem či divákem, který rovněž může být v dialogu různě aktivní, apod. Úloze nespisovného kódu při komunikaci ve veřejném prostoru je věnován vůbec poslední příspěvek celé práce „Nespisovnost v rozhlasovém vysílání“.

Pro autory publikující o blízkých či příbuzných tématech je nesporným přínosem soupis bibliografie Olgy Müllerové mapující její odbornou aktivitu od roku 1965 až do roku 2020.

Každý, kdo se v kontextu české lingvistiky rozhodne věnovat výzkumu rozhovoru, se dříve či později setká s prací Olgy Müllerové, jejíž badatelské aktivity ostatně v mnoha ohledech splývají s rozvojem právě tohoto odvětví jazykovědného výzkumu. Editorům se v aktuálně vydané monografii podařilo vhodně zvolenými studii a články zmapovat počátky i další vývoj naší pragmalinguistiky a konverzační analýzy; pečlivě vybrané texty neztrácejí na aktuálnosti a živosti a v kontextu nových komunikačních technologií se změnou zorného úhlu představují i pro současného čtenáře nový zdroj inspirace.

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia
Ročník 14 (2022)
Číslo 2 – Linguistica

Redakce:

prof. PhDr. Lubomír Machala, CSc. (vedoucí redaktor)
doc. Mgr. Erik Gilk, Ph.D.
doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.
Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.
Mgr. Jana Kolářová, Ph.D. (tajemnice redakce)
Mgr. Natálie Trojková (výkonný redaktor)
Mgr. Tomáš Franta (technický redaktor)

Korektury: Mgr. Natálie Trojková
Sazba: Mgr. Tomáš Franta

Příspěvky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Křížkovského 512/10
771 80 Olomouc

Vydavatelství Filozofické fakulty UP
www.vff.upol.cz
vff@upol.cz

Adresa redakce:

Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
Křížkovského 512/10, 771 80 Olomouc
e-mail: jana.kolarova@upol.cz | jakub.vaniceko1@upol.cz

Olomouc 2022

MK ČR E 18600
ISSN 1803-876X

Vychází dvakrát ročně.

Časopis je zařazen do databází CEEOL a EBSCO.

Digitální varianta je volně přístupná (open access).